

1990 - 2006

CASTRUM

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele * 2006/1. szám

A TARTALOMBÓL:

SÓFALVI ANDRÁS

Székelyföld középkori várai és a keleti határ-
védelem

FELD ISTVÁN

Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az
Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról.

PRAJDA KATALIN

A Scolari család várai Ozorai Pipó idején: Pa-
lagio di Tizzano és Castello di Vicchiomaggio

HORVÁTH RICHÁRD

Castrum Teremhegy. Adalékok az 'udvarház'
terminus magyarországi történetéhez

NEUMANN TIBOR

Éleskő várának felújítása 1536-ban

SZÓCS PÉTER

Szatmár kora újkori erődje

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

3. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

3. szám

Budapest, 2006

E számunk munkatársai

ASZT ÁGNES, régész, Hansági Múzeum; BARTOS GYÖRGY, művészettörténész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; FELD ISTVÁN, docens, régész, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Régészeti Intézet; FÜLÖP ANDRÁS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; GÖMÖRI JÁNOS, régész, Soproni Múzeum; HORVÁTH RICHÁRD, történész, MTA Történettudományi Intézet; LÁSZLÓ CSABA, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; MIKLÓS ZSUZSANNA, régész, MTA Régészettudományi Intézet; NEUMANN TIBOR, történész; PRAJDA KATALIN, történész; RÁCZ MIKLÓS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; SÓFALVI ANDRÁS, régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely; SZŐCS PÉTER, régész, Muzeul Județean Satu Mare; SZŐRÉNYI GÁBOR, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; TOMKA PÉTER, régész, Xantusz János Múzeum, Győr; VICZE MAGDOLNA, régész, Matrica Múzeum, Százhalombatta; VIRÁGOS GÁBOR, régész, Archeosztráda Kft.

Szerkesztette

Feld István, Szatlóczi Gábor, Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület
Historiaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

SÓFALVI ANDRÁS

SZÉKELYFÖLD KÖZÉPKORI VÁRAI ÉS A KELETI HATÁRVÉDELEM A székelyföldi várak kutatása és problematikája¹

A székelyföldi várak kutatásáról

Székelyföld romokban álló, „elfelejtett” középkori várait – néhány vázlatos 18–19. századi ismertetés után – Orbán Balázs nagyszabású munkája tette közismertté.² A nagy székely romantikus történelemszemléletű megközelítése és színes leírásai máig meghatározó képet alakítottak ki a Székelyföld történetéről, a valós, egykor létező várak mellett mondabeli várak sokaságát keltve életre. A mesebeli tündérek és a Csíki Székely Krónika székely rhabonbánjai által benépesített ősvárokról mégis éppen Orbán Balázs adott először tudományos értékű leírást, felmérést vagy részletrajzot. Megfigyelései sok esetben nélkülözhetetlenek ma is, hisz az ő barangolásai óta eltelt másfél évszázad alatt a várak állapota még rosszabb lett, egyesekből mára semmi – kővárra utaló nyom – nem maradt (pl. Kustaly vára). A későbbiekben Téglás Gábor 19. század végi udvarhelyszéki terepbejárásai és felmérései (aki több várat a magyar honfoglalás előtti időszakból származtatott és dák várnak határozott meg, pl. Tartód várát),³ valamint Ferenczi Sándor két világháború között végzett háromszéki és csíkszéki (kászonszéki) terepbejárásai⁴ képezték a székelyföldi tudományos várkutatás gerincét. Jelentősebb régészeti ásatást először Ferenczi Sándor végzett a középkorban Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Bálványos várában 1942–1943-ban, mely több szempontból különbözik a tanulmány tárgyát képező székelyföldi váraktól (magánföldesúri vár, a 20. században még magasan álló falakkal, lakótoronnyal). Az 1831-es firtosi éremkincs előkerülése után nagy érdeklődés övezte a 18. század közepső harmadában ferencesek által lakott Firtos várát, de régészeti ku-

- 1 A tanulmány áttekintést ad Székelyföld „korai” várainak kutatási helyzetéről, problematikájáról és kutatási lehetőségeiről. Korábbi változatát l. SÓFALVI ANDRÁS: Sővidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely, 2005. 129–160.
- 2 ORBÁN BALÁZS: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I–VI. Pest–Budapest, 1868–1873. Őt megelőzően elsősorban Kővári László emlékezett meg Székelyföld jelentősebb váairól, főleg a történeti-mondai elemeket ismertetve. L.: KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély régiségei. Pest. 1852.; KŐVÁRI LÁSZLÓ: Száz történelmi rege. Kolozsvár. 1852.; KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély építészeti emlékei. Pest. 1866.
- 3 TÉGLÁS GÁBOR: A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegysegeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig. *Archaeologiai Közlemények*, 19. (1895) 5–54.; TÉGLÁS GÁBOR: Dák várak Udvarhelymegye keleti és éjszaki hegyvidékein. *Erdélyi Múzeum*, 12. (1895) 237–247., 312–319.
- 4 FERENCZI SÁNDOR: Régészeti kutatások Háromszék megye váraiban (közlemény: Ferenczi István) *Acta* (a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve), 1998. I. 189–252.; FERENCZI SÁNDOR: Cetățile antice în județul Ciuc. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj, IV. 1938. 234–252.; FERENCZI SÁNDOR: Az egykori Kászonszék régészete. A kászoni székelyek letelepülése és eredete. Kolozsvár, 1938.

tatásokba csak az 1950-es években kezdtek.⁵ Ezt követően több udvarhelyszéki várban végzett ásatást Ferenczi István és Ferenczi Géza (Tartód vára, Rapsóné vára, Kustaly vára, Budvár, Csonkavár, Firtos vára),⁶ Székely Zoltán pedig főleg a háromszéki és csíki várakban kutatott (Herecz vára, Álmos vára, Pogányvár, Bálványosvár).⁷ A székelyföldi várakban mind egészen napjainkig folytatott régészeti kutatásokra a néhány hetes, kis felületű szondázó ásatás volt a jellemző, melyek általában a falak és más épületmaradványok feltárására koncentráltak. A kor szintjén alkalmazott ásatási technikáknak és módszereknek köszönhetően, valamint a szűkszavú középkori írott forrásoknak tulajdoníthatóan, a várak területéről előkerült szegényes régészeti leletanyag értékelése és interpretálása igencsak nehéz volt, és számos esetben ellentmondásos eredményeket és véleményeket eredményezett, amelyet sűrűn behálóztak különféle történelmi mítoszok és toposzok.

Az 1970-80-as években a székelyföldi várkutatás a rendelkezésre álló eredmények alapján elérkezett a rendszeralkotás küszöbére is, amely hamarosan egy nagy vitát robbantott ki. A véleménykülönbségek a *székelyföldi (délkelet-erdélyi) várak és töltésvonulatok keletkezése, építői és funkciója* körül csúcsosodtak ki. Ferenczi István és Ferenczi Géza fogalmazták meg a *kora középkori királyi határvédelmi rendszer* elméletét. Álláspontjuk a közvetkezőképpen foglalható össze: a 11–12. században a magyar királyi hatalom a gyepű fokozatos keletre tolásával a Keleti-Kárpátok vonulata mentén kővárakat épít(tet)ett két periódusban. Az első, Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1096–1116) királyok uralkodása idején épült csoportba tartoznak a Görgényi-, a Hargita- és a Persányi-hegység nyugati peremén húzódó várak: Nyárádremete – Vityál vára, Vármező – Várhegy, Parajd – Rapsóné vára, Székelyvarság – Tartód vára, Firtosvárálja – Firtosvár, Székelyudvarhely – Budvár, Homoródoklánd – Kustaly vára, Felsőrákos – Rika vára, Alsórákos – Tepő, Alsórákos – Mihály vára (l. a *térképmellékletet*). Létrehozásukat az 1068, 1085, 1091-es besenyő, úz és kun betörésekkel indokolták. A második szakasz várai, amelyek már a fenti hegységvonulatoktól keletre sorakoznak, az első periódus várainak felhagyása után létesültek, miután a határt keletebbre helyezték. Csíkszentdomokos – Vársarka, Csíkrákos – Pogányvár, Csíksicsó – Csicsóvár, Csíkszőgöd – Várhegy, Tusnádfürdő – Vártető, Sepsibükszád – Alsósólyomkő, Sepsibükszád – Vápa vára, Málnás – Herecz vára, Szacsva – Várhegy várakat az 1166-os görög–kun–vlach támadás után építhették. A szerzők elméletük bizonyítására régészeti (ásatásokból származó kerámialeleteket) és történeti adatokat próbáltak felhozni. A várak szerintük a magyar királyi hatalom létesítményei, hisz e korban csak a királynak volt megfelelő gazdasági és politikai hatalma várak létrehozására. Meglátásuk szerint ezek a többnyire hegycsúcsokra vagy -tetőkre épült várak völgyek és szorosok és a rajtuk áthaladó utak ellenőrzésére épültek. A kiemelkedő helyekre épített várakból könnyen jelt lehetett adni a szomszédos várak őrsegének. Az egyszerű, általában gyűrűfalas, mészhabarcsötésű várak építését a környezeti adottságok határozták meg, építőanyagukat a helyszínről termelték ki. Az a tény, hogy Magyarország vagy Erdély belsejében ebben az időben nincsenek hasonló várak – sem alaprajz, sem építőanyag tekintetében – már önmagában is a határvédelmi funkciót bizo-

5 HORED, KURT–SZÉKELY ZOLTÁN–MOLNÁR ISTVÁN: Săpăturile de la Porumbenii Mici. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 8. (1962) 636–640.

6 L. alább a 8. jegyzet.

7 SZÉKELY ZOLTÁN: Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. Adatok Dél-Kelet Erdély erődítményeinek és lakóház-típusainak kérdéséhez. *Aluta*, 8–9. (1976–1977) 52–110.; SZÉKELY ZOLTÁN: Ásatások a lemhenyi (Kovászna megye) és a csíkrákosi (Hargita megye) várban. *Acta Hargitensis*, 1. (1980) 39–48.

nyíthatja. Lakóik, őrzőik, amint erre a feltárt várak vékony kultúrrétege és leletszegénysége utal, nem tartózkodtak állandóan a várakban, csak háborúk esetén. A helynevek arra is utalnak, hogy a királyi hatalom által a keleti határ mellé rendelt magyar és különféle török (besenyő) népelemek védtek ezeket a várakat. E várak létesítése nem kapcsolható a székelyekhez, az ő betelepítésükkel (12. század vége – 13. század eleje) a várakat elhagyják. Ferenczi Géza a Kárpátokon túlra telepített határvédelmi lakosságban látja a moldvai csángók őseit. A várak építése azért sem köthető a székelyekhez, mert a mai lakosság hagyományaiban fennmaradt, e várakhoz fűződő mondáknak nincs valós történeti magva, ugyanakkor a székelyek nem tűrtek semmiféle várat földjükön. A szerzők szerint nem lehettek sem menedék-parasztvárak, sem birtokközpontok, mivel a székely jog ellentmond a magánföldesúri birtoklásnak. Tehát a várak nagyjából egy egységes védelmi rendszert alkottak, céljuk a határ védelme volt a keleti betörésekkel szemben. A várak első szakasza mentén, Görgényüvegszűrtől az Olt rákosi szakaszáig egy, több mint 100 km hosszú töltés-vonulat húzódik, kisebb-nagyobb megszakításokkal; helyenként kilométereken keresztül követhető a felszínen. A szerzők szerint az első szakasz váraihoz szervesen kapcsolódtak a töltésvonulatok, együttesen biztosítva a keleti határvédelmet. A töltésvonulat-rendszer nem lehet római kori, mivel hiányoznak az őrtornyok, ugyanakkor építésük eléggé szabálytalan, eltérők a római limes szabványosított felépítésétől. Formailag is különböznek az előbbiektől: az árkok keresztmetszete nem V, hanem U alakú, és nem figyelhetők meg a töltés és az árok közti jellegzetes peremek.⁸

Egyes várak (pl. Pogányvár) esetében *Székely Zoltán* is felvetette a határvédelmi funkciót, a várak építésében egy székelység előtt periódust különítve el, ám számos kérdésben nem értett egyet a Ferenczi testvérekkel. Velük szemben a székelyföldi várak nagy többségét szintén felkereső és leletanyagukat átnéző *Benkő Elek* történeti és régészeti érvek alapján cáfolta, hogy a 11–12. században Székelyföldön kővárak épültek volna, ugyanis ekkor országszerte a föld-favárak építése a jellemző, és a kora Árpád-korban a kelet-erdélyi kis számú népesség amúgy sem rendelkezett volna a várak építéséhez szükséges gazdasági potenciállal. A székelyföldi várak kerámialeletei szerinte 13–14. századiak. Cáfolja, hogy a várak egységes rendszert képeznének. Építési technikájuk az egymáshoz közel eső várnál is eltérő, míg mind a két szakasz váraiban vannak ugyanazzal a technikával épült várak. Szerinte nem határvédelmi, ellenőrző céllal épültek, mivel többnyire nehezen megközelíthető helyeken, utaktól távol találhatók. Úgy véli, hogy ezek a várak a székelység mentsvárai voltak, de egy részük földesúri birtokközpontként is épülhetett, amelyeket a székelység bekebelezett. Szerinte az Árpád-korban Székelyföldön számottevő besenyő lakossággal nem lehet számolni.⁹

A székelyföldi töltésvonulatok szisztematikus kutatását, felmérését *Dénes István* geológus, amatőr régész kezdte el a közelmúltban, elkészült felméréseinek teljes közzétételét

8 A Ferenczi testvérek elméletükkel kapcsolatban többkötetnyi anyagot tettek közzé. Összefoglalóan I. FERENCZI ISTVÁN: Sövidéki várainkról. Korond, 1994. A kérdés részletes irodalmára l. még SÓFALVI 2005. I. jegyzetben i.m. 130., illetve VINCZE ZOLTÁN: In Memoriam István Ferenczi. *Ephemeris Napocensis*, 11. (2001) 358–365.

9 BENKŐ ELEK: Kelet-Erdély „korai” kővárai. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Castrum Bene I. 1989. Gyöngyös, 1990. 68–85.; BENKŐ ELEK: Szent László kori kővárak Erdélyben? *Műemlékvédelem*, 35. (1991/4.) 227–236.; BENKŐ ELEK: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. *Varia Archaeologica Hungarica V.* Budapest, 1992. 27.; BENKŐ ELEK: A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas*, 1993. 3. 5–20. A Ferenczi testvérek szemléletének és munkamódszereinek legerősebb kritikája: ADRIAN ANDREI RUSU: Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de Est. *Crisia*, 24. (1994) 43–54.

azonban hirtelen halála megszakította.¹⁰ A székelyföldi várkutatás az utóbbi időben más irányba tolódott el, a fenti várakban régészeti ásatásra az elmúlt negyedszázadban alig került sor, kivételt *Bordi Zsigmond Loránd* alsó- és felsőrákosi, illetve bálványosfürdői várásatásai,¹¹ valamint *Soós Zoltán* nyárádremetei (Vitály vára) ásatása képeznek. (Az ojtózi Rákóczi várban, a székelyudvarhelyi Csonkavárban, a csíkszeredai Mikó várban, valamint a marosvásárhelyi várban történt ásatások nem tartoznak a „korai” várak körébe.) Noha régészetileg jól interpretálható ásatási leletanyag került a felszínre, gyakorlati téren szemléletváltás alig történt az elmúlt években, és a székelyföldi várak kutatása manapság főleg elméleti síkon zajlik.¹²

A székelyföldi ún. „korai” várak problematikája elsősorban az írott források hiányában, a régészeti kutatások módszertani buktatóiban és preconcepciók alapján kezelt eredményeiben gyökerezik, illetve a középkori (Árpád-kori) Székelyföld helyzetének és szerepének, valamint a Magyar Királyság védelmi politikájának félreismerésén alapszik, amelynek során a kutatás gyakran mellőzte a korabeli politikai-hadászati-társadalmi-gazdasági viszonyok beható elemzését és interpretálását. Az alábbiakban a kérdés részletes bemutatására teszek kísérletet, kiemelve a várkérdés kutatásában eddig elhanyagolt tényezőket és összetevőket, rávilágítva néhány alapvető problémára.

Az írott források problémája

Székelyföld középkori várainak többsége (ritka kivételt képez az 1366-ban említett sepsibükszádi Súlyomkö vára¹³) nem fordul elő az írott forrásokban. Ennek ellenére nem tartom helyesnek a „történelem nélküli várak” kifejezés használatát, ez a fogalom a tör-

10 DÉNES ISTVÁN: Székelyföldi töltésvonulatok 1. *Acta*, 2000. I. 215–236.; DÉNES ISTVÁN: Székelyföldi töltésvonulatok 2. *Acta*, 2003. I. 99–110. L. még: FERENCZI ISTVÁN–DÉNES ISTVÁN: Udvarhelyszéki töltésvonulatokról. Adalék Erdély Szent László-kori határvédelmének kérdéséhez. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első Történésztalálkozójának előadásai. Budapest–Zürich, 1994. 85–104.; FERENCZI ISTVÁN–LAÁR TIBOR: A kora Árpád-kori keleti védelmi rendszer régészeti kutatásai. In: Kelet-magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép. Budapest, 2000. 5–19. A töltésvonulatokat Orbán Balázs nyomán szakszerűen először Téglás Gábor tanulmányozta, aki a római limes részeként írta le ezeket. L.: TÉGLÁS GÁBOR: A limes Dacicus keleti része. *Akadémiai Értesítő*, 6. (1895) 413–422.; TÉGLÁS GÁBOR: A rómaiak végvárai a Hargita hegység alján s a keleti határvédelem célja és rendszere. *Erdélyi Múzeum*, 13. (1896) 384–389., 416–427.

11 DÉNES ISTVÁN–BORDI ZSIGMOND LORÁND: Az alsórákosi Tepő-vára. *Acta*, 1997. I. 235–244.; BORDI ZSIGMOND LORÁND–DÉNES ISTVÁN: Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erőrendszereiben. *Acta*, 1998. I. 175–188.; BORDI ZSIGMOND LORÁND–DÉNES ISTVÁN: A Rika-erdei kora középkori erődtípusok 1999. évi régészeti kutatása. *Acta*, 1999. I. 229–240.; BORDI ZSIGMOND LORÁND: Előzetes jelentés a Székely Nemzeti Múzeum két 2000. évi régészeti kutatásáról. *Acta*, 2000. I. 237–244. Összefoglalóan l.: BORDI ZSIGMOND LORÁND (szerk.): Új régészeti leletek Délkelet-Erdélyben. Kiállításkatalógus. Sepsiszentgyörgy, 2003. vonatkozó tanulmányait.

12 L. DÉNES JÓZSEF: Vita a székelyföldi várakról. *Hazánéző*, 7. (1996/1.) 14–15., aki többnyire elfogadja a Ferenczi testvérek elméletét. A közelmúltban Báth János fejtette ki véleményét Tartód várával kapcsolatosan, szintén a korai, székely betelepítést megelőző építés mellett állva ki. L.: BÁTH JÁNOS: A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje. In: Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk. Báth János. Kecskemét, 1998. 20–28. Annak cáfolatát, hogy a székelység nem épített várakat l. SÓFALVI ANDRÁS: Nem épített várat a székely? *Hazánéző*, 8. (1997/2.) 4–7.; uez. *Honismeret* 26. (1998/3.) 43–53. A keleti határvédelem legújabb összefoglalására l.: RÁCZ TIBOR ÁKOS: Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum* 65. (2003/1-2.) 1–15. Az erdélyi várak nagyszabású szintézisében ADRIAN ANDREI RUSU: Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj-Napoca. 2005. 412–419., külön alféjezetet szentel a „székely” váraknak.

13 Vö.: BENKŐ E. 1990. 9. jegyzetben i.m. 71.

ténetírásban ma már egy meghaladott terminus. Az írott források hiánya nem feltűnő, ha figyelembe vesszük, hogy *Székelyföld 16. század előtti történetében minden téren ugyan-ez a helyzet, okleveles adat csak valamely külső hatalom, főleg a király vagy a vajda rendelkezése, illetve közbelépése eredményeként maradt.* Székelyföld vitatott várai esetében nem szerencsés a „kora középkori” fogalom használata sem, ugyanis ez félreértésekhez vezethet, célszerűbb Árpád-kori, középkori váraknak vagy, pontosabb keltezés lehetőségében, adott században épült váraknak nevezni ezeket.

A középkori Székelyföldre vonatkozó oklevelek kis száma több tényező együttes hatásának az eredménye. Általában a közösségi földtulajdon hosszú ideig tartó túlsúlyát¹⁴ és a földesúri birtoklás térnyerésének lassúságát szokták kiemelni. Ki kell viszont hangsúlyozni, hogy a középkori székelység gazdálkodásában kiemelkedő szerepe volt az állattartásnak, aminek oka elsődlegesen az adott természeti viszonyok kínálta lehetőségben rejlett. Nem véletlenül adtak a székelyek a királynak ajándékba ökröt. Az állattartást és a hozzá fűződő tevékenységeket alapvetően a szokásjog határozta meg, aminek nem maradt írásos nyoma. A szokásjognak nagy szerepe volt a földművelés területén is, konfliktusait a közösség szóban rendezte.¹⁵ A földművelés késő középkori térnyerésével, a népesség számának megnövekedésével, a faluhatárok kiterjedésével elkezdődnek a falvak és személyek közti pereskedések és rendtartások. Ennek egyik legkorábbi, ma ismert példája a Sóvidék peremén történik: Váraljfalva és Pálfalva a 15. század közepén egy határrész felett pereskedik.¹⁶ *Az oklevelek nem említik a közelben vagy a vitás területen álló Firtos várát, mivel nem ez a tét, a per földbirtokokért folyik, és a középkori Székelyföldön a várak nem egy terület vagy birtok hatalmi centrumai.* Az Udvarhelyszékkal délről szomszédos kőhalomszéki (Székely)Zsombor várát a 15. század második felében végzett határjárások oklevelei szintén nem említik,¹⁷ pedig közvetett adatokból tudni lehet, hogy a vár ekkor már állt.¹⁸

A 15. század második felétől a szokásjoggal szemben a tételes jog mindinkább előtérbe kerül, a székelység is igyekszik törvényeit írásba foglalni. A székelység szerepe és a velük szembeni hivatalos politikai álláspont kezd megváltozni, az egyre nagyobb öntudathoz jutó székelység a kiváltságait megnyírbálni igyekvő központi hatalommal szemben védekezésre kényszerül, és jogait elkezdí írott formába foglal(tat)ni.¹⁹ A késő középkori társadalmi átalakulások, a székely jobbágyság megjelenése, a nagyobb területeket birtokló magánbirtokosok feltűnése olyan konfliktushelyzeteket teremtenek, amelyek jelentősen hozzájárulnak a székelyföldi írott dokumentumok elszaporodásához. Ezenkívül még számos tényezőt figyelembe kell venni a 16. századi írott források felduzzadásának ok-okozati vizsgálatában. A reformáció művelődés-politikája, az anyanyelvű íráshasználat, a könyvnyomtatás, a szabad székelyeknek a társadalmi lesüllyedéssel szembeni el-

14 A közösségi földtulajdonnal szemben – véleményem szerint – a magánbirtoklásnak már a megtelepedésben és ezt követően is meghatározó szerepe volt. L. SÓFALVI 2005. I. jegyzetben i.m. 60–62.

15 A szóbeliségre épülő szokásjognak még az újkorban is meghatározó szerepe volt. A 17. században egy székely atyafi nagyon megbotránkozott, amikor a bíróság az iránt érdeklődött, hogy birtokjogát tudja-e oklevéllel igazolni. Vö. RUGONFALVI KISS ISTVÁN: A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. 85.

16 1455: Székely Oklevéltár. I–VIII. Szerk. SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY KARDOS LAJOS–BARABÁS SAMU. Kolozsvár–Budapest, 1872–1934. I. 169. (a továbbiakban: SzO.); 1459: SzO. 177–178., 178–179., III. 72.; 1462: SzO. VIII. 97–99.

17 1481: SzO. I. 236–237.; 1486: SzO. III. 109–112.

18 Vö. DÁVID LÁSZLÓ: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 327.

19 Vö. BÓNIS GYÖRGY: Magyar jog – székely jog. Kolozsvár, 1942. 10–35.

lenállása mind olyan tényezők, amelyek alapvetően hozzájárultak a különféle irományok számának növekedéséhez.²⁰

A néphagyományok tanúságai

A középkor iratlan, szóbeliségen alapuló történetéről értékes elemeket őrizhettek meg a később lejegyzésre kerülő néphagyományok. Ezek a közösség mindennapjainak, történelmi-földrajzi ismereteinek, természeti tudásának, hiedelmeinek, világmépiének stb. különféle kifejezési formákban megnyilvánuló kövületei. A történelmi mondák, az eredetmagyarázó mondák vagy akár a népmesék is hordozhatnak magukban valós történelmi eseményeket. A probléma elsősorban ezek keltezésével van, mivel a néphagyományok kettős természetéből – egyrészt nagyon szívós, időtálló, másrészt folyton változó, alakuló, beolvasztó jellegéből – kifolyólag nagyon nehéz az évszázadok folyamán egymásra rakódott elemeket szétválasztani. A szóbeli emlékezés időben nagyon korlátozott, ugyanakkor nagyon szelektív és szubjektív, az eseményeket az emlékező a maga képiére formálja.

Sóvidék és Székelyföld néphagyományait a 19. század második felében jegyezték le először. Ezzel a mondatképződés lényegében elakadt, a mai hagyományok magukon hordozzák az írásbeliség nyomát, nemritkán innen merítve újabb motívumokat. Az Orbán Balázs által összegyűjtött hagyományok, mondák, hiedelmek páratlan dokumentumok. Ez esetben viszont vigyázni kell a szerző alkotó fantáziájával, a nagy székely utazó azon kívül, hogy lejegyezte a hallottakat, saját ismereteit, feltételezéseit és máshol szerzett értesüléseit is beleszötte írásaiba.

A Rapsóné várából Tordára vezető, ördöggel építetett út hiedelme egyértelműen egy valós, történelmi kapcsolatra utal. A kérdés csupán az, hogy meddig megy vissza időben ez a kapcsolat. 1562 után a sófalvi sóbánya is kincstári, fejedelmi tulajdonba kerül. Egyelőre nehéz megmondani, hogy a sóbányászatáról neves két régió, Torda és Sóvidék között van-e korábbi, ezt megelőző közvetlen viszony.²¹

Valós történelmi elemeket őrizhetnek azok az utalások, melyek szerint Rapsóné, Firtos és Tartód tündérek testvérek voltak, váraikban egyszerre gyűjtöttek gyertyát, illetve adtak tűzjelet egymásnak.²² Nehéz eldönteni, hogy a népmesék gyakori szerkezeti elemével, az ún. hármassal (pl. a három tündér által épített Déva, Kalán, Aranyos párhuzamával) van csupán dolgunk, vagy szorosabb kapcsolat, valós történelmi háttér rejlik a hagyomány mögött. Egyes hagyományok a három várat összekapcsolják Füge és Kadicsa mondabeli váraival is, sőt, más testvérek, mint Nyújtód és Firéné létéről is tudnak. Mindezekből óvatosan *a várak együttes használatára lehet következtetni, melynek emlékét az ide menekülő székelység fenntartotta.* Ez viszont semmiképpen nem jelenti azt, hogy ezek a várak egyszerre is épültek volna. A várak építésének nem maradt valós

20 A középkori Erdély művelődési viszonyainak alapvető feldolgozására l. JAKÓ ZSIGMOND: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 10–35.

21 A sóvidéki várak mondanagyának feldolgozási kísérletére és interpretációjára l. SÓFALVI ANDRÁS: Barangolás a Sóvidék monda- és mesevilágában. *Hazanéz*, 9. (1998/1.) 4–7.

22 A három vár kapcsolatát őrizte meg a Firtos-vári ferencesek „Háztörténetében” lejegyzett hagyomány is, miszerint a pogány gótoknak váruk volt nemcsak Firtoson, hanem Tartód nevű helyen, illetve Rapsó közsikláján is. Idézi JAKAB ELEK–SZÁDECZKY LAJOS: Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 143.

nyoma az emlékezetben. A népi emlékezet viszont közvetlenül csak néhány generációra nyúlik vissza, a korábbi időkre visszautaló események többnyire áttételesen hagyományozódtak az utókorra.

A szóbeli emlékezés korlátaira jó példa az okleveles adat szerint 1661–1662-ben épült *bágyi vár* esete.²³ Valójában nem kizárt, hogy a 17. század második felében épült vár helyén ezt megelőzően is állott valami erősség. Ezt, remélhetőleg, a jövőben egy régészeti ásatás tisztázni fogja. Nagyon meglepő viszont, hogy mintegy másfélszáz év múltán, a 19. század elején a helybeliek nem emlékeznek az őseik által épített várra, és fogalmuk sem volt róla, hogy valójában mikor épült. A népi emlékezetben már csak egy rege maradt meg a gazdag várúrról, aki alattvalóit, jobbágyait kínoztatta; amióta az urat a gonosz lelkék elpusztították, szépasszonyok lakják az elrejtett kincsekkel teli várat. Érdekes, hogy a vár állítólagos kulcsait a falu egyik családja megőrizte, viszont a vár építéséről és használatáról már semmiféle valós nyom nem maradt meg az emlékezetben.²⁴ Lényegében *a népi emlékezet olyan mesés, mondai hagyományokat őrzött meg a bágyi várról, amelyek szinte semmiben nem különböznek más székelyföldi várakhoz fűzött hiedelmektől, holott ezek jóval korábban épültek.* Ezt pedig nagyon fontos tudnunk, mielőtt a székelyföldi várak hagyományait elemezve kijelentenénk, hogy ezeket nem építhette a székelység, hisz hiedelmeikben semmiféle valós történeti elem nem maradt meg a várak építéséről.

A székelyföldi történelmi emlékekhez fűződő hagyományok világosan elkülöníthetők két rétegre: az egyik, ősbib vonulat világában tündérek, ördögök és más mesebeli személyek a szereplők, ezekben csak nagyon ritkán találunk valós történeti elemeket (pl. Rapsóné vára); a másik, későbbi réteg szereplői többnyire valós történelmi személyek kifakult alakjait rejtik maguk mögött (székely vitézek, török-tatár harcosok, kánok stb.). A várak és töltésvonulatok, illetve más történelmi emlékek elemzésénél a jövőben alapvető feladat lesz a különféle hagyományoknak a szétválasztása, melyek sok esetben relatív támpontot nyújthatnak ezek építésére, keltezésére, valamint használati idejére.

A hagyományoknak van egy olyan vonulata, amely bizonyos száakkal kapcsolódik a székelyföldi várakhoz. A *Szent László-tiszteletről* van szó, amely a székelyföldi néphagyományok egyik fontos összetevője.²⁵ Az I. László magyar király (1077–1095) seregében harcoló székelység körében a szent király kultusza nagy népszerűségnek örvendett székelyföldi megtelepedésük után is, a középkor folyamán. Erre nemcsak a hagyományok, hanem a helynevek és a templomok patrocíniumai is utalnak. A keleti pogányság ellen harcoló keresztény király harcát Székelyföld számos középkori templomának falán megörökítették.²⁶ Figyelemreméltó, hogy a falképek többségét a keleti, a támadásoknak jobban kitett székek templomaiból ismerjük, ami nagyjából lefedi az erősített templomok

23 A várat az 1658–1661-es tatár–török bosszúhadjárat keserű tapasztalatai nyomán építették a környező falvak székely lakói. Apafi Mihály 1663. június 5-én kiadott oklevele már a felépült várról tudósít. Vö.: KELEMEN LAJOS: A bágyi vár. *Székelység*, 10. (1940) 34.

24 A bágyi várhoz fűződő hagyományok és a történeti valóság kapcsolatának részletes elemzésére l. SÓFALVI 2005. I. jegyzetben i.m. 135–136.

25 Legújabb összefoglalása MAGYAR ZOLTÁN: Szent László a magyar néphagyományban. Budapest, 1998. A szerző a Kárpát-medencei Szent László-kultusz összes előfordulását igyekezett összegyűjteni a szakirodalom alapján. Ennélfogva felsorolása nem lehet teljes, és joggal utal arra, hogy újabb adatokat is lehetne gyűjteni.

26 LÁSZLÓ GYULA: A Szent László-legenda középkori faliképei. Budapest, 1993.

és/vagy templomerősségek területét.²⁷ A korábban besenyők, úzok és kunok ellen harcoló székelység gondolatvilágában és mindennapjaiban a középkor folyamán mindvégig él a keleti veszély képe, a tatár és török személyében. A templomerődítésekkel együtt ez ad aktualitást a falkép-festészetnek is. Nincsen olyan falu Székelyföldön, melynek hiedelemvilága ne őrizné a tatár és a török elleni küzdelmet.²⁸ A várak (mondai) történetében szintén gyakori a tatár-török harcok emléke.

Nem épített várat a székely?

Szakirodalmi közhely, hogy a történeti köztudat szerint a székelység nem épített várakat. Úgy vélem, hogy ez a szemlélet nem más, mint az elmúlt évszázad egyes kutatóinak tollán született felfogás. Historizálás, amely egy új keletű, „tudományosan” megalkotott képet próbál a múltba visszavetíteni.

A középkori krónikák nyomán mélyen beépült a székely tudatba a hunoktól, avaroktól való származás gondolata. A Csíki Székely Krónika felerősítette, illetve jelentősen kiszínezte ezt a származástudatot, a székely várak építőinek a mitikus eredetű rhabobánokat téve meg. Orbán Balázs és elődei hűen átvették ezt a képet, helyenként saját gondolataikkal egészítve ki. A 19. század történészeinek többsége elfogadta a krónika által megrajzolt képet a székelység korai történetéről. Ebből számunkra az a fontos, hogy a 19. század történeti gondolkodásában még nem volt idegen a székely várépítés elve. Az 1870-es évektől kezdve viszont a tudományos kutatás elég meggyőzően bebizonyította, hogy a magyarságnak és a székelységnek semmi köze nincs Attila hunjaihoz, sem pedig az avarokhoz. Ennek eredménye pedig az lett, hogy a székelyek történetéről leválasztották az egykori krónikák által leírt szkíta–hun–avar korszakot, és ezzel együtt a szkíta–hun–avar és más mitikus székely ősök által emelt várakat is. A székely öntudat alappilléreit képező mitikus hagyományoknak a továbbiakban minden elemét elvetették a komolyabb történeti munkák, pedig ezekbe sok valós középkori esemény emléke beépül(het)et. A jövő kutatásának nagy feladata a székely történeti hagyományanyag árnyalt elemzése, és a kritikai vizsgálatot kiállt részek beillesztése a középkori székely történelembe.

Azt, hogy egy vár építéséről milyen hamar megfeledezett a székelység elég meggyőzően bizonyítja a bágyi vár esete, és érthető, hogy az emlékezet – nem tudva az egykor emelt várak történetéről – ezek építőinek a dicső ősokeket igyekezett megtenni. Az erdélyi székelyek és a vár kapcsolatának legkorábbi írott adata 1291-ből való,²⁹ az Aranyos földjén megtelepedett kézdi székelyek személyük és javaik védelmére Ehellws comes-től megkapják Torockó várát.³⁰ Írott forrásból tudjuk, hogy a sepsi székelyek 1415-ben egy darab földet eladnak a botfalusi szászoknak, hogy várat építsenek saját földjükön

27 GYÖNGYÖSSY JÁNOS–KERNY TERÉZIA–SARUDI SEBESTYÉN JÓZSEF: Székelyföldi vártemplomok. Budapest, 1995.; TUDÓS S. KINGA: Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki templomvárak. Budapest, 1995.

28 FORRÓ ALBERT: Török–tatár dúlások a XVII. századi Udvarhelyszéken. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok III. Areopolisz. Székelyudvarhely, 2003. 22–33. L. még B. SZABÓ JÁNOS: Vázlat egy ellenségkép történetéről. I. A tatárok emlékezete Erdélyben. *Aetas*, 1995/1-2. 5–23.

29 SzO. I. 18–19., III. 1–2. Itt 1257–1272 közötti keltezéssel szerepel. Az Erdélyi Okmánytár. I. (1023–1300) (Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND) Budapest, 1997. 492. sz. regeszta 1291-re datálja az oklevelet.

30 Újabbán A. A. Rusu hívta fel a figyelmet a forrás jelentőségére. Vö. RUSU 2005. 12. jegyzetben i.m. 415.

(*Castrum seu fortalicium In terra ipsorum... edificare inceperunt*).³¹ Nem tudjuk pontosan, hogy a szóban forgó vár felépülte-e, Benkő Elek hívta fel a figyelmet arra, hogy az illető vár könnyen azonosítható az erősi Csókás várával.³² Hogy a székelyek építhettek, bírhattak várat, azt bizonyítja egy 1701-ben kelt oklevél is, amelyben a felsőbenczédi Firtos Mihály, Gergely, János és István testvérek I. Lipót császárhoz (1657–1705) címeres nemességért folyamodva hangoztatják: „...a mi eleinknek kővára lévén Udvarhelyszéken, amely hivattaték Firtos várának, ...melynek még mostan is kőfalai fenállnak, melyhez voltanak faluk is, ...ma is a várkapu előtt egy nagy kaszáló helyet mi bírunk...”³³ Ellenkező esetben, ha a köztudatban ekkor is annak emléke élt volna, hogy a székelység nem épített várat, egy ilyen passzust nem foglalhattak volna bele az oklevélbe. Nem sokra megyünk Szamosközy székelyekről írt jellemzésével: „...a székelyek ...semmi vagy kevés gondot fordítanak a tisztességes tudományok tanulására, városaik vagy kerített helyeik nincsenek, az egész nemzet pásztorkodik, kunyhóik sárral tapasztott sövényekből állanak, szalmával vagy sással fedve... Bárdolatlan bolondságból azt hiszik, hogy gyávaság kőfalak közé zárni magát, azért is a szomszéd szászokat féltékenységgel vádolják...”³⁴ A leírás túlságosan elfogult, egyértelműen tükrözi a szerzőnek a székelyekkel szembeni ellenszenvét. A magát kőfalak közé záró szászság „kőfalai” mögött valójában a szász városok falai rejlenek, székely büszkeség és történelmi realitás csendül ki ebből a passzusból. Gyávaságnak tartották életüket falak között tengetni, mint a szász városok lakossága, de végveszély esetén ők is bemenekültek a templomok falai mögé. A 16–17. század fordulóján ugyanis Háromszéken már szép számban állnak a templomerőségek, sőt már elkezdődik a második generációs templomerődök felépítése is.³⁵ Ugyanakkor a székelység gazdasági-társadalmi potenciálja nem tette lehetővé, hogy a szászokéhoz hasonló erősített városokat építsen.

Székelyföldön királyi jogot a középkorban nehezen lehetett érvényesíteni, a székelység erősen védekezett az ellen, hogy a király közük adománybirtokost ültessen. Földterületüket ősi foglалású földnek tekintették, ahol nem érvényesülhetett a király háramlási, birtokelkobzási és adományozási joga. Ha a székelynek nem volt fiú utóda, akkor a lány örökölte a jogokat (fiúleányosság intézménye), ha lánya sem volt, akkor egyéb férfirokonok lettek az örökösök, ezután következtek a szomszédok; a lényeg az volt, hogy a (fiktív) nemzetségi kötelék nem szakadhatott meg. A késő középkorra a királyi adományozási jog behatolt a Székelyföldre is, bizonyos esetekben a hűtlenségbe esett székely székelyföldi birtokai a nemesekéihez hasonlóan a koronára háramlottak és elado-

31 SzO. III. 33–36., ill. I. 109–112. Ugyanakkor a Hidvégi Mikók a Sepsiszekhez tartozó Bükszádon a 14. század közepén várat birtokolnak. Vö. BENKŐ E. 1990. 9. jegyzetben i.m. 71.

32 BENKŐ E. 1993. 9. jegyzetben i.m. 11–12. A várat Székely Zoltán kutatta meg. L.: SZÉKELY ZOLTÁN: Sistemul de fortificare la aşezarea neolitică de la „Tyisz” și cetatea feudală de la „Csókás” în satul Ariuşd (Jud. Covasna) *Aluta*, 12–13. (1980–1981) 42–49.

33 SzO. VII. 91.

34 SZAMOSKÖZY ISTVÁN: *Rerum Transylvanarum Pentadis Sextae Liber I.* In: *Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores.* 28. köt. Kiadja: SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1877. 378. Magyar fordítás: In: KÁLLAY FERENC: *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* Nagyenyed. 1829. 20–21. Szamosközy jellemzése az irodalmi toposzok közé tartozik, és hasonló ahhoz, amit 1147-ben Freisingi Ottó írt a magyarokról: „...a barbár nép szokása következtében mégis kevés köépítménnyel és házzal díszeskedik... Az említett magyarok pedig rút ábrázatúak, szemük beesett, alacsony termetűek, szokásaikat és nyelvüket illetőleg egyaránt barbárok és vadak... Mivel a falvakban és helységeikben igen silány, azaz csak nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből való lakásaik vannak, azért az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak”. L. FREISINGI OTTÓ: *I. Frigyes császár tettei.* Ford. GOMBOS F. ALBIN. Budapest, 1913. 107–108.

35 L. GYÖNGYÖSSY – KERNY – SARUDI 1995. 27. jegyzetben i.m. 29–37.

mányozás alá kerültek.³⁶ Ezt bizonyítja az, hogy a székelység 1499-ben, törvényeinek és szokásainak írásba foglalásakor fontosnak tartotta kihangsúlyozni: „ha a nemes székely hűtlenség vétkébe esik, ha az csak közöttük, székelyek közt történt, az ilyen csak a székely jogát veszítse el; ha pedig az ország és a királyi felség ellen követett el hűtlenséget, veszítse el székely jogát, nemességét s minden javait és vagyonát, azok szálljanak a fiskusra, de a mely azokat ne adományozhassa másnak, mint székelynek s közöttük lakó birtokosnak, hogy a székelység ne apadjon”.³⁷

Az elmélet, mely szerint a székelység nem épített várakat, egy tévesen értelmezett oklevélből táplálkozik. Az udvarhelyi székelyek 1492-ben³⁸ panaszlevéllel fordulnak II. Ulászlóhoz (1490–1516), amelyben Báthori István erdélyi vajda és székely ispán önkényes cselekedeteit, rendkívüli kegyetlenkedéseit panaszolják fel: a vajda rárontott a székelyekre, ártatlanokat öletett meg, némelyek szemét kiszúratta, házukat leromboltatta, feleségüket, lányukat kínoztatta, székely lányokat a saját embereihez adva kiházasított lefoglalva azok örökségét stb. Mindennek tetejébe „a mi gonoszabb, s a mit soha nem hallottunk, közöttünk kastélyt építtetett, melyből bennünket bátran elnyomhasson és rabolhasson”.³⁹ Panaszuknak azzal adnak nyomatékot, hogy Báthori alatt nem maradnak, inkább elbujdosnak az országból. Nem csoda, hogy a kegyetlenség határait nem ismerő és a székely jogokat alapjaiban megsértő vajda cselekedeteivel szemben ilyen keserűen hangoztatják panaszait. Az oklevelet idézők általában kiemelik a várépítéssel kapcsolatos passzust, elhanyagolva az oklevél többi részét. Nem csupán a várépítéssel való szembeszegülésről van ez esetben szó, hanem az ezzel kapcsolatos sorozatos visszaélésekről, melyek merőben szemben álltak a székelység és a Székelyföld jogi természetével. *A várépítésre vonatkozó rész egyáltalán nem arra utal, hogy a székelység ne lett volna várépítő, hanem csupán arról van szó, hogy a székely törvényekkel és kiváltságokkal nem fért össze egy idegen hatalom (esetünkben a vajda) Székelyföldön való várépítése.* A székelyeknek sikerült a vajdát hatalmától megfosztatni, de a következő évszázad viharosan felgyorsult eseményei, a hasonló jogfosztások sorozatai, hol a közrendűek, hol a főemberek elégedetlenségei az 1562-es felkelésbe torkoltak, amely a székely jogok alapos megnyírbalását vonta maga után. A székelyek féken tartására János Zsigmond fejedelem (1556–1571) újjáépítteti az udvarhelyi Székely Támadt és a várhegyi Székely Bánja várakat, saját embereit helyezve beléjük. 1566-tól immár rendszeresen adományoz a fejedelem földbirtokot Székelyföldön, illetve kötelez jobbágyi szolgáltatásokra közrendű székelyeket. Miután Mihály vajda visszaállítja a székelyek ősi szabadságát, a székelyek első dolga az, hogy felégetik és lerombolják rabságuk jelképeit, az udvarhelyi és a lécfalvi-várhegyi várakat.

36 Vö.: JAKÓ ZSIGMOND: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Szerk. BENKŐ SAMU–DEMÉNY LAJOS–VEKOV KÁROLY. Bukarest, 1979. 20. L. még: BÓNIS 1942. 19. jegyzetben i.m. 55–95.; MAKKA LÁSZLÓ: Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1986. I. 294–295., 329–331.

37 SzO. III. 143. Magyar fordítás: JAKAB–SZÁDECZKY 1901. 22. jegyzetben i.m. 228.

38 SzO. I. 272–280.

39 SzO. I. 273–274. Az oklevél keletkezésének körülményeire és következményeire, keltezésére, ill. magyar fordítására I. SZABÓ KÁROLY: Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban. *Századok*, 23. (1889) 701–709. Köztudott, hogy Báthori politikájának háttérében a közszékelység társadalmi lecsúszlásának megfékezése húzódik, a székelységgel szembeni idézett retorzió főleg a tehetősebb lófők és főnépek ellen irányult. A székely társadalom 1562 előtti átalakulásának legújabb feldolgozására I. BALOGH JUDIT: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kolozsvár, 2005. 21–48.

Báthori István, majd a 16. század eseményei⁴⁰ mélyen kikezdték a székelyek ősi szabadságát, a földesúri birtokviszonyok behatolása a Székelyföldre pedig alapjaiban megbontotta és visszafordíthatatlanná alakította a társadalom szerkezetét. A 17. század elején jogait visszaszerző székelység, a múlt eseményeiből tanulva, 1603-ban hevesen tiltakozik a dési országgyűlésen a vásárhelyiek várépítő tevékenysége ellen, és azzal fenyegetőzik, hogy le fogja rombolni várukat, ha tovább építik azt. Azt mondják: „azt tartja az ő törvények: hogy a székelységen vár ne legyen”.⁴¹ A háromszéki templomerődökhöz képest igazi erődtámasznak hatott mind méreteiben, mind védelmi megoldásában az impozáns vásárhelyi vár. És „mivelhogy közte vagyon a város a Székelyföldnek”, a székelységben kísért a múlt emléke, hogy alkalomadtán ismét beülhet a várba a vajda vagy a király, birtokokat kobozva el és szolgálatokra kötelezi a székelységet.

Az idézett források többnyire a 16. századból valók, és egyértelműen elmondják, hogy a székelység nem tűrt a területén semmiféle külső hatalom által emelt várat, foggal-kőrömmel védve szabadságát. Annak ellenére, hogy általában hallgatnak saját váraikról és templomerődítményeikről, utóbbiakat „apró kerítéseknek” nevezve, *az írott forrásokban nyoma sincs annak, hogy a székelység ne lett volna várépítő és nem épített várakat*, mint azt oly gyakran szokták hangoztatni. És itt elérkeztünk ahhoz a ponthoz, hogy megfogalmazhassuk, mit is jelentett a székelység számára a vár fogalma. Egy megyei földbirtokos nemes (ilyen földesúr volt a vajda is, a nagyobbak közt a legnagyobb) számára a vár nem csupán egy terület védelmét biztosította, ez volt a székhelye, birtokainak központja, ahol nemcsak személyes védelmet kapott, hanem itt őrizte vagyonát, kincseit, és innen gyakorolta hatalmát jobbágyságra felett, falainak magassága nem csupán anyagi hatalmát tükrözte, hanem tekintélyét, politikai hatalmát is emelte. Röviden: a vár magát a hatalmat jelentette, ez volt a státusszimbólum egyik legkifejezőbb eszköze. Ezzel szemben *a székelység várai nélkülözik az egyik legfontosabb ismérvet: körükben a vár nem bír semmiféle hatalmi funkcióval*, az egyes személyek számára tiltott az ilyesfajta erőfőttogatás. *A 16. század második fele előtt Székelyföldön ismeretlen a nemesi földbirtoklás, és nem lehetett birtokközpont szerepét betöltő várakat emelni, mindez a közösség erőteljes szembenállásába ütközött. A székely számára a vár csupán védelmet jelentett, személye és javai védelmét, ahová veszély esetén bemenekülhetett.*

A Székelyföld és a székelység szerepe a középkorban

A 11–12. században folyamatosan érik a keleti népek (besenyők, úzok, kunok) fosztogató támadásai Erdélyt (1016, 1068, 1083, 1085, 1091, 1166)⁴² a Déli- és a Keleti-Kárpátok szorosain keresztül. A betörések nyomán szerzett tapasztalatok indíthatták arra a Magyar Királyságot, hogy a keleti határokhoz egy olyan népelemet rendeljen, amely ki tudja védeni ezeket a támadásokat. Erre a célra az egykori magyar lovasnomád harcmódot alkalmazó, könnyűfegyverzetű – kezdetben mind lovon harcoló – székelység látszott a legmegfelelőbbnek, akik bármilyen támadás esetén könnyen mozgósíthatóak és mindig készen állnak arra, hogy kiverjék a beütő, rabló, fosztogató keleti népeket. A

40 A 16. század első felének székely politikájára I. BALOGH JUDIT: A székelyek Szapolyai Erdélyében. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF – HORVÁTH ZITA – TÓTH PÉTER. Studia Miskolcinsensia. 5. Miskolc, 2004. 13–24.

41 NAGY SZABÓ FERENCZ krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok. I. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1885. 87–89.

42 L. KRISTÓ GYULA: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 55–91.

székelység keletre való vándorlása feltehetően uralkodói ösztönzésre történhetett, bár amíg nem ismerjük ennek okleveles lenyomatát, célszerűnek tűnik a székelység keletre való telepítése helyett egyszerűen csak a székelység áttelepődése fogalmat használni.⁴³ 1210-ben találkozunk először a területen székelyekkel, akik a szebeni ispán vezetésével szász, román és besenyő csoportokkal együtt harcolnak a Kárpátoktól délre. A mindent elsőprő 1241–1242-es tatár támadásnak a székelység sem tud ellenállni, de az 1260-as és 1284–1285-ös években beütő újabb tatár csapatok visszaverésében nagy szerepük van. A 14. század közepéig folyamatosak a tatár betörések, amelyeket a székelység több-kevesebb sikerrel elhárít. 1345–1346-ban a székelyek Lackfi István székely ispán vezetésével átkelnek a Keleti-Kárpátokon és győzelmet aratnak a tatár seregek fölött. Az 1360-as évekre, a moldvai román fejedelemség megalakulásával egy ütközőállam jön létre, így alábbhagynak az Erdélyt érő tatár támadások. De alig lép le a színről az egyik állandó veszélyt jelentő ellenfél, azonnal megjelenik az újabb támadó: a török. Az első török portyák délről érik Erdélyt, először a gazdagabb zsákmányt nyújtó Szászföldet fosztogatják a török csapatok. 1395-ben a törökök a Barcaságba törnek be, 1420-ban Hunyad és Szászsebes környékén fosztogatnak, 1421-ben Brassót támadják meg, majd 1432-től már Székelyföldet is eléri a török támadások.⁴⁴

A vissza-visszatérő tatár támadások következményeként a 13. század közepétől, párhuzamosan a világi nagybirtok terjedésével nagyfokú várépítési hullám kezdődik az országban, az Anjou-kor végére több száz vár épül.⁴⁵ A várak többségét a világi nagybirtokosok építik saját személyük és vagyonuk védelmére. Feltűnő, hogy a várak zöme nem a keleti (tatár) támadás végvonalaiban, hanem éppen a nyugati országrészben épül. A török támadásokkal szemben a Zsigmond-, majd a Mátyás-korban épül ki a déli, várakra alapozott határvédelem.⁴⁶

Erdélyben is hasonló a helyzet, a szászok már a 13. században védelmi építkezésekbe kezdenek, mentsvárakat építenek, elkezdik templomaik megerősítését, városaikat falal veszik körül.⁴⁷ Ezek ismeretében fel kell tenni a kérdést, hogy mi történik a középkor folyamán az ország támadásoknak egyik legjobban kitett pontján, a Székelyföldön? Vajon elfogadhatók-e azok az újabb keletű vélemények, miszerint a székelység nem volt várépítő,⁴⁸ saját személyi és vagyoni védelmére mindössze a természet kínálta védettséget használta fel, és az erdőkbe, hegyekbe, barlangokba bujdosott? Nem élt azzal a kor adta lehetőséggel, hogy várakat emeljen saját védelmére, miközben az ország minden pontján épülnek a különféle mentsvárak? Mindezek olyan kérdések, amelyeket újra át kell gondolni a középkori székely határvédelem kérdésének vizsgálatakor. Ismételten ki kell hangsúlyozni, hogy a „várat nem építő székelység” szemlélete/elmélete a jelenkor

43 Vö.: SÓFALVI 2005. I. jegyzetben i.m. 45–46. Kristó Gyula szerint a határvárispánságok felszámolásával a határőrök (székelyek) szabadsága is veszélybe került, ez pedig elősegítette a spontán elvándorlást, amely feltehetően egybeesett az uralkodók keleti határvédelmi politikájával. Vö.: KRISTÓ GYULA: A székelyek eredetéről. Szeged, 2002. 150–152. Vele szemben a kutatók többsége a tudatos királyi telepítésre helyezi a hangsúlyt. Uo.

44 L. még: GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. 27. jegyzetben i.m. 25–28.

45 FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. A szerző csak az oklevelekben említett castrumokat (várakat) vonja be a kutatásba, így az általa megrajzolt kép meglehetősen torz, mind térben, mind időben.

46 A korszak és a kérdés rövid összefoglalására l.: A magyarság története. Pannon Enciklopédia. Főszerk.: KUCZKA PÉTER. Budapest, 1994. 73–92. A vonatkozó rész E. KOVÁCS PÉTER munkája.

47 Vö. ANGHEL, G.: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI. Cluj. 1986.

48 A szemléletet a székely templomerődöket kutató, feldolgozó Gyöngyössy János is magáévá teszi. Vö.: GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. 27. jegyzetben i.m. 21–24.

történetírásának igencsak torz felfogása. A 15–16. században a székely társadalomban lejátszódó drasztikus változások eredményeként a lesüllyedéstől megrettent székelyek első reakciója, hogy tiltakoznak a földesúri (vajdai) birtoklás és ennek központja, a vár ellen. Vajon mennyiben vetíthető vissza ez a kép teljes egészében két-háromszáz évvel korábbra? Ha a korai századokban nem létezett magánföldesúri birtoklás, ez azt is jelenti, hogy várak – melyek nemcsak magánföldesúri birtokközpont szerepet tölthetnek be – úgyszintén nem épül(het)tek?

Az eddig vázoltak ismeretében megkockáztatható az a gondolat, hogy *miután a székelység elfoglalta mai lakóhelyét, épített várakat – de csupán mentsvárakat*, ahová javait, asszonyait, gyermekeit és az öregeket menekítette idegen támadások, betörések idején; a harcképes férfiak csak végveszély esetében menekültek ide, az ő feladatuk a határ védelme volt, megakadályozni az ellenség behatolását az országba. Ez tükröződik abban a szemléletben is, miszerint gyávaságnak tartják magukat kőfalak mögé zárni.

A 15. században egyre erősödő és gyakoribbá váló török támadások ösztönözhatték arra a székelyeket, hogy ezeket a falvaktól távoli, többnyire eldugott helyeken épült várakat végleg felhagyják és a jóval közelebbi, gyorsan elérhető templomok megerősítésébe kezdjenek, először csak egyszerű kőfallal és kaputoronnyal, majd tornyos/bástyás várfalakkal véve körül ezeket. A templom nemcsak vallási célokat szolgált, ez lévén a falu – legtöbbször esetben – egyetlen kőépülete, benne nyilvánult meg a közösség összetartozásának tudata is. Létrehozásuknál talán kevesebb nyersanyagra és munkaerőre volt szükség, mint egy várépítésnél. A templomok erősítését az is befolyásolhatta, hogy az egyházi tulajdonban lévő templomvár nem kerülhetett olyan könnyen a vajda vagy a király birtokába.

Miért nincsen ennek a várépítkezésnek semmiféle írásos nyoma? A középkori székely írásbeliség problémáját már fentebb taglaltam. Ehhez még annyit kell hozzátenni, hogy a várak az oklevelekből számos tényező miatt kimaradhattak. A Magyar Királyság területén a 14. század közepéig a várak a birtokok tartozékai, csak ezután válnak a várak uradalomközpontokká. Ez azt jelentette, hogy a birtokperekéből a várak gyakran kimaradtak, vagy csak mint a birtok tartozékát említették meg.⁴⁹ Számunkra ebből az a tanulság, hogy a székelyföldi mentsváraknak, akár számottevő okleveles forgalom esetében sem kellene feltétlenül megjelenniük ezekben. A másik ide kapcsolódó fontos probléma az ún. kisvárak kérdése.⁵⁰ Kis területű, sánccal, árokkal, néhány esetben kőfallal kerített építmények ezek, belül többnyire lakó- és más jellegű épületekkel; írott forrás szintén nem említi őket. És ebben az esetben is ez utóbbi kritérium a lényeges (a kisvárak csoportja tipológiaiilag nem köthető össze a székelyföldi várakkal), ami szintén azt mutatja, hogy számos oka volt annak, hogy az egyes várak nem tűntek fel az írott forrásokban.

49 ENGEL PÁL: A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest, 1977.; ENGEL PÁL: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 1–19.; ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 115. (1982) 880–992.

50 MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői-dombvidék várai. Aszód, 1982. L. még a *Műemlékvédelem*, 31. 1987-es évfolyamának 1. számában Feld István, Engel Pál, Miklós Zsuzsa és Sándorfi György cikkei, valamint a *Castrum Bene* 1. 1989-es kötetének (Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990.) számos cikkét. Összefoglalóan a problémára KUBINYI ANDRÁS: Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső mérleg felállítására. *Uo.* 290–301. Kőfalas példákat is felhoz DÉNES JÓZSEF: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. *Uo.* 42–55.

A 13. században, az átalakuló politikai-társadalmi légkörben felértékelődik az idegen etnikum, illetve a sajátos funkciókat betöltő népcsoportok szerepe.⁵¹ A királyi politikában hangsúlyos szerepet kap a különféle népcsoportok egy területen való letelepítése és széleskörű autonómiával való felruházása, aminek fejében ezek a népcsoportok jelentős gazdasági és védelmi szerepet vállalnak. Az erdélyi szászok vagy az árpási besenyők 1224-es kiváltságlevelei azt sugallják, hogy a székelység számára is kellett készülnön egy hasonló kiváltságlevél, amelyben szerepeltek a székely jog legfontosabb ismérvei: a kollektív – nemesinek minősített – szabadság és a személyes hadakozás ellenében kapott adómentesség. A 13. század végére kialakulnak a székelység önkormányzati szervei, és szinte teljességében áll előttünk az *Universitas Siculorum* (1298).⁵² Egy 1235 előtt keletkezett oklevélben hallunk először a székelyek ispánjáról, aki ekkor már feltehetőleg egy terület, a Székelyföld legfőbb katonai és bírói előljárója.⁵³ Egy 1270–1272-es keltezésű gyanús oklevél (átírása 1279-ből ismert) a telegdi székelyek közösségéről és törvényéről beszél.⁵⁴ Egyelőre nem ismert a Székelyföld és a székelyek jogi helyzetét rögzítő kiváltságlevél, csak az aranyosi székelyeknek tett kollektív földbirtokadományt ismerjük (1289, 1291).⁵⁵ Vannak olyan tényezők is, amelyek egy ilyenfajta kiváltságlevél ellen szólnak. Pl. a székelyek földjüket első foglalású földnek tekintik és nem királyi adománynak, katonáskodást pedig nem földbirtok, hanem szabadságuk és adómentességük fejében végeznek. Attól függetlenül, hogy készült vagy nem székely kiváltságlevél, a székelyek egyre több kiváltságot és jogot szereznek meg a 13–14. század folyamán.⁵⁶ Nagy a valószínűsége annak, hogy a székely kiváltságokban benne foglaltatott a várépítés engedélyezése is, tekintettel a székelységnek az ország keleti, stratégiai részén elfoglalt helyzetére és határvédelmi szerepére.

A kora Árpád-kori határvédelem problémái: gazdasági, társadalmi, politikai és hadászati kérdések

A 11–12. századi, kővárakra alapozott egységes keleti határvédelem kérdését számos probléma terheli. Mindenekelőtt a kor gazdasági, társadalmi, politikai és hadászati viszonyaiból kell kiindulni.⁵⁷ A földesúri magánbirtoklásra alapuló utazó királyság bevétele a 11. századtól a 12. század második feléig többnyire a domaniális jövedelmekből eredt. A kor fejletlen technikai viszonyainak tulajdoníthatóan ezek a jövedelmek eleve nem eredményez(het)tek olyan gazdasági potenciált, amely a királyi hatalom számára lehetővé tette volna, hogy az ország támadásoknak kitett részeit kővárakra alapozott határvédelemre építse. Ebben az időszakban az ország nyugati, a királyi központokhoz közel eső része, ahonnan a legerősebb ellenfelek, pl. a német-római császárok támadtak, még

51 MÁLYUSZ ELEMER: A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok*, 73. (1939) 288–294., 385–398.; KRISTÓ 2002. 42. jegyzetben i.m. 154–158.; BLAZOVICH LÁSZLÓ: Az *Andreanum* és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. *Erdélyi Múzeum*, 67. (2005) 5–17.

52 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Szerk. ZIMMERMANN, F. – WERNER, K. – MÜLLER, G. – GÜNDISCH, G. I–VI. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1981. I. 192–193.

53 SzO. I. 7. A székely ispánt a következő forrás 1291-ben említi. Vö.: SzO. I. 26–27.

54 SzO. III. 2–3., ill. 3–4. Az oklevelek hitelessége vitatott.

55 SzO. I. 21–23., ill. 26–28. A középkor folyamán számos uralkodónk megerősítette az aranyosi székelyeknek tett birtokadományt.

56 L. még SÓFALVI 2005. I. jegyzetben i.m. 44–48.

57 A korszak történetére összefoglalóan l.: KRISTÓ GYULA: Magyarország története. Budapest, 1998. 82–175.

meglehetősen gyér várakban, a védelmet az ispáni fa-földvárak és a gyeptű jelentette.⁵⁸ Itt lényegében a 13. század végére fog kiépülni egy erős kővárakból álló várhálózat az osztrák hercegek és a cseh király támadásai ellen. Tény, hogy kővárak már a 11. században épülnek (Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém), az ispáni várak egy része kőfalat is kap valamikor a 12. században. Kővárak építése viszont a 13. század közepéig nem számottevő. Kővárépítés számadását csak a késő középkorból ismerjük, ebből hatalmas kiadásokra következtethetünk.⁵⁹ Egy ilyen várrendszer kiépítéséhez jelentős anyagi és emberi erőforrásra volt szükség. Az eddigi kutatásokból az derült ki, hogy a Székelyföld keleti része ez időszakban viszonylag gyéren volt lakott.⁶⁰ A várak építéséhez és fenn-tartásához, valamint a határőrzéshez népességre, településekre volt szükség. A kérdéses várakat a terület településhálózatának ismeretének függvényében kell elemeznünk. A régészetnek mindeztidáig egyetlen korai – a várakhoz tartozó – települést sem sikerült felderítenie. A távolból odarendelt – várépítő vagy várőrző? – népességnek és várépítkezéseknek, mint a 11–12. századi királyi hatalom egyik legnagyobb szabású hatalmi és gazdasági tevékenységének, írott, okleveles adata kellett volna maradjon, még a kor meglehetősen szegényes írásbelisége közepette is.

A további kutatásoknak kell fényt deríteniük arra, hogy voltak-e a Székelyföld területe közé beékelődve – a jól ismert Bálványos várához tartozó birtoktesten kívül – olyan adományként kapott birtokok, ahová a terület tulajdonosa – aki akár székely is lehetett – várat emelt a 13–14. század folyamán.⁶¹ Bár okleveles adatunk nincsen erre, nem zárható ki, hogy voltak ilyen birtoktestek, amelyeket a székelység a középkor folyamán bekebelezett. Mindenesetre az világos, hogy Székelyföld területe egészen a középkor végéig nem egy megállapodott, állandó terület, hanem egy változó, szűkülő-bővülő egység – a székelység és a magánbirtokkal rendelkező földesurak közti harc függvényében –, melyet biztosan csak a 16. századtól megszaporodó írott források ismeretében tudunk körülhatárolni.

A 11–12. században a keleti népek azokat a szorosokat, illetve hágókat használták fel betöréseik során, amelyeken keresztül legkönnyebben behatolhattak az Erdélyi-medencébe, mint a Vöröstoronyi-, a Bodzai-, és az Ojtozi-szorosokat, vagy a Tatár-hágót⁶²

58 L. BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen. 1998. 34–35.; KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a magyar gyeptűrendszer topográfiaiájához. I. Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987. 101–137. A nyugati határvédelem okleveles adatai és törvények alapján megrajzolható szervezeti kereteire I. BOROSY ANDRÁS: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 543–557.; BOROSY ANDRÁS: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. (1983) 3–24.; ZSOLDOS ATTILA: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány kérdéséről. *Századok*, 134. (2000) 99–116.

59 Az egyik legkorábbi adat a pozsonyi vár 1434-es építkezéseinek számadása. A hét hónapig tartó nagyszabású munkálatokon több mint száz munkás dolgozott. Az építkezések összköltsége 4227 Aft volt. Ez évben Pozsony adója 2648 Aft-ot tett ki. Vö. SZÜCS JENŐ: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. *Budapest Régiségei*, 18. (1958) 329.

60 Legsűrűbben Háromszék területe, ahol viszont a kérdéses korú „határvárakból” a legkevesebb található. A háromszéki kutatásokra I. SZÉKELY ZOLTÁN: Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. sz.) Veszprémi Történelmi Társ., 1990. 3–19.; SZÉKELY ZOLTÁN: Kora középkori települések Délkelet-Erdélyben. In: Székely Zoltán válogatott tanulmányai. Szerk. Székely Zsolt–Tárnoki Judit. Szolnok, 2003. 178–238.

61 A csernátoni Ika vára vagy a lemhenyi Álmos vára alaprajzuk, jellegük, méreteik alapján földesúri magánvárak lehettek. Vö. RÁCZ 2003. 12. jegyzetben i.m. 9.

62 A szorosok és átjárók kérdésével legbehatóbban Binder Pál foglalkozott néhány tanulmányában. BINDER PÁL: Drumurile și plaiurile Tării Birsei. *Studii și articole de istorie*, 14. (1969) 207–218.; BINDER PÁL: Date geografico-istorice referitoare la pasurile și plaiurile transcarpatice din jud. Covasna. *Aluta*, 4. (1972)

(vö. *térképmelléklet*). Tehát a támadások főleg délről, illetve délkeletről érték Erdélyt. A Háromszéki-medencébe vagy a Barcaságba bejutva már egyszerű volt az ország belsejébe behatolni. Egy ilyen támadást voltak hivatva kivédeni az Olt mentén álló várak, mint a földvári, az ugrai, a halmágyi vagy az orláti vár.⁶³ Elképzelhető, hogy a viszonylag könnyen áthatolható Rikán keresztül húzódó Kakasborozda is ebbe a védelmi rendszerbe tartozott. Lehetséges, hogy a szorosok bejáratát (Ojtozi-, Vöröstoronyi-szoros) is védtek már korai várak, bár ez a feltevés még nem bizonyított kellőképpen. Az orbaiszéki Petőfalván és Zabolán egy olyan korai, határőrző népesség régészeti hagyatékát tárták fel, amely már a 12. század közepétől ide temetkezett.⁶⁴ Nem véletlen, hogy a székelyek egy részét először a Királyföldre telepítik,⁶⁵ a szászokat pedig a Vöröstoronyi-szoros előterébe, majd a német lovagrendet a Barcaságba. 1211-ben a német lovagrend engedélyt kap favarak építésére a Barcaságban, 1222-ben már kővárak építését is engedélyezi a király.⁶⁶ Mindez a rend hatalmi törekvésein túl a terület veszélyeztetettségét is jelzi.

Az Ojtozi-szorostól északra a Gyimesi-, Tölgyesi- vagy Borgói-szorosokon jóval nehezebb volt az átjárás, mint a déli átjárókon, ezeken keresztül csupán a tagolt Keleti-Kárpátok köztes medencéibe lehetett bejutni, az Erdélyi-medencébe pedig csak további erőfeszítések árán. A hatalmas erdőségeken és a mélységében tagolt hegyeken való áthatolást a keleti népek nehezen vállalhatták. Viszonylag könnyebb átjárást egyedül a Radnai-hágó jelentett, amit a tatárok ki is használnak 1241-ben.⁶⁷ Ezután már ebből az irányból is jelentős támadásoktól kellett tartani. A Radnai- és Borgói-hágóval szembe telepítette be már II. Géza (1141–1162) a szászok egyik csoportját. A Keleti-Kárpátok tagoltsága, kettős vonulatai, köztes medencéi, helyenként akár 100 km-t is elérő szélességével reménytelen vállalkozásnak bizonyultak az ellenség számára, átjárhatatlanságukat a hatalmas, mély erdők csak fokozták. A székelyek betelepítése előtt a határvédelmet a he-

271–282.; BINDER PÁL: Din geografia istorică a pasurilor din Carpații Orientali. *File de Istorie*, 3. (1974) 324–333.; BINDER PÁL: Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század) *Századok*, 129. (1995) 1123–1153.

63 NÄGLER, T.: Cetățile feudale de la Orlat (Kr. Sibiu) și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei. *Studii și comunicări*, 20. (1977) 27–49.; POPA, R. – ȘTEFĂNESCU, R.: Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 14. (1980) 496–503.; HOREDT, KURT: Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Innsbruck, 1988. 91–101.; BÓNA 1998. 58. jegyzetben i.m. 47–48. old., 77–78. ábra. (Szebenvár/Orlát).

64 SZÉKELY ZOLTÁN: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 1973. 219–228.; SZÉKELY ZOLTÁN: Cercetări arheologice în necropola feudală de la Peteni (sec. XII) Date arheologice preliminare. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 14. (1980) 504–508.; SZÉKELY ZOLTÁN: Necropola medievală de la Peteni. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 41. (1990) 87–110.; SZÉKELY ZOLTÁN: A zabolai (Zábala, Románia) kora-középkori temető. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19–20. (1993–1994) 277–305.; SZÉKELY ZOLTÁN: A petőfalvi (Székelypetőfalva/Peteni, Románia) korai középkori temető. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, XII. (2001) 197–220.

65 Van olyan nézet is, amely a fenti várakat egyenesen a székelyekkel hozza összefüggésbe. Vö. SCHULLERUS, A.: Die Grenzbürgen der Altlinie. *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 41. (1918) 17–21. Connert János szerint pedig a német lovagrend adománylevelében említett gyeput a székelyek készítették. Vö. CONNERT JÁNOS: A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár, 1901. 66.

66 Urkundenbuch I. 11–12., 18–20.

67 Az 1068-as besenyő-úz betörés valamelyik északi szoroson keresztül érte Erdélyt, amint erre a krónikás által leírt útvonalból következtetni lehet. „...pagani Cuni a superiori parte porte Meses ruptis indagibus irruerunt in Hungariam totamque provinciam Nyr usque civitatem Byhor crudeliter depredantes...”. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1937. I. 366. A kerlési csata színhelye alapján szokás arra következtetni, hogy a Lapos és Szamos vidékének végigdúlása után a tatár sereg a Borgói-hágón keresztül akart Erdélyből távozni.

gyek és erdők alkotta gyepű és gyepűelve képezte. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a népvándorlás korában betörő nomád népek, hunok, avarok szintén a déli, délkeleti átjárókon törnek be, a Keleti-Kárpátok hatalmas kiterjedésű erdősegein a szlávok fognak először átszivárogni.⁶⁸ Ha visszamegyünk időben az őskorba, szintén azt látjuk, hogy a Kárpátok már ekkor sem jelentettek áthatolhatatlan akadályt, viszont a rézkori és bronzkori kultúrák népei szinte kivétel nélkül délkeletről hatoltak be a Kárpát-medencébe, a Csíki-medencébe is a Háromszéki-medencéből jutnak át. Egyébként figyelemreméltó, hogy Csík- és Gyergyószék székely megszállása is Háromszék irányából történt, amint erre a nyelvjárási kutatások rámutattak.⁶⁹

A probléma legfontosabb összetevőjét a *várak topográfiai helyzete és a korszak haditechnikája* képezi. Először is: a várak többsége nem szorosok bejáratánál (kivételt képeznek az Olt rákosi és tusnádi szorosának várai) vagy fontos útvonalak mentén áll, hanem félreeső helyen (pl. a Görgényi-havasok előterében elrejtett Tartód vára). A Ferenczi István és Ferenczi Géza által az 1. szakaszba sorolt várak az Erdélyi-medence peremén helyezkednek el, a medencére néznek. Amikor az ellenfél, áthatolva a tagolt Keleti-Kárpátokon, már a medence széléig ért, késő volt megállítani, főleg olyan várakkal, amelyek nem estek a betörések útvonalába. Mi értelme volt egy költségesen kiépített várhálózatot, amelyet még töltésvonulatok is kísértek, néhány évtized múltán felhagyni és keletebbre tolni, és egy újabb várhálózatot kiépíteni? A későbbiekben pedig mi értelme lehetett ezt a határvár-rendszert feladni, védőit kitelepíteni, egy újabb népcsoportra bízva a határ védelmét?

A 4. századtól kezdve egészen a 17. századig a Kárpát-medencét folyamatosan érik a keleti, nomád, könnyűfegyverzetű népek támadásai. Ezek a támadások többnyire beütő, fosztogató, rabló hadjáratok voltak, és céljuk alapvetően és elsődlegesen nem a terület-szerzés volt. Egy országrész területi épségének megvédését a fontos utak, átjárók, szorosok mentén elhelyezett várláncolat biztosíthatta a leghatékonyabban. Természetesen mindez a nyugati, nehézfegyverzetű, lassan mozgó hadtestek ellen volt hatékony, amelyek területszerzésre törekedtek. Tehát a cél, az eszköz, és az ezzel szemben alkalmazott védelem szorosan összefüggött. A kérdés mindezek után az, hogy a német-római császárság igen gyakori és igen veszélyes támadásai ellen miért nem épült ki már a korai időkben egy kővárakra alapozott nyugati várláncolat? Miért a keleti határt védik egy ilyen kővárból épített rendszerrel? A 11–12. századi Erdélyt, egyetlen eset kivételével, keleti népek támadásai érik. Az 1166-os bizánci támadás csupán jól bevált taktikai fogás volt, amikor a bizánciak a Dunánál várakozó magyar sereget jól rászedve, betörték a Keleti-Kárpátokon keresztül. Ezeket a portyázó betöréseket pedig, ha a főbb szorosok mentén nem tudták fenntartani, ezután már a félreeső helyeken álló várakkal igencsak reménytelen vállalkozás lett volna. A nomád taktikát alkalmazó, könnyűfegyverzetű seregek a várakat, hacsak nem esett útjukba, kikerülték, mivel amúgy sem tudták bevenni. A székelyföldi hegycsúcsokra-magaslatokra épült várak bevétele számukra reménytelen vállalkozásnak mutatkozott. Kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy az erősebb várak elfoglalásával vesződjenek, bár erre is van eset, pl. Esztergom ostroma 1242-ben. Ennélfogva a félreeső várakba behúzódtott őrség magát meg tudta védeni, de az ország belsejébe behatolni igyekvő ellenséget már aligha volt képes fenntartani.

68 L. Erdély Története 36. jegyzetben i.m. I. 177.

69 L. BENKŐ LORÁND: Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum*, 1. (1990/1–2.) 122.

A lényeg lényege, hogy *a magyar királyi hatalom már kezdetben felmérhette, hogy a keleti határ mellé egy, a támadóhoz hasonló haditechnikát alkalmazó népességet kell rendelni: nem várőrző, hanem határőrző szereppel.* Vajon kellett ahhoz több száz év, hogy a mindenkori király belássa, a keleti határt várakra alapozva nem lehet hatékonyan védeni az ellenféllel szemben? Mindez csupán akkor derült volna ki, miután két fázisban kiépült a kor legnagyobb szabású védműve? Csak ezek után jöttek volna rá, hogy a székelység a keleti határvédelem legmegfelelőbb eleme?

A székelység a kezdetektől fogva az a népesség, amelyet az ellenséggel közvetlenül határos részeken helyeztek el. Így volt ez már megtelepedésük dél-erdélyi fázisában is. A székelységek előtt megtelepedéseik történetében minden esetben már csak a gyepű és gyepűelve állott. A keleti, könnyűfegyverzetű, lovas ún. nomád harcmóddal szembe a hasonló haditechnikát alkalmazó székelységet telepítik, ennek a feladatnak a betöltésére ők a legmegfelelőbbek. Éppen ez az egyik fő tényező, amelyik a középkor végéig konserválja a székelység harcmódját.

Néhány kiegészítő gondolat

E sorok írója jó néhány éve kezdett foglalkozni a székelységi várakkal, sóvidéki településtörténeti kutatásai kapcsán. Azóta több más vár is a látókörébe került, elsősorban az udvarhelyszéki várak. Tisztában van azzal, hogy nagyon keveset tudunk ezekről a várakról, egyesekről szinte csak annyit, hogy voltak és elpusztultak. A terepen mozogva hamarosan rájött, hogy ott sok minden másként mutatkozik, amint azt a kutatók egy része állítja. Annak ellenére, hogy a vitatott várak jó részét még nem látta egészen közelről, csak a szakirodalom alapján ismeri őket, és nem gondolja magát avatott várkutatónak, mégis megkockáztat néhány, talán tudományosan még nem kellően kiforrott gondolatot, tisztában lévén a tévedés kockázatával. Mindezeket egy munkahipotézis részeként bocsátja előre...

A vitatott várak első látásra valóban eléggé homogén képet mutatnak, és könnyen az egységes határvédelmi rendszer képzetét keltik. Ami a hasonlóságukat illeti, kettőről még esetenként ez elmondható, háromról már nem! Elég a sóvidéki várakat példaként felhozni. Kettő közülük, Rapsóné és Tartód vára a Görgényi-hegység ölében megbúvó védhely, amelyekből a legkevésbé lehetett a keletről betörő ellenséget észrevenni, nemhogy megállítani. Ha az erdőrengetegben elrejtett Tartód várát vesszük szemügyre, amelyhez a legközelebbi utak 7–10 km-re haladnak el, akkor azonnal megállapíthatjuk, hogy a keleti ellenfél fehér holló volt errefelé az Árpád-korban. Mindez a Rapsóné várától nyugatra húzódó töltésvonulatokkal („gyepűkkel”) együtt inkább arra enged következtetni, hogy a két várat nagy valószínűség szerint a székelység építette ide megtelepedése után saját védelmére. Rapsóné várának régészeti leletanyaga ma nem tanulmányozható, így a legközelebbi ásatásokig pontosabb keltezésről kockázatos lenne beszélni, míg a Tartód várából előkerült leletek kivétel nélkül – mai ismereteink alapján – 13. századiak. A Tartód várához hasonló, településektől távoli és rövid életidejű várak esetében megkockáztatható az a feltevés, hogy egy sokkszerű támadás (tatárjárás) hozta létre ezeket, amely veszélyének megszűntével fel is hagyták őket. Firtos vára esetében már valóban elmondható, hogy stratégiai jelentőségű helyen fekszik, a Görgényi-hegység egyik legnyugatibb oldalkiágazásán, mélyen belenyúlva az Erdélyi-medencébe, jó kilátással mind keleti irányban, mind a medence felé. A medence szélén való elhelyezkedése, és az a tény,

hogy kelet felől egy könnyen megközelíthető természetes híd (Kalonda-tető) köti össze a Görgényi-fennsíkkal, szinte kizárja határvár jellegét. A vár építésének idejéről, akárcsak a vitatott keltezésű, területén álló félköríves szentélyzáródású kápolnához való időrendi és funkcionális viszonyáról, a többrendbeli ásatás ellenére semmi pontosat nem tudunk, a területén talált „11. század végi – 12. századi” közöletlen cserepeknek nyomuk sincs ma, akárcsak a 1970-es években végzett ásatások dokumentációjának. A kézzel foghatóbb eredményű ásatásokig célszerűnek tűnik elfogadni a 15. század közepi pereskedés közvetett vonatkozású adatát, miszerint az ekkor feltűnő Váralja és a vár létrejötte között funkcionális kapcsolat van.⁷⁰ (Az eddigi kutatásoknak egyetlen más váralja települést sem sikerült azonosítaniuk.)

A kutatás figyelmét eddig többnyire elkerülte az a tény, hogy a vita tárgyát képező, egyszerű gyűrűfalas délkelet-erdélyi várak a székely szállásterületen belül találhatók, és nagyjából lefedik Székelyföld egészét (északon Vityál vára, délen pedig a szacsvai vár nagyjából a Székelyföld végpontjait jelölik ki. vö. *térképmelléklet*).

A legújabb csíki kutatások során napvilágra került csobotfalvi 12. századi templom léte igen nagy jelentőséggel bír. Ugyanis ez azt jelenti, hogy a 12. században a Csíki-medence egyházilag a Magyar Királyság szerves része volt, amiből az is következik, hogy valamely vármegyéhez (feltehetőleg Küüllőhöz) tartozott, és nem lehetett a határon kívüli lakatlan gyepeülve. Váraink szempontjából ez azért fontos, mert a Csíki-medencétől nyugatra fekvő várak nem lehettek ekkoriban határvárak.⁷¹

A vitatott, „határ menti” várakon kívül – a fentebb idézett magánföldesúri várakat leszámítva – a Székelyföldön vannak olyan, jellegükben ezekkel rokonítható várak, amelyek semmiképpen nem lehettek határvárak. A Kis-Küüllő menti Makfalva – Várhegyese⁷² kisméretű, ovális gyűrűfállal kerített várának területéről előkerült 14–15. századi leletanyag egy késő középkori székely mentsvárakra utal. Jellegében megegyezik ezzel a gyergyószentmiklósi Both vára, melyet a 15–16. századra keltezett az ásató régész.⁷³ A Nagy-Küüllő völgyi Nagyalambfalva – Vár őskori földvárának délnyugati végződését a 13–14. században sáncsal és árokkal lehatárolt területét szintén menedékként használhatta a környék népe.⁷⁴

A kérdéses várak kultúrrétege általában nagyon vékony, illetve leletszegény, tehát nem laktak itt, vagy csak ritkán. Az ásatásoknak alig sikerült fényt deríteniük a leleteknek a falakhoz való viszonyára, ezekről a megfigyelésekről pedig nem készült hiteles dokumentáció. A kevés, általában rosszul közölt és – az általam ismert közöletlen – kérdéses várakból származó leletanyag arra utal, hogy némelyek elég hosszú ideig, két-három évszázadon át fennálltak. A hagyományos erdélyi kerámiakronológiából kiindulva, az udvarhelyi Budvár, a csíkrákosi Pogányvár, illetve az alsórákosi Tepő várak leletanyaga (kerámia, fémek) a 12–14. század közé tehető, sőt egyesekből vannak egészen kései lele-

70 A sóvidék várakról alkotott véleményem és meglátásaim részletes bemutatására l. SÓFALVI 2005. 1. jegyzetben i.m. 148–158.

71 A Csíksomlyó-csobotfalvi kutatások eredményeinek előzetes összefoglalása BOTÁR ISTVÁN–DARVAS LÓRÁNT–TÓTH BOGLÁRKA: Csík Árpád-kora már nem „praehistoricum”. *Hargita Népe*, 2003. február 11. 5.

72 HEREPEI JÁNOS: Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízása és a Műemlékek Bizottsága Erdélyi Osztályának engedélye alapján Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván–Csókfalva községek határában 1932. év július havának 3–15. napjain végzett régészeti kutatásokról. *Erdélyi Múzeum*, 38. (1933) 470–471.; SZÉKELY ZOLTÁN: Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959–1966) *Materiale și Cercetări Arheologice*, 9. (1970) 302.

73 SZÉKELY ZOLTÁN 1970. 72. jegyzetben i.m. 303–304.

74 Vö.: BENKŐ E. 1992. 9. jegyzetben i.m. 114–115.

tek is (Budvárából a legkésőbbi egy I. Ferdinánd denár). Szeretném gyorsan leszögezni, hogy a fenti várak esetében nem áll szándékomban azt állítani, hogy ezeknek már a 12. században kőfaluk lett volna, ugyanis az ásatások nem derítettek fényt a leletanyag és a falak egymáshoz való viszonyára.

A várak különleges láncszemét, mondhatni kakukktojását képezi a Persányi-hegység két vára, a felsőrákosi Rika vára és a homoródokládi Kustaly vára. Két, négyszögletes alaprajzú, kisméretű toronyvárról van szó, melyeket árokkal erősítettek meg. Ezek a várak nemcsak formájukban, méretükben különböznek a székelyföldi várak többségétől, hanem földrajzi elhelyezkedésükben (a közelükben haladnak el a Barcaságból Erdővidéken át Belső-Erdélybe tartó utak), és valószínűleg funkcionalitásukban is. Mindkét várból az ásatások elég nagy mennyiségű leletanyagot (elsősorban kerámiát, állatcsontot és kevés fémeszközt) hoztak felszínre. A viszonylag egységes leletanyag-csoport jellege arra utal, hogy a két várban nagy valószínűséggel szinte állandóan tartózkodtak. Az előkerül leletanyag nagy része a 12. századra keltezhető, és a mai kerámiadatálásunk alapján alig találunk köztük olyan darabot, amelyet a tatárjárás utánra lehetne keltezni.⁷⁵ Az ásatások megfigyelései viszont arra utalnak, hogy ezek a várfalak építése után kerültek a föld alá.

A székelyföldi várkutatás feladatai. A régészet szerepe és lehetőségei

A székelyföldi várkutatás jövője a mélyszántású regionális kutatásoktól várható. Ebben kulcsfontosságú szerepe van a régészeti-topográfiai és településtörténeti kutatásoknak. Mindemellett kiemelkedő jelentőségű eredményeket várhatunk a természettudományos kutatásoktól és vizsgálatoktól, melyek a középkori források hiányát, valamint a régészeti kutatások lebegő adatait hivatottak pótolni, illetve rögzíteni. Ugyanis Székelyföld Árpád-kori régészeti kronológiája elég ingatag alapokon nyugszik, nincsenek pénzzel keltezett leletek, a datálást elsősorban erdélyi párhuzamok, egyes esetekben még távolabbi analógiák jelentik. Kellő mennyiségű telepásatás hiányában, melyek eleve kis felületen folytak, még nagyon kidolgozatlan egy belső tipológián alapuló relatív kronológia. Még nem tudjuk pontosan, hogy a Székelyföld történetében, anyagi kultúrájában megnyilvánuló archaizmusok miként is nyilvánulnak meg a kerámia és ennek keltezése terén.

A továbbiakban fontos lenne a székelyföldi (délnyugat-erdélyi) várakról egy teljes katalógust készíteni, mely tartalmazza azok felméréseit, történeti forrásait, közzétett régészeti leleteit és szakirodalmát. A várak pontos, műszeres felmérése elsőrendű feladat, hisz egyesekről (pl. Firtos vára) nagyon vázlatos és pontatlan alaprajzzal rendelkezünk. Az értékelhető, publikálatlan leletanyag közzététele a továbbiakban szintén fontos lenne. Egy átfogó összefoglalás kiindulópontját képezhetné a további kutatásoknak, Székelyföld és tágabban Erdély középkori védelmi rendszerének és haditechnikájának megismerésében. A fentebb már elemzett földrajzi elhelyezkedés mellett fontos lenne a várak tipológiai osztályozása is. Építészeti-haditechnikai szempontból fontos kritérium, hogy az egyszerű gyűrűfalas, rövid ideig lakott, belső épületek, tornyok nélküli várak tipológiailag nem

75 A szakirodalomban Rika váraként meghonosodott vár irodalmát l. a 10. jegyzetben. Kustaly várára: FERENCZI GÉZA–FERENCZI ISTVÁN: A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak kérdéséhez. I. *Acta*, 1997. I. 216–222.; FERENCZI GÉZA: Lapok Erdély múltjából. Székelyudvarhely, 2002. 52–55. A közöletlen kustalyi leletanyag a székelyudvarhelyi Haáz Rezső gyűjteményében található.

sorolhatók a határellenőrző várak csoportjába. A székelyföldi várak nagy többsége viszont éppen a leírt kategóriába tartozik.

Az újabb régészeti kutatásokig és természettudományos vizsgálatokig jelentős eredményeket nem várhatunk. A jövőben pedig a régészeti ásatások megfigyeléseiből és a leletanyagból kell kiindulni a várak funkciójának, építésének meghatározásakor, nem pedig történelmi prekonceptiókból. Az egyes részek beható, időben és térben való önálló vizsgálata után meg lehet kísérelni egy nagyobb terület szintézisét, természetesen oly módon, hogy az egyedi eseteket nem olvasztjuk bele valami előre megrendelt hipotézisbe. A székelyföldi várak vizsgálatakor pedig figyelembe kell venni a korabeli politikai-hadászati-társadalmi-gazdasági viszonyokat, valamint a fentebb többször hangsúlyozott sajátosságokat, úgymint a természetföldrajzi elhelyezkedés, településhálózat, a székely társadalom-fejlődés jellemzői, néphagyományok stb.

URALKODÓI ÉS FŐÜRI REPREZENTÁCIÓS ÉPÜLETEK AZ ANJOU- ÉS ZSIGMOND-KORI MAGYARORSZÁGRÓL

Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt

Még 2004-ban felkérést kaptam az előkészítés alatt álló magyar-luxemburgi Zsigmond-kiállítás főkurátorától néhány 14–15. századi magyarországi vár és az általam feltárt budai Szent Zsigmond-templom rövid leírására a tervezett katalógus számára. Az első lista 2005 elején újabbakkal bővült, többek között bekerült közéjük a visegrádi királyi palota, elsősorban azért, mivel Takács Imre nem tudta elfogadni annak kutatója, Buzás Gergely által megfogalmazott újabb értékelését, s tőlem várt volna egy, a saját felfogását támogató megfogalmazást. Számos egyeztetés után végül sikerült egy olyan szövegváltozatban megegyeznünk, mely szerintem mintegy köztes álláspontnak volt minősíthető a két vélemény között. 2005 őszén azután véletlenül derült ki, hogy a főkurátor ezt sem tudta tolerálni, ezért – saját megfogalmazása szerint – „helyreállította a szöveg logikai egységét” – azaz a velem való egyeztetés nélkül átalakította annak egy fontos részét. Mivel emellett néhány más katalógustételt is egyetértésem nélkül módosított, a további konfliktusok elkerülése érdekében nem maradt más választásom, mint visszavonni a leadott szövegeket.

Takács Imre Visegrádra vonatkozó értékelését a 2006 márciusában a Szépművészeti Múzeumban megnyílt kiállítás reprezentatív katalógusának egyik bevezető tanulmányában fejtette ki,¹ a diósgyőri és a zólyomi várról itt Marosi Ernő készített leírásokat,² míg a Zsigmond-kor főüri rezidenciái Jékely Zsombor tanulmányában kaptak csupán pársoros értékelést.³ Ezért talán nem haszontalan az alábbiakban közzétenni az eredeti leírásokat, annak ellenére, hogy azok megfogalmazása – és az irodalomjegyzék összeállítása – során alapvetően arra voltam tekintettel, hogy a szövegek németül és franciául is megjelenjenek, azaz elsősorban a nem magyar szakközvélemény számára íródtak. A mellékelt rajzok ugyancsak a katalógusban szerepeltek volna – szerencsés módon a zólyomi „várkastély” legújabb alaprajzát megtaláljuk a megjelent kiadványban is.

- 1 TAKÁCS IMRE: Királyi udvar és művészet Magyarországon a késő Anjou korban. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS IMRE. Budapest–Luxemburg, 2006. 69–71. – Itt közli „Laszlovsky 1995 (= Medieval Visegrád. Ed. By J. LASZLOVSKY. Dissertationes Pannonicae III.4. Budapest, 1995.) nyomán” azt a rajzot „A visegrádi királyi palota 14. századi épületeinek alaprajza” képaláírással, amely a hivatkozott munka 88. ábraként még a következő szöveggel kerül közzétételre: „The palace at the beginning of the 15th century, plan.”
- 2 MAROSI ERNŐ: 1.36 Diósgyőr, királyi várkastély, 1.37. Zólyom, királyi várkastély. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS IMRE. Budapest–Luxemburg, 2006. 114–116. – álláspontjának sajátomtól eltérő elemeire (így a diósgyőri ikertoronyos külső falöv korhatározására) itt természetesen nincs módom kitérni.
- 3 JÉKELY ZSOMBOR: A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS IMRE. Budapest–Luxemburg, 2006. 301–304. – A katalógus koncepciójának megfelelően általában csak néhány archív képpel, melyek építészettörténeti információértéke eléggé kétséges. Újabb alaprajzokat nem tartalmaz a tanulmány.

A diósgyőri vár

A Magyarország északkeleti részén, a Bükk-hegység keletre kifutó széles völgyében, egy magasabb hegy lábánál emelkedő alacsony, jól megközelíthető sziklatömbön épült késő-középkori királyi vár helyén talán már 1000 körül állt egy fa-föld szerkezetű erősség, melyről azonban nincsenek közelebbi ismereteink. 1261 után mindenesetre csak magát a Győr nevű települést kapta adományul az Ákos nemzetségből származó Erney, a kor jeles előkelője, aki IV. Béla (1235-1270), majd IV. László (1272-1290) idején számos országos tisztséget töltött be. Fia, István (+1315) a 14. század elején már az ország tartományurainak egyike volt, s minden bizonnyal ő tekinthető az első itteni kővár építtetőjének. Kérdés, hogy azonosítható-e ezzel az 1303-ban említett *curia* illetve az 1311-ben feltűnő *domus*, kifejezetten várról ugyanis csak 1319-ben értesülünk. Ebben az évben azonban már eladományozta Károly Róbert ezt az erősséget, mely István fiainak hűtlensége miatt jutott az uralkodó kezére.

1323-tól a vár ismét királyi birtok, majd 1340-ben a királyné, Erzsébet kapta meg, tőle 1350 után fia I. (Nagy) Lajos cserélte vissza. Csak közvetett adatok utalnak az 1360-as években itt meginduló új építkezésekre, így az, hogy az uralkodó újabb birtokokkal – köztük Miskolc városával – növelte meg a vár uradalmát. Lajos 1369-től haláláig (1382) rendszeresen megfordult itt – Diósgyőr egyik legjelentősebb mellékrezidenciája és vadászkastélya lett. Esetleges későbbi átalakításokra következtethetünk abból, hogy 1379-ben innen küldte Eperjesre (ma: Presov, Szlovákia) Ambrus építőmestert.

Uralkodása első felében Luxemburgi Zsigmond is több alkalommal tartózkodott a várban, majd 1424-ben felesége udvartartására rendelte az erősséget és birtokait. Ugyanezt tette később Hunyadi Mátyás (1458-1490), II. Ulászló (1490-1516), majd II. Lajos is. A mohácsi csatát (1526) követően általában a környék legjelentősebb főnemesi családjai zálogbirtokában volt, s mivel az oszmánok által megszállt terület közvetlen közelében feküdt, kisebb mértékben meg is erősítették. Épületei a 17. századtól lassan pusztulásnak indultak, a 18. század közepén csupán egyik palotaszárnya volt használható, s végül a 19. századtól már csak romos saroktornyai határozták meg a számos metszeten megörökített festői képét.

A várrom régészeti kutatása 1934-36-ban a belsővár kitisztításával indult, de falainak műemléki helyreállítása csak 1953-ban kezdődött meg. Ennek keretén belül 1963 és 1973 között alapos feltárássra került sor az erősség területének jelentős részén, ezt az elmúlt években további ásatások egészítették ki.

Mindezek alapján tudjuk, hogy az Ákos nemzetségbeli Istvánhoz köthető, 35x50 m-es kiterjedésű, ovális alaprajzú vár falait Nagy Lajos király a 14. század második felében szinte teljesen elbontatta, hogy helyén – közel szabályos téglalap alaprajzon – egy 45x55 m-es külső méretű, négysaroktornyos, emeletes, sátozottakkal fedett lakószárnyokkal rendelkező, zárt középudvaros palotát emeltethessen, melynél már nem annyira a védhetőség, mint inkább a lakályosság és a reprezentatív megjelenés volt az elsődleges szempont.

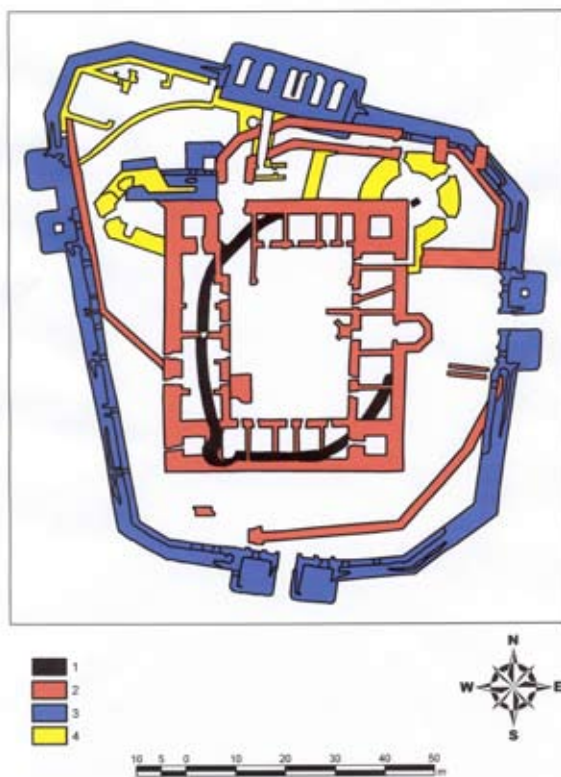
Ebből az épületből elsősorban az eredetileg legalább négyszintes, vastagfalú saroktornyok maradtak ránk, melyek nem csupán az egykor a homlokzatokon is körbefutó gyilkjárók díszes konzolsorát őrizték meg, de az északi szárny minden bizonnyal pillérsorral két hajóra osztott emeleti nagyterme boltozatának vállköveit és homlokíveit is. A földszintet itt az egykor ülőfülkékkel épített kapualj illetve egy, az udvar felé árkádsorral nyíló csarnok foglalta el. A keleti szárny közepén helyezkedett el a feltehetően mindvégig kétszintes várkapolna, melynek az épület külső homlokzatából kiugró, a nyolcszög

három oldalával záruló, támpillérek nélküli szentélyében alul ugyancsak ülőfülkéket alakítottak ki.

A további palotaszárnyak kifelé zárt alsó szintje alárendeltebb funkciót tölthetett be, míg az emeleten kereshetjük a leletek tanúsága szerint részben mázas és figurális díszítésű csempékből rakott kályhákkal fűtött lakótereket. Ezeket a nagyteremhez hasonlóan jellegzetes körtetagozatos kőbordás keresztboltozatok fedték, a nyugati szárnyból néhány kerek zárókő is előkerült, melyek az Anjou-kori épületplasztika kiemelkedő alkotásai. A külső falakat áttörő nagy emeleti ablaknyílások eredeti formáját pusztulásuk, illetve későbbi átalakításaik miatt nem ismerjük, hasonlóan a már teljesen megsemmisült udvari homlokzatok és az osztófalak nyílásrendszeréhez. Feltételezhető, hogy kialakításuk az egykorú zólyomi (ma Zvolen, Szlovákia) és gesztési királyi várakéval egyezett meg, hasonlóan az udvar legalább három oldalán feltételezett, konzolokon nyugvó függőfolyosóhoz, mely az északi illetve a nyugati szárny előtt kialakított nyitott lépcsőfeljárókról volt megközelíthető.

A palota északi kapubejáratának részletei sem maradtak ránk, az azonban biztosra vehető, hogy ide vezetett az az – egykor felvonóhíddal záruló – íves, falazott kapusorozos, melyhez keletről eredetileg egy köppillérekre támaszkodó híd csatlakozott. Ennek újabban felfedezett 14. század eleji keletkezése éppúgy nem indokolt, mint azon keleti, déli és nyugati falszakaszoknak az Ákos nemzetség várához való kötése, melyek mintegy szabálytalan külső várként vették körbe a magasabban emelkedő várpalotát. Ugyanígy semmi sem támasztja alá a sziklatömb alján körbefutó, szabálytalan alaprajzú, ikertoronypáros-védőfolyosós külsővár Anjou-kori eredetét. Ismert műrészletei sokkal inkább egy 1500 körüli építést valószínűsítene, ekkor kerülhetett sor a palotaépület nyílás- és részben talán fűtési rendszerének átalakítására is. Érdemes módosítása Luxemburgi Zsigmond korából nem ismeretes, annál nagyobb hatása tételezhető fel a 14. század vége – 15. század első fele uralkodói és arisztokrata rezidenciaépítészetére.

Az eddigi építéstörténeti kutatás elsősorban a vár mediterrán jellegét hangsúlyozta, s itáliai és délfraanciaországi előképekkel számolt. Részletei azonban szorosan kötődnek a 14. század 2. fele magyarországi építészetéhez, ezért nem zárható ki, hogy maga

A diósgyőri vár építési periódusai

az általa képviselt épülettípus – hasonlóan az említett zólyomi (ma Zvolen, Szlovákia) és gesztesi s talán még a véglesi (ma Viglas, Szlovákia) palotaépületekhez – az Anjouk magyarországi udvarának köszönhetette létrejöttét.

Irodalom

CZEGLÉDY ILONA: Előzetes jelentés a diósgyőri vár 1963. évi feltárásáról. *Archeológiai Értesítő* 91. (1964) 229-237.

CZEGLÉDY ILONA: Előzetes jelentés a diósgyőri vár 1964. évi feltárásáról. *Archeológiai Értesítő* 93. (1966) 98-108.

CZEGLÉDY ILONA: A diósgyőri vár. Budapest, 1988.

A zólyomi (Zvolen, Szlovákia) vár

A mai Szlovákia középső részének egykor összefüggő erdőségekkel borított, Zólyom-erdőnek nevezett hegyvidéke talán már a 11. századtól királyi magánuradalomnak számított. Területén később erdőispánság szerveződött, ispánjait 1222 óta ismerjük. Központjában, a Garam folyóba ömlő Szlatina torkolatától délre emelkedő 571 m magas Pustavárhegy (Pusty hrad) legmagasabb pontján – a legújabb régészeti kutatások szerint talán már 1200 körül – egy kisebb erősség épült, melynek magját egy négyzetes kőtorony alkotta. A 13. század közepén azután az egész hegyplatót kőfallal övezték, s így egy közel 450x100 m-es kiterjedésű, a magyarországi viszonyok között hatalmas kiterjedésű, nyújtott ovális alaprajzú kővár jött létre. A 14. század első harmadában ennek északi, mintegy 50x50 m-es részét egy keresztfállal választották le s ezáltal itt egy önállóan is működő, többszintes lakóépülettel rendelkező építészeti egység született. Emellett még egy külön alsóvár is kiépült a hegy északkeleti pihenőjén.

Ez az erősség az oklevelekben csak 1306-ban jelenik meg, amikor a korszak leg-hatalmasabb tartományura, Csák Máté elfoglalta a Balassa család két előkelő tagjától, Demeter, volt zólyomi ispántól illetve unokaöccsétől, Dancstól. Miután Károly Róbert (1308-1342) megszilárdította uralmát, 1315-ben az ispánsággal együtt ismét Dancsra bízta, aki egészen 1338-ig biztosította e tájon a királyi hatalmát.

A vidék úgy az Árpádok, mint az Anjouk korában kedvelt vadászterületnek számított. I. (Nagy) Lajos 1357-től gyakran, 1364-től rendszeresen megfordult itt. Az utóbbi évszám utalhat arra az időpontra, amikor a hegyivár alatt, a Szlatina északi partján, a már korán városi kiváltságokat szerzett település déli szélén, egy alacsonyabb sziklatömbön megépült az új, szabályos alaprajzú várpalota. Az itt végzett ásatások során a várudvar nyugati részén egy háromhajósnaak vélhető templom és egy hozzácsatlakozó épület alapfalmaradványai kerültek elő. Ezt újabban egy, a 13. század közepe előtt emelt, feltételezett királyi kúriával azonosítja a szlovák kutatás – ennek helyén emelkedett volna fel tehát a késő-Anjou-kori királyi mellékrezidencia illetve vadászkastély.

1413-ban már feltehetően ezt említi oklevél, s ezzel azonosítható az a *domus regia* is, melyet 1424-ben Borbála királynénak adományozott Zsigmond király. Ezután a középkor végéig szinte mindig királynői vár, a 15. század közepén Jan Giskra ellenőrzése alatt, majd a 16. század elején közel két évtizedig a Thurzó-család zálogbirtokában.

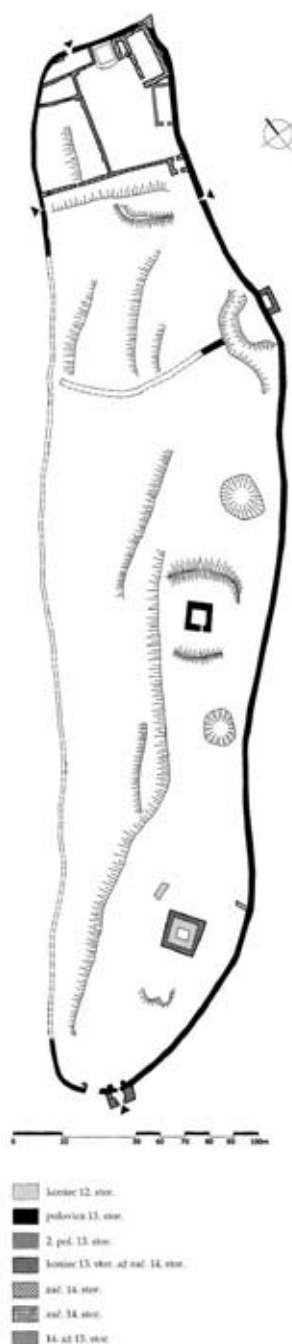
Az 1500-as évek közepétől már jelentős főnemesi családok magánbirtoka. Ekkor – a fokozódó oszmán veszély miatt – nem csupán tűzfegyverek elhelyezésére alkalmas tor-

nyokkal erősített falgyűrűvel vették körül, de jellegzetes reneszánsz pártázatos mellvédfallal lezárt újabb emelettel is bővítették. Belső tereit – köztük a kápolnát – többször át is alakították. 1802-ben ismét a kincstáré lett, ezután irodáknak és raktáraknak adott helyet. Kisebb 19. század végi, majd az 1920-as években végzett restaurálási munkák után az 1956-tól került sor gyökeres felújítására, melynek során hangsúlyosan törekedtek a középkori részletek bemutatására. Ma a Szlovák Nemzeti Galéria egyik kiállítóhelye.

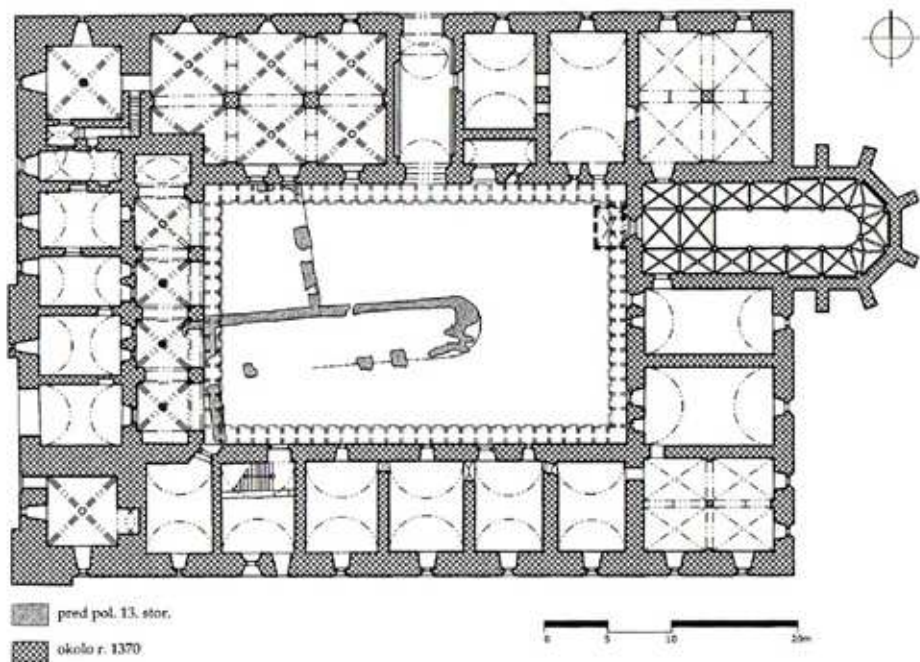
Bár teljeskörű épülettérképi kutatásáról nincs tudomásunk, bizonyos, hogy a jelenlegi, 63x42 m-es külső méretű, szabályos téglalap alaprajzú, középudvaros épület nagyrészt magában foglalja az egykor lényegében kétszintes Anjou-kori palota főfalait és számos más részletét. A későbbi átalakítások elsősorban az emeletet érintették, de az újkorban elbontották a legkorábbi külső várfalakat is, mely utóbbiaknak csupán egy kis szakaszát tárták fel eddig a keleti oldalon. A hasonló elrendezésű diósgyőri várral szemben itt csak nyugaton voltak saroktornyok, de közülük is csupán a déli maradt ránk az emelet magasságáig.

A négy palotaszárny közül az északi és a keleti szélessége megegyezik, a déli keskenyebb, míg a nyugati a földszinten már kétraktusos. Ez utóbbi udvar felőli oldalán az árkádokkal megnyitott, négy boltszakaszra tagolódó szélesebb folyosó eredeti állapotában maradt meg, felette – Diósgyőrhöz hasonlóan – eredetileg a vár nagyterme helyezkedhetett el. Az északi szárny közepén ugyancsak 14. századi állapotában látható az egyszerű várkapu és a kétoldalt – hangsúlyos vakmércsússzal lezárt – ülfülkés kapualj. A földszint további – feltehetően alárendeltebb szerepet betöltő – tereit is főként dongaboltozatok fedik, de mellettük keresztboltozatos, középpilléres helyiségeket is találunk. Közülük különösen reprezentatív megjelenésű az északi szárny nyugati részét elfoglaló kéthajós tér, melynek középpilléreire egyszerű, ún. egyszer hordt bordás boltozat támaszkodik, hasonlóan az árkádos folyosó lefedéséhez.

Az épület keleti szárnya középtengelyétől kissé észak felé helyezkedik el a 18. században teljesen átépített kápolna, melynek csak két – a földszintre illetve az egykori emeleti szintre szolgáló – különösen az utóbbi esetében – gazdagon tagozott csúcsíves kapuzata maradt fenn közel eredeti állapotában. A feltárt további részletek alapján a külső falsíkból erősen

A zólyomi Pustavár építési periódusai (DUSAN BURAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. után)

A 14. századi zólyomi „várkastély” építési periódusai DUSAN BURAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. után)

kiugró, s a nyolcszög három oldalával záruló támpilléres szentélyt belül – úgy a földszinten, mint az emeleten – eredetileg ülőfülkesor díszítette. A kápolna emeleti szintjét újabban egy széles nyugat karzathoz kapcsolódó, a szentélyben körbefutó galériaként rekonstruálják, azaz csak a földszinten számolnak oltárral.

A belső udvar mind a négy oldalán kőkonzolokon nyugvó függőfolyosó húzódott a 14. században. Ez az 1960-as években teljesen helyreállításra került, hasonlóan a külső és az udvari homlokzatok nyílásrendszeréhez. A számos helyen eredeti formájukban fennmaradt egyszerűbb földszinti ajtók és ablakok mellett elsősorban az egykori – további részleteiket tekintve sajnos alig ismert – emeleti lakóterek ún. grafikus stílusú ablakait – köztük különösen az ún. lépcsős ablaktípust – kell kiemelnünk, mint a korszak építészetének fontos emlékeit. A palotaépület reprezentatív megjelenését – amely mögött a védettség szempontjai már minden kétséget kizáróan háttérbe szorultak –, fokozhatta a vakolt külső homlokzatok színes kvádermintás festése, mely feltehetően ugyancsak hiteles megfigyelések alapján került visszaállításra. Nem kizárt, hogy a nyugati tornyokon illetve a falkoronákon egykor konzolos gyilokjáró is húzódott.

Nincs tudomásunk az épület átalakításáról Luxemburgi Zsigmond korában, bár újabban felmerült, hogy az 1956 után elbontott, nyolcszögű köpillérekben nyugvó ívek tartotta udvari folyosó még a 15. század első feléből származott volna. A szlovák kutatás azonban ezt már a reneszánsz idejéhez, esetleg a Thurzó-család 1504 utáni építkezéseihez köti, hasonlóan a palotaszárnyakban fennmaradt számos, késő-gótikus ajtókerethez.

Diósgyórhöz és Végleshez (Viglas, Szlovákiai) hasonlóan a korábbi kutatás itt is itáliai előképekkel, sőt olasz mesterek itteni működésével számolt, s csak újabban merült fel annak a lehetősége, hogy ez a később széles körben kedvelté vált épülettípus – különböző művészeti hatások eredőjeként – I. (Nagy) Lajos udvarában is kialakulhatott.

Irodalom

- DOBROSLAVA MENCLOVÁ: Hrad Zvolen. Mala kniznica tvaru. Bratislava, 1954.
- STEFANIA SCHÖNWEITZOVÁ: Archeologický výskum v areáli Zvolenského zámku. In: Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 8. Bratislava, 1972. 253-278.
- ADRIAN VALLASEK: K opevneniu Zvolenského zámku. *Archaeologica Historica* 13. (1988) 263-273.
- MICHAL SIMKOVIC-MARTIN BÓNA: Zvolen hrad, tzv. Zvolenský zámok. In: DUSAN BURAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. 587-588.
- VÁCLAV HANULÍJAK: Zvolen – starý Zvolenský hrad. tzv. Pustý hrad. In: DUSAN BURAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. 579.

Visegrád, királyi palota

A középkori Magyar Királyság *medium regni* nevet viselő, központi területén, a uralkodói és egyházi székhelyként szolgáló Esztergom és a késő-középkori főváros, Buda között mintegy félúton, a fontos dunai vízi út egyik átkelőjénél, erdők borította hegyek között jött létre a forrásokban latinul Altum Castrum, németül Plindenburg néven is említett Visegrád, mely már a magyar államalapítás idején igazgatási központnak adott helyet. A tatárjárást (1241–1242) követően IV. Béla (1235–1270) és felesége itt egy első-sorban refugiumként és katonai támaszpontként szolgáló fellegrádból és az ahhoz völgy-zárófallal csatlakozó alsóvárból álló erődtámaszt emeltetett. Az utóbbi nem csupán a vízi és a szárazföldi utat ellenőrizte, de nagyméretű, reprezentatív lakótoronyt is foglalt magába. 1285-ből *hospesek* településéről tudunk Visegrádon. A hely jelentőségét mi sem jelzi jobban, hogy Károly Róbert (1308–1342) – miután visszafoglalta a környéket az ellene lázadó Csák Mátétól – 1323-ban udvartartásának székhelyéül választotta azt.

Bár írott forrás a fellegrádat említi a király rezidenciájaként – Károly Róbert itt is halt meg – de 1330-ban az uralkodó városi házáról is értesülünk. Azt azonban nem tudjuk, hogy a Közép-Európa vitás politikai kérdéseit megoldani hivatott 1335. évi „visegrádi kongresszus” helyszínét itt vagy a várban kereshetjük-e. I. (Nagy) Lajos (1342–1382) rövid időre (1347–1355) Budára helyezte székhelyét, majd Luxemburgi Zsigmond idejében, 1405 és 1408 között az udvartartás és a kormányzatszervek végleg az új fővárosba távoztak. Visegrád ettől kezdve már csak egy volt a magyar királyok kedvelt rezidenciái közül, melynek Duna-parti palotáját azonban Hunyadi Mátyás (1458–1490) gyökeresen átépítette.

Az erődtámaszt 1544-től – egy alig tizenkét éves időszakot leszámítva – 1685-ig az oszmánok birtokolták. A számos ostrom során nem csupán a felső- és alsóvárat érte pusztulás, de romba dőlt a humanisták által leírt palota is, melynek falait a 18. században újjátelepülő falu lakói azután szinte nyomtalanul elbontották. Maradványait 1934-ben fedezték fel, azóta kisebb-nagyobb megszakításokkal máig folyik az épületegyüttes feltárása és kiegészítése.

A királyi palota építési periódusai (Buzás Gergely)

A régészeti megfigyelések arra utalnak, hogy 1323 után az alsóvártól délre eső keskeny folyóparton egy utca húzódott. Ennek két oldalán számos emeletes kúriaépület emelkedett, néhány már a keleti hegyoldalon kialakított teraszokon kapott helyet. Közülük a legjobban egy 30×15 m-es kőház ismert, ahol előkerültek az egykori légfűtés kemencéi is, s amelynél – hasonlóan a többi építményhez – építőanyagként a fa ugyan-csak fontos szerepet játszott. A környéken 1340 körül egy templom építését is tervezték, mely azonban megghiúsult s az elkészült építészeti tagozatokat később csupán alapozásokba építették be.

Ezután – feltevések szerint 1360 körül – már a hegyoldalon, részben korábbi építmények felhasználásával jött volna létre az első olyan lakóépület, amely már az uralkodóhoz köthető és később a fokozatosan kialakuló palota együttes magját alkotta. Nagyszabású építményről azonban aligha lehetett szó, s *Buzás Gergely szerint*⁴ egyelőre nem azonosítható azzal a királyi palotaépülettel sem, melynek Szűz Mária kápolnájáról egy 1366. évi, a pápához benyújtott királynéi kérvényből van tudomásunk. Bizonyos azonban, hogy te-reiben már színes mázas, részben figurális, gyakran Anjou-címerrel díszített csempékből rakott kályhák álltak.

A következő építési periódusban a palota által elfoglalt terület elérte a 120×120 m-es méretet. Vitatható, hogy egységes terv szerint került-e sor megvalósítására, hisz számos építés közbeni módosítás nyomait lehetett észlelni, de sem a korábbi építmények felhasználása, sem a terepadottságok nem tették lehetővé egy szigorúan szabályos alaprajz kialakítását. Az együttes tengelyében álló, poligonális szentélyével észak felé forduló, hajójában négy keresztboltszakaszos palotakápolna már az építkezések első szakaszában megépülhetett. Az épületből csak igen kevés részlet maradt ránk: az *in situ* lábazati párkány mellett körtetagos boltozati bordák, ablak-, mérmű- és ívtörédekek. Helyének kijelölésekor figyelembe kellett venni a tőle délre állt korábbi épületeket, melyeket ekkor egy zárt udvart körülfogó szabálytalan alaprajzú épülettömbbé alakítottak át. Az építkezések korai fázisába sorolható a Duna felőli, északnyugati sarkon elhelyezkedő L-alaprajzú épületszárny is, melyből csak a földszint részletei állnak. Előtte az udvar felől oszlopos-mellvédes folyosó húzódott.

A királyi palota legreprezentatívabb és legjobban ismert része, az említett korábbi lakóépület helyén, annak falait részben figyelembe véve emelt, 45×45 m-es, négyzet alaprajzú, középpudvaros épülettömb, az úgynevezett északkeleti palota, melynek több építési szakaszát lehet meghatározni. Jelentősebb falmaradványok nyugaton csak a földszint-ről, keleten a magasabb sziklaterasz miatt viszont már az emeleti termekből is maradtak ránk. Ez utóbbi az oldalon a szobák egy udvari folyosóról voltak megközelíthetőek, s e szintről volt elérhető az észak felé kinyúló árnyékszéktorony is. Délről ülőfülkékkel díszített folyosó vezetett a középpudvarba, s ugyanilyen elemek tagolták az udvar keleti hátfalát is. Ezen az oldalon nyolcszögű pillérekre támaszkodó árkásor húzódhatott, s itt egy, a pillérekkel egybeépített emeletes díszkút számított az épület ma ismert leglátványosabb elemének. Az építkezések második szakasza épp e kút felállításával hozható kapcsolatba. Ekkor épült ki a palota vízvezetékrendszere, mely azonban táplálta a kápolnától északra utólagosan kialakított kis sziklaudvar baldachinos díszkútját is, melynek mennyezet-domborműve az Anjou-dinasztia struccos sisakdíszét ábrázolta.

Mivel az ismert műrészletek 14. század utolsó harmadán belüli pontosabb kormeghatározása aligha lehetséges, s az említett sisakdísz későbbi használata sem zárható ki, az

4 A kurzivált rész kifejezetten Takács Imre kérésére került (volna) be a szövegbe.

épületek datálásában különösen fontos szerepe lehet a régészeti kutatások megfigyelésének, s ezen belül különösen a pénzleteknek. E szempontból elsősorban I. (Nagy) Lajos ún. szerezsenfejes dénárja említendő meg, mely többek között a kápolna első padlója fektetőhabarcsából került elő, meghatározva az itteni építkezés befejezésének időpontját. E sokáig forgalmazott, 1372/1374-től már biztosan használt pénzek megjelenésével egyes feltevések szerint már 1367-től számolhatunk. Bár az északkeleti palotában meghatározott második építési szakasz – azaz az együttes befejezése – 1382 utánra helyezése mellett is szólnak érvek, mégis biztosra vehető, hogy maga az építészeti koncepció kialakítása, sőt az építkezés megkezdése I. (Nagy) Lajoshoz köthető. Emellett szól a középudvaros lakópalota szoros kapcsolata Diósgyőr, Zólyom, esetleg Végles és Gesztes Anjou-kori várkastélyai alapelrendezésével, az először ezeken az emlékeken jelentkező, a lakályosságra és a reprezentatív megjelenésre való tudatos törekvéssel.

Irodalom

- DERCSÉNYI DEZSŐ–HÉJ MIKLÓS: Visegrád. In: Pest megye műemlékei. II. Magyarország Műemléki Topográfiája. V. Budapest, 1958. 396–480.
- MAROSI ERNŐ: Visegrád, királyi palota. In: Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. Székesfehérvár, 1982. 224–233.
- BUZÁS GERGELY: Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota. Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye 1. OMF. Budapest, 1990. (német összefoglalóval)
- BUZÁS GERGELY (szerk.): A visegrádi királyi palota káponája és északkeleti épülete. Visegrád régészeti monográfiái 1. MKM. Visegrád, 1994.
- JÓZSEF LASZLOVSKY (ed.): Medieval Visegrád. Dissertationes Pannonicae. III.4. ELTE. Budapest, 1995.
- GERGELY BUZÁS–MÁTYÁS SZÓKE: Houses in the fourteenth century town of Visegrád. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Varia Archaeologica Hungarica IX. MTA. Budapest–Pécs, 2000. 119–127.
- BUZÁS GERGELY–LÖVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád régészeti monográfiái. 4. MKM. Visegrád, 2001.

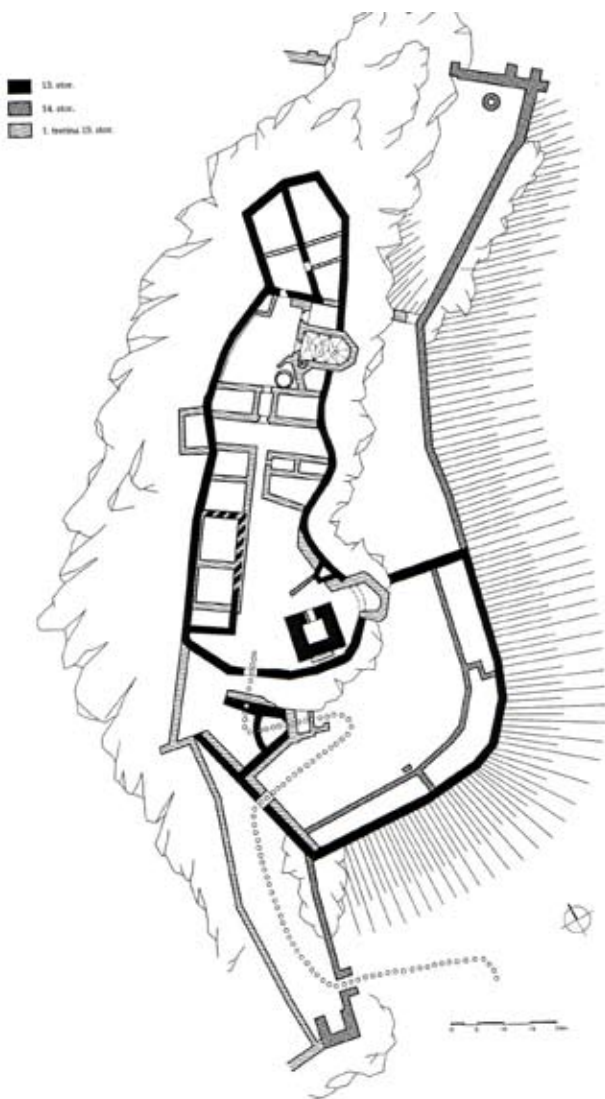
A beckói (Beckov, Szlovákia) vár

A mai Nyugat-Szlovákia legjelentősebb folyója, a Vág fölött emelkedő meredek, de mégis jól megközelíthető és már az őskor óta lakott mészkősziklán talán már a 11. században erősség emelkedett – erre régészeti leletek mellett egy itteni korai királyi várispánságra vonatkozó írott források is utalnak. A folyó átkelőjénél, a vár alatt létrejött települést már a 13. század elején említi oklevél, de magáról kővárrol csak igen későn értesülünk. 1321 előtt rövid időre a környék felett tartományúri hatalmat kiépítő Csák Máté foglalta el, majd 1388-ben Zsigmond királytól kedvelt híve, a lengyel Stiborici Stibor (†1414) kapta adományként és tette családi rezidenciává és hatalmas Vág-vidéki uradalma központjává. Fia, ifjabb Stibor halála (1434) után annak lánya révén a Bánfiaké lett, s ez a család birtokolta egészen 1646-ig. Lassú pusztulását 1729-ben egy tűzvész tetőzte be, ettől kezdve rom. Feltárását 1970 és 1976 között végezték, helyreállítása még nem fejeződött be.

A korai erősség egyértelmű maradványai az ásátások során nem kerültek elő, a ma ismert legkorábbi építmények nem helyezhetőek a 13. század közepe elé. Az első itteni

kővár a sziklatömb természetes formájának megfelelően szabálytalan, nyújtott alaprajzot mutatott. A mintegy 90×25 m-es területet övező, törtvonalú várfalon belül délen – az egyszerű várkapu mellett – egy 9×9 m-es, négyzetes torony emelkedett, míg északon egy lakóépület foglalta el a legjobban védett területet. Feltételezik, hogy már 1300 körül megépült egy további épületszárny is a toronytól nyugatra és délkeleten megkezdődött az alsóvár kiépítése is. A legjelentősebb középkori építkezések azonban a Stiborokhoz köthetők. Ekkor nem csupán az alsóvárat bővítették – sőt, magát a folyóparti település egy részét is egy, a várhoz kapcsolódó falrendszerrel vették körül – hanem gyökeresen átalakították a legkorábbi vármagot is. Északi végén az új birtokosok a korábbi falak felhasználásával egy kéttraktusos, kétemeletes palotát emeltettek, a földszinten dongaboltozatokkal, az emeleten konzolokon nyugvó gerendamenyezetekkel. A külső homlokzatait függőleges osztóval ellátott, néhol egyszerűbb kőrácsos ablakok törték át. Előtte délen egy kis-

méretű, zárt udvart alakítottak ki, melyet kelet felől az újonnan emelt, s a korábbi várfal síkjából a nyolcszög három oldalával záródó, támpillér nélküli szentélyével kilépő várkapolna határolt. Bejáratát a Stiborok címerével díszített timpanonos ajtókeret, egykori, körtetagos bordákkal épített hálóboltozatának záróköveit gazdag növényi és geometrikus ornamentika díszítette. A szentély mérműves ablakai nagyrészt ma is állnak, az egykori karzat és az ülőfülkék vakmérműves részletei az előkerült töredékek alapján rekonstruálhatóak. A kápolna nem állt szabadon, falakkal kapcsolódott a lakóépületekhez, közülük az újonnan emelt déli épületszárny tengelyében egykor egy ülőfülkés bejárat folyosó biztosította az udvar megközelítését. Itt – hasonlóan a kápolnához – zöld alapra felhor-

A beckói vár építési periódusai
(BURAN, DUSAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. után)

dott növényi ornamentális kifestés részletei is fennmaradtak. Jelentősebb építkezésekre került még sor az előudvarrá vált déli várrészben is, így a nagy tornyot is átalakították a 15. század első harmadában.

A Bánffyak korában – elsősorban a 16. században – a várat reneszánsz stílusban formálták át, mely főként a várfalakon és a palotán körbefutó, félköríves elemekkel lezárt attikafal emelését és jellegzetes ikerablakok kialakítását jelentette. Ekkor korszerűsítették a vár védelmei rendszerét is, keleten egy nagyméretű ágyúvédőművet emeltek.

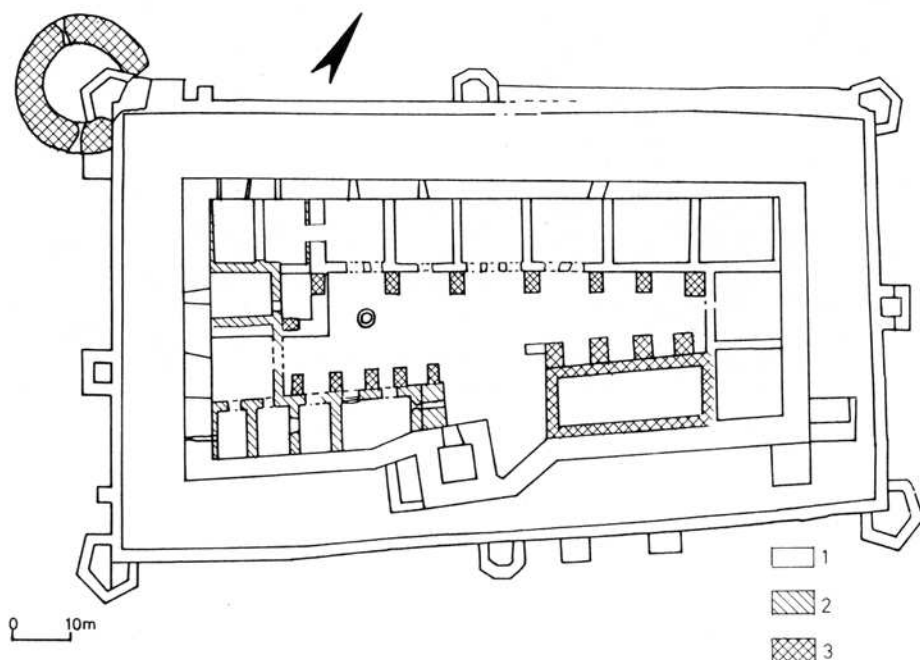
A vár a Zsigmond-kori főúri rezidenciák azon csoportjának kiemelkedő emléke, ahol még megfigyelhető a hegyivarak tradíciójához való ragaszkodás, de ugyanakkor már a homlokzatok megnyitása és a szabályosságra való bizonyosmértékű törekvés is. Műrészleteinek eredetét Krakkón át Prágába vezető kapcsolatokkal magyarázza a szlovák kutatás.

Irodalom

- MENCL, VÁCLAV: Gotická architektúra horného a stredného Povazia. *Vlastivedny Casopis*, 18. (1969) 97–112.
- TÓTHOVÁ, STEFANIA: Vysledky archeologického prieskumu na Beckovskom hrade. *Archaeologia Historica*, 3/1978. Brno, 1978. 393–401.
- KODONOVÁ, MARIA: A beckói (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk. BEKE–MAROSI–WEHLI. Budapest, 1987. 312–331.
- KODONOVÁ, MARIA–TÓTHOVÁ, STEFANIA: Hrad Beckov. Pamiatkovy ústav. Bratislava, 1995.
- BÓNA, MARTIN: Hrad Beckov. In: BURAN, DUSAN a koll. (ed.): Gotika. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. 590–592.

A gyulai vár

A Nagyalföld délkeleti részén – egykor a Fehér-Körös mocsarai által övezett szigeten, ma mára város belterületén – található egyik legjelentősebb, középkori épülettömegét mintegy háromnegyed részben megőrzött Zsigmond-kori síkvidéki erősségünk. Építtetője az uralkodó kegyének köszönhetően a bárók közé emelkedett Maróti János (†1435), az oszmánellenes harcokban jeles érdemeket szerzett katona volt, aki 1403-ban kapta adományul az itteni igen jelentős uradalmat. Bár 1405-ben már említik az erősség várnagyait, az eddigi kutatások szerint valószínűleg egy hosszabb építési folyamat során nyerte el az épület első, többé-kevésbé biztosan meghatározható formáját. Építtetője kezdetben még inkább birtokigazgatási központnak, mint a család főrezidenciájának számhatta, az utóbbi szerepköre csak János László nevű fia idejétől igazolható, aki itt 1445-ben várkapolnát alapított. A család 1476-ban bekövetkezett kihalta után rövid ideig királyi kézben volt, majd 1482-ben Hunyadi Mátyás természetes fiának, Corvin Jánosnak adományozta, aki ugyancsak gyakran tartózkodott itt és kincstárát is a várban tartotta. Halála (1504) után özvegyének székhelye, aki később itt fogadta férjül Brandenburgi György örgrófot, aki az erősség utolsó középkori birtokosa lett. A mohácsi csata (1526) után hamarosan az örgróf elvesztette, majd 1552-ben királyi kézre került és körülötte jelentős olasz rendszerű erődítést építettek ki. Az oszmánok 1566-ban hosszú ostrommal foglalták el és egészen 1695-ig birtokolták. A 18. században elsősorban uradalmi célokra

A gyulai vár alaprajza az építési periódusokkal

építették újjá a harcok során megsérült épületet, majd a 19. században már csak az angol tájképi park romos látványelemeként szolgált.

Ásatása és az azt követő helyreállítása múzeumi célokra az 1950-es évek közepén kezdődött meg és 1961-ben fejeződött be, de 1990-től már újabb felújítása vált szükségessé. Ez utóbbi kapcsán lehetőség nyílt álló falai beható kutatására is, melynek eredményeként részletekbe menően sikerült meghatározni építéstörténetét. Az erősség 2005-től ismét múzeumként funkcionál a gyulai termálfürdő közvetlen közelében.

Az első Zsigmond-kori vármag közel szabályos téglalap alaprajzon épült – a mintegy 65×30 m-es épület északi fala minden bizonnyal a sziget természetes adottságai miatt rövidebb csupán, mint a déli – s megjelenését meghatározta a $7,5 \times 7,5$ m-es, négyszintes, a várfal oldalazására is alkalmas keleti torony, melyet a várfal vonalának megtörésével úgy helyeztek el, hogy a benne nyíló kapun át szinte egyenes vonalban lehetett bejutni a várudvarba. A kutatások során kiderült, hogy eredetileg az építető főúr csak a déli fal mellett kívánt egy, a várfal teljes magasságáig nyúló palotaszárnyat emelni – ide a földszinten egy később elfalazásra szánt, ún. szervízkapu nyílt – ehhez a nyugati fal mentén csak egy alacsonyabb, de a külső homlokzaton két zárterkélyvel is rendelkező épület-szárny csatlakozott volna. Ennek megfelelően északon és keleten csak egy alacsonyabb várfal futott eredetileg körbe – ennek pártázata ránk is maradt a későbbi elfalazásban.

Ismeretlen okokból ugyanis még Maróti János idejében kétszer is változott az építető elképzelése, s végül körben azonos magasságú – ugyancsak pártázatos – várfal épült meg, melyhez nyugaton és keleten egy annál alacsonyabb, egyaránt dongaboltozatos földszintre és emeletre tagozódó, szintenként mintegy tíz teret magába foglaló épület-szárny támaszkodott. Ránk a nyugati szárny déli fele maradt közel ép állapotban – a

vár északi része újkori újjáépítés – több közép- illetve keresztosztós pálcatagos gótikus ablakkerettel, hasonló profilú szemöldökgyámos ajtókerettel, továbbá egyszerű, konzolos sarokkandallók maradványaival. A palotaszárnyak előtt egykor körbefutó, kisméretű konzolokra támaszkodó, s bizonyára nagyrészt faszervezetű udvari folyosóra ugyancsak nagyrészt szemöldökgyámos ajtók nyílhattak, s hasonló, de egyszerűbb profilú keretekkel lehet számolni a földszint csak az udvarról megközelíthető nyílásainál, melyekből csak a falazott szerkezetek maradtak ránk. A várfal azonos magasságra emelésével egy időben az épületet egy kis tornyokkal erősített falszorossal vették körül – ez már a sziget szélére került, s később emiatt jelentős szakaszokon ki is dőlt.

Összevetve a kápolna felszentelésére vonatkozó adatot a kutatási megfigyelésekkel kiderült, hogy 1445-ben nem csupán egy kissé szabálytalan alaprajzú, a két szint légtérét magába foglaló, dongával fedett, keskeny, csúcsíves ablakokkal megvilágított kápolna épült a torony melletti keleti várfalhoz, de ekkor beépült a várudvar déli része is, illetve átalakításra kerültek az itteni korábbi épületek. A várudvar azután 1500 körül vált szinte teljesen zárttá, amikor – talán a várépület északkeleti sarkánál fellépett statikai problémák megoldását célzó építkezések részeként – egy újabb (szintenként egy-egy nagyobb teret magába foglaló) palotaszárny épült az északkeleti várfalhoz. Ugyanekkor jelentősen feltöltötték a várudvart és az udvari homlokzatok előtt végigfutó folyosó hordására vas-kos téglapilléreket építettek. Ekkor törhették át a déli külső várfalat is, hogy az emeleti faburkolatos saroktér méltó megvilágítását egy itt elhelyezett késő-gótikus keretelésű ablakkal biztosítsák. Valószínűleg csak egy következő építési periódusban épült fel a falszoros délnyugati sarkán a ma is álló kerek ágyútorony.

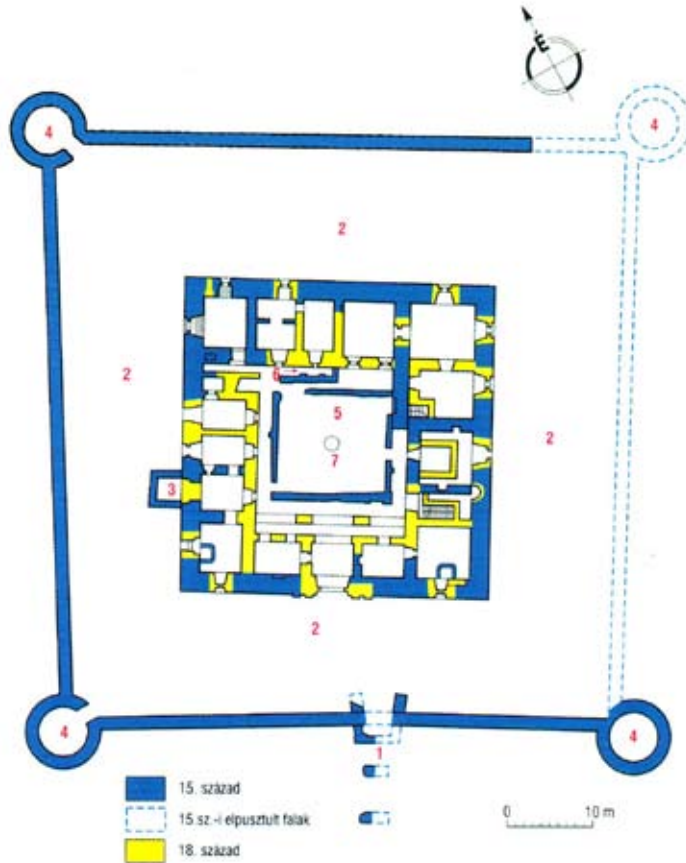
A gyulai vár – a 16–18. századi pusztulások és építkezések ellenére – a Zsigmond-kori főúri várépítkezések egy olyan jelentős ma is álló példája, ahol valószínűleg nem annyira az eddigi kutatásban feltételezett itáliai hatásoknak köszönhetően, hanem sokkal inkább a korábbi hagyományok és a szabályos elrendezés általánosnak tűnő divatja közös hatására jött létre egy funkciójában is többször változó, mintegy „fejlődő” épület.

Irodalom

- PARÁDI NÁNDOR: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. In: Magyar Műemlékvédelem 1961–1962. Budapest, 1966. 135–165.
- ISTVÁN FELD: Residenzen der Aristokratie der Sigismund-Zeit in Ungarn. Ein archäologischer Forschungsbericht. In: Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Hg. von MACEK, J. – MAROSI, E. – SEIBT, F. Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1994. 235–253.
- FELD ISTVÁN: A gyulai vár a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 257–280.

Az ozorai vár

A Nyugat-Magyarországon, a Balatontól délre, a Sió jobbpartján fekvő Ozora falut – a középnemes Ozorai András egyetlen lánya, a fiúsított Borbála kezével – 1399-ben szerezte meg a régi firenzei polgárcsaládból származó Filippo Scolari, aki egy olasz kereskedő alkalmazottjaként került Budára. később Kanizsai Miklós tárnokmester szolgálatába lépett, majd hamarosan felfigyelt rá Luxemburgi Zsigmond is, kinek egyik legmegbecsül-

*Az oradeai vár földszinti alaprajza az építési periódusokkal.
 1 - külső várkapu; 2 - falszoroso; 3 - belső várkapu; 4 - saroktoronyok;
 5 - belső udvar körbefutó folyosóval; 6 - középkori pincebejáró; 7 - kút*

tebb bizalmasa lett. A királyi pénzügyigazgatásban betöltött szerepe mellett különösen fontos tisztsége volt az 1404-ben elnyert temesi bánság, amely az egész délkeleti ország-rész kormányzását jelentette és egyúttal országbáróságot biztosított számára. Zsigmond egyik legeredményesebb hadvezéréként számos hadszíntéren harcolt s az ő nevéhez fűződik az oszmánellenes végvár vonal kiépítése is az Alduna mentén.

Székhelyéül Oradeát választotta, melynek mezővárosi kiváltságokat szerzett. 1416-ban kelt a király számára kiállított építési engedélye egy itteni „vár, erősség vagy kastély” emelésére. Az épület már minden bizonnyal állt 1423-ban, amikor Zsigmond látogatást tett a településen. Írott forrás azonban először csak 1426-ban említi, az ekkor itt járt Rinaldo degli Albizzi firenzei követ tudósításában fényes várnak nevezte.

Filippo Scolari ugyanezen év végén bekövetkezett halála után özvegye lakhelye maradt, majd a Hédervári-család rezidenciája lett. A 16. század elejéről kisebb reneszánsz átalakításáról tudunk. 1545-ben oszmán kézre került és ezután 1686. évi visszafoglalásáig kisebb helyőrség állomásozott benne. Az erősen romos épületet új birtokosai, az

Esterházyak először 1730 körül, majd pedig 1789-ben gyökeresen átépítették. A legutóbbi időkig magtárként hasznosították. Múzeumi célokra történő helyreállítása 1981-től arra is lehetőséget adott, hogy kiterjedt épületrégészeti kutatás – ásátás és falkutatás – derítse fel legkorábbi formáját és annak változásait.

Ennek köszönhetően tudjuk, hogy Scolari a falu központjában, a plébániatemplom melletti domboldal alacsonyabb, de mégis kiemelkedő pihenőjén, túlnyomórészt téglából emelt főúri rezidenciája egy négyzetes, 35×35 méteres külső méretű, belsőudvaros palotaépületből és az azt övező, mintegy 80×80 méteres, feltehetően ugyancsak szabályos négyzet alaprajzú várfalból állt. Az utóbbi sarkain nagyméretű kerek tornyok emelkedtek, melyek közül azonban a keleti, valamint a délről hozzacsatlakozó várfalszakasz maradványai még nem kerültek elő. Míg a külső várfalakat szinte teljesen elbontották a 18. század folyamán – így a délnyugati oldalon az egykori bejáratí építménynek csupán alapfalai maradtak ránk – a palotaépületből különösen a vastagabb külső falak jelentős szakaszait őrizte meg a késő barokk kastély, illetve magtár.

A feltárt részletek tanúsága szerint az egyemeletes palotaépület nem rendelkezett toronnyal, de – az ásátási megfigyelések szerint fecskefarkas pártázattal lezárt – a földszinten rézsűs (ún. scarpával kialakított) külső falak jóval az első emelet fölé emelkedve eredetileg eltakarhatták a belső tetőzetet. A földszinten feltehetően csak alárendeltebb funkciójú terek voltak, kifelé csupán néhány, magasan elhelyezett kis ablakkal. Északnyugaton itt nyílt a gazdagon tagolt, félköríves kőkerettel ellátott kapubejárat is – előtte nem volt farkasverem és felvonóhid – melynek részleteit a falkutatás tárta fel. A reprezentatív szint az emelet volt, itt a terek többségét – egy szélesebb keleti és egy keskenyebb nyugati nagytermet, további, elsősorban lakószobákat északon és délen – a külső homlokzaton keresztosztós, szegmensíves lezárású, széles élszedett profilú ablakok világították meg.

A belső terek – úgy a földszinten, mint az emeleten – borda nélküli kereszt- és fiókos dongaboltozatokkal rendelkeztek, korabeli berendezésükből csak a más korabeli központokból is ismert mázas, elsősorban címerdíszes kályhák elemei és egy bronzcsillár töredékei kerültek elő az ásátások során.

A nagytermekhez konzolsorokon nyugvó, nyitott, részben feltehetően vörös mészkőoszlopok tartotta boltozatsorral fedett, részben faszervezetű, hátfalukon néhol festett mintás ülőfülkés erkélyek kapcsolódtak. Az északkeleti homlokzaton töredékeiből meghatározható zárterkély az egykor Szent Fülöp és Borbála – az építtető házaspár védőszentjei – tiszteletére szentelt emeleti várkapolna szentélyét foglalta magába, melynek hajója a keleti nagyterem mellett volt meghatározható. Belső falsíkjainak ránk maradt csekély maradványain szenteket – köztük Szent László magyar királyt – ábrázoló csekély freskótöredékek kerültek elő, melyek azonban valószínűleg aligha alkalmasak arra, hogy kapcsolatba hozzuk őket Masolino da Panicaleval, aki a források tanúsága szerint Filippo Scolari megbízásából Magyarországon is dolgozott.

A belső udvaron egy tömör lábazati falra támaszkodó, nyolcszögű kőpillérek hordozta folyosó futott körbe, mely feltehetően nem tartozott a legelső koncepcióhoz. Az ide sorolható fejezet- illetve lábazatrészletek legközelebbi párhuzamait – s ez vonatkozik a többi faragottkő műrészletre is – a budai királyi vár Zsigmond-kori épületeinél találjuk meg. A várkapu közeli rokona emellett a Kanizsaik 14. század végén emelt kismartoni (Eisenstadt) várában feltárt reprezentatív bejárat. Ez arra utalhat, hogy az itáliai jellegű részletek (pártázat, scarpa) ellenére a vár alapvetően az Anjou-uralkodók szabályos rezidenciáinak (Diósgyőr, Zólyom) mintáját követte, hasonlóan az említett Kismartonhoz

és a Kanizsaiak másik, névadó várához, Kanizsához – eltérően az olyan, még korábbi tradíciókhoz visszanyúló korabeli főúri rezidenciákhoz, mint Beckó (Stiborici Stibor, 1388 után) vagy a valamivel szabályosabb Gyula (Maróti János, 14. század első évtizedei). Az eddigi építészettörténeti kutatás által hangsúlyozott itáliai előképek szerepe így tehát még további vizsgálatokat érdemel, hasonlóan ahhoz a kérdéshez, hogy a firenzei Manetto di Jacopo Ammannatini – akárcsak belsőépítészeti munkákon is – valóban dolgozott-e a főúr családi rezidenciájában.

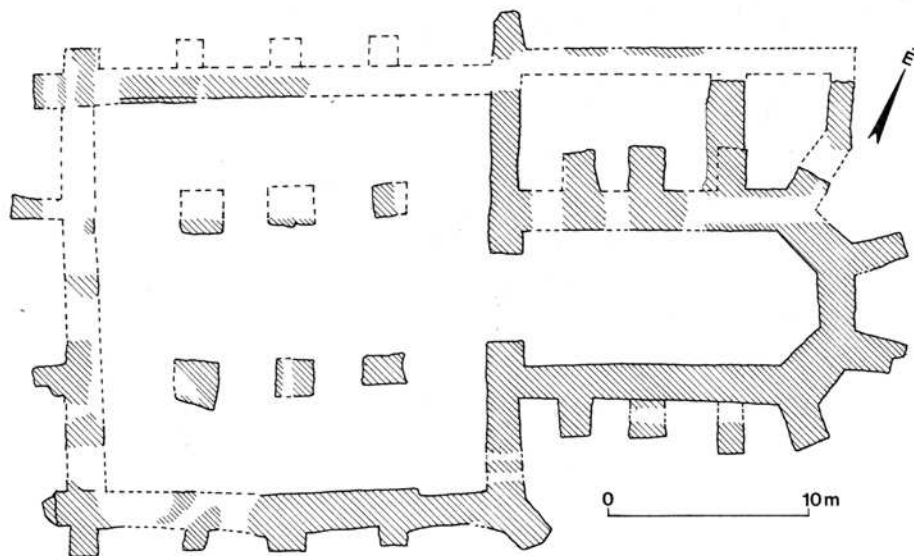
Irodalom

- FELD ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. I. Tanulmányok. Budapest, 1987. 332–346.
- FELD, ISTVÁN: Filippo Scolari's Castle at Ozora. In: Niedzica Seminars. VII. Gothic Architectures in Poland, Bohemia, Slovakia and Hungary. October 11–13. 1991. Cracow, 1992. 59–63., fig. 69–76.
- FELD, ISTVÁN: Residenzen der Aristokratie der Sigismund-Zeit in Ungarn. Ein archäologischer Forschungsbericht. In: Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Hg. von MACEK, J. – MAROSI, E. – SEIBT, F. Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1994. 235–253.
- FELD ISTVÁN: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, XLVII. (2003) 1–13.

A budai Szent Zsigmond-templom

Buda falakkal övezett hegyi városa déli részének eredetileg legmagasabb pontján, a 14–15. században az alacsonyabb déli hegyfokon kiépült királyi palotaegyüttes közelében, két egykori középkori utca között találhatóak a Szűz Mária és Szent Zsigmond tiszteletére szentelt, egykor jelentős egyházi épület ma már csak alaprajzával jelzett maradványai, melyet nem sokkal 1410 előtt a királyi kápolnaispánság szervezete számára alapított Zsigmond király. A város oszmán kézre kerülését (1541) követően dzsámivá alakított, majd a visszafoglalás (1686) után rövid időre ismét régi szerepét visszanyert épületet 1767 után teljesen elbontották. Mivel az itt létrejött tér kialakítása később számos alkalommal jelentős szintsüllyesztéssel is járt, érthető, hogy még pontos helyét is csak az 1988–1989-ben megkezdett, de csak 1994–1996 között folytatódó, s teljesen még máig sem lezárt ásátások tisztázhatták.

Ennek során kiderült, hogy a város 13–14. századi, részben alapincézett lakóházainak helyén, mintegy négy telek épületeinek bontását követően épült fel a közel négyzetes, három pillérsorral tagolt hajó és az ahhoz a középhajó szélességében csatlakozó, nyújtott, a nyolcszög három oldalával záródó szentély alkotta, támpilléres épület. Mivel ránk csak az alapozások maradtak – a középkori járőrsíntet sem ismerjük – a templom egykori pontos mérete már nem állapítható meg, de a hajó kiterjedése mintegy 25×25 méterre, a szentély hossza 20 méterre becsülhető. Északi részének középső szakasza még nem került feltárássra – s így nem ismert, rendelkezett-e ezen a részen esetleg egy toronnyal – s azt sem tudjuk biztosan, hogy a szentély északi oldalához csatlakozó építmény azonosítható-e az 1486-ban Bánffy Miklós által Mária Mennybemenetel tiszteletére alapított kápolnával – nem kizárt, hogy az esetleg az emeleti részen helyezkedett el.

A budai Szent Zsigmond templom feltárási alaprajza

Mindezek ellenére feltűnő az a forma- és méretbeli hasonlóság, mely épületünket az építtető apja, IV. Károly által 1352 előtt alapított nürnbergi Frauenkirchéhez köti, melynek mellékhajói ugyancsak egyenes záródásúak. Mivel a két templom liturgiai és – főként később – reprezentációs funkciója is megegyezett, felmerült az a lehetőség is, hogy Nürnberghez hasonlóan itt is egy elbontott zsinagóga helyére került volna az épület. Ezt az eddigi ásatások ugyan nem tudták igazolni, így legalább annyira valószínű, hogy topográfiai megfontolások játszottak szerepet a helyválasztásban – de ez természetesen nem zárja ki a Frauenkirche példakép szerepét. Ma már nem dönthető el, hogy a templom bazilikális elrendezéssel vagy csarnoktemplomként épült fel, az előkerült kőfaragványok nem adnak elegendő támpontot a boltozatok vagy a nyílások rekonstruálásához sem – a későbbi beásásokból ismert bordaelemek inkább az északi kápolná(k)hoz köthetők.

Ugyanakkor jelentős, nagyrészt figurális faragványanyag került feltárára a templom mellett közvetlenül délre feltárt s feltételeken „préposti házként” meghatározott épület pincéjéből. Ez utóbbi – nagyszámú éremlelet és más régészeti leletanyag tanúsága szerint – 1522 után került feltöltésre, egy, elsősorban a templombelsőt ért (esetleg 1526-ra vagy 1529-re tehető) pusztulást követő rendrakás eredményeképpen. A faragványok egy részét egy szentélyrekesztő elemeiként véli rekonstruálhatónak az eddigi kutatás, ugyanakkor aligha vitatható számos szobortörredék közvetlen kapcsolata az 1974-ben a templom és a középkori királyi palota között félúton feltárt szoborlelettel. Ezért merülhetett fel az az elképzelés, hogy esetleg ez utóbbi faragványokat is a Szent Zsigmond-templom számára készítették volna. A feltárt pincéből előkerült, Zsigmond-kori templomi felszerelésből még számos fluviális terrakottatörredék és egy bronzcsillár elemei emelendők ki.

A templom 1424-ben már minden bizonnyal elkészült, társaskáptalani szervezete azonban hamarosan felbomlott és ezért az 1450-es években újjáalapítása és – igen jelentős – birtokokkal való javadalmazása vált szükségessé. Elsősorban Hunyadi Mátyás idejéből rendelkezünk adatokkal az udvar rendszeres részvételéről az itteni liturgián,

1464-ben itt temették el az uralkodó első feleségét, Podiebrad Katalint, majd 1506-ban Candalei Annát, II. Ulászló nejét. Sírjaik nem kerültek elő a feltárások során, ami – az említett újkori színtülsüllyesztések mellett – talán azzal is magyarázható, hogy mindkét esetben csak ideiglenes nyugvóhelyük kialakításáról lehetett szó. A káptalan prépostjai a késő-középkorban a királyság vezető hivatalnokai közé tartoztak, kanonokjairól utoljára 1533-ban értesülünk.

Irodalom

- BUZÁS GERGELY: A budai Szent Zsigmond templom kőfaragványai. In: A Szent Zsigmond templom és a Zsigmond-kor budai szobrászata. Konferencia a Budapesti Történeti Múzeumban, 1996. *Budapest Régiségei*, XXXIII. Budapest, 1999. 51–65.
- FELD ISTVÁN: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környezete feltárásáról. In: A Szent Zsigmond templom és a Zsigmond-kor budai szobrászata. Konferencia a Budapesti Történeti Múzeumban, 1996. *Budapest Régiségei*, XXXIII. Budapest, 1999. 35–50.
- KUBINYI ANDRÁS: A budavár Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. In: A Szent Zsigmond templom és a Zsigmond-kor budai szobrászata. Konferencia a Budapesti Történeti Múzeumban, 1996. *Budapest Régiségei*, XXXIII. Budapest, 1999. 19–23.
- SZÉKELY GYÖRGY: A budai Szent Zsigmond-templom kutatástörténetéhez. In: A Szent Zsigmond templom és a Zsigmond-kor budai szobrászata. Konferencia a Budapesti Történeti Múzeumban, 1996. *Budapest Régiségei*, XXXIII. Budapest, 1999. 15–18.
- VÉGH, ANDRÁS: Beiträge zur Geschichte des neueren Kollegiat-Stiftes zu Unserer Lieben Frau oder St. Sigismund von Buda (Ofen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 50. (1998) 215–231.

A SCOLARI CSALÁD VÁRAI OZORAI PIPÓ IDEJÉN: PALAGIO DI TIZZANO ÉS CASTELLO DI VICCHIO MAGGIO

Kutatási beszámoló¹

Filippo Scolari Firenzéből települt át a Magyar Királyságba, s komoly karriert futott be Zsigmond király udvarában.² A korabeli nagyurakhoz hasonlóan méltó rezidenciát emelt birtokai központjában, Ozorán.³ A hazai szakirodalomban már viszonylag korán megjelent az a vélekedés, hogy Ozorai nem szakadt el teljesen szülőföldjétől, hanem lépést tarthatott az ottani gazdasági-politikai és kulturális életről is, ugyanakkor konkrét bizonyítékokkal nem szolgált ezzel kapcsolatban a kutatók.⁴ Ugyan már születtek életrajzok, kisebb utalások Pipóra vonatkozóan, a firenzei levéltári források jó részének közlése, s egyáltalán az azokra való hivatkozás elmaradt.⁵ Koppány Tibor – még a ré-

- 1 A szerző köszönetet mond ezúton az Istituto Universitario Europeonak, ahol Peter Becker és Anthony Molho professzorok irányításával 2004. és 2005. tavaszán kutatást végzett – vendéghallgatóként – az Archivio di Stato di Firenze-ben. A 2004. évi tanulmányúthoz a Magyar Ösztöndíj Bizottság és az Istituto Universitario Europeo, Department of History and Civilisation, a 2005. évi úthoz az Istituto Universitario Europeo, Department of History and Civilisation nyújtott támogatást. A szerző köszönetet mond továbbá tanárának, Feld Istvánnak a számtalan segítségért és hasznos tanácsért.
- 2 ENGEL 2003. 247–301. HATEGAN 1997.; WENZEL 1863.; CAPPONI 1990. 444–446.
- 3 Filippo di Stefano Scolari – azaz Ozorai Pipó – osztályos testvéreivel együtt kapta a várépítési engedélyt. Egyikük Pipó testvére, Matteo di Stefano Scolari volt, másikuk Leonardo di Caccia Altoviti, az előbbieik unokatestvére. ZsO III. 2680. 623., 2650. 608.; TEKE 1995. 129–150.; WENZEL 1884. 613–627., 220–247., 412–437.; ENGEL 2003. 280.
- 4 Filippo Scolari udvarában dolgozó művészek között említette meg Balogh Jolán Masolinot és Manetto Ammannatinit. BALOGH 1923–1926. 181. A feltételezésekre számtalan konkrét bizonyítékot szolgáltat az Archivio di Stato di Firenze anyaga, melyben – a Balogh Jolán által leírt források mellett – számtalan eddig feltáratlan forrás szól Ozorairól és a firenzeiekkel tartott kapcsolatáról. Így Ozorai Pipó – minden bizonnyal megőrizve firenzei polgárjogát – Matteo és Andrea Scolari öröksége után, mely 360 forintra rúgott, a San Giovanni negyedben adózott. ASF Monte Comune o delle Graticole II. 2416. p. 111. Az adó mértéke 60 forint volt, melyet San Giovanni negyed Chiavi nevű kerületében adózott le. ASF Monte Comune o delle Graticole II. 994. p. 30v.; Ugyanakkor 1405-ben a tartozások listáján San Giovanni negyedben a Via Panzanon írták össze Pipót, Matteoval együtt. ASF Monte Comune o delle Graticole II. 1805. p. 39. Az örökség utáni adót természetesen mindig az örökös polgárjoga szerinti városban fizették be Itáliában, itt az a figyelemreméltó, hogy Pipót minidig egy meghatározott kerületben írták össze, tehát ott lehetett a rezidenciája.
- 5 Franco Cardini (az Università degli Studi di Firenze tanára, a középkortörténeti mesteri iskola vezetője) *Storie fiorentine* című könyvében – jobbra ismeretterjesztő stílusban, jegyzetapparátus nélkül – rövid életrajzt közöl az idősebb Filippo Scolari-ról. Ebben arról ír, hogy Scolari a famegmunkáló mestert, Manetto Ammannatinit udvarába hívta, s később maga Zsigmond király is szolgálatába fogadta. Antonio Manetti – közel Pipóval kortárs szerzőre – hivatkozik a szerző a „Grosso legnaiuolo”-legenda kapcsán, melynek főszereplője minden bizonnyal azonosítható Ammannatini mesterrel. Ez arról szól, hogy Brunelleschi barátjaként a testes mester – miután barátai gúnyt űztek belőle – a Magyar Királyságban próbált szerencsét, mert Firenzében az a hír járta, hogy Pipó szívesen fogad szolgálatába firenzei művészeket. Pipó földjét megtette építőmesternek és Manetto da Firenze mesterként emlegették. Az adatok hitelessége néhol teljesen valószínűtlen, ugyanakkor Cardini szakmai tekintélye feltételeznél a munka alaposságát. CARDINI 1994. 338–339. Továbbá egy 17. századi történeti munka: *Caratteri di diverse persone rinomate raccolti da Carlo Tommaso Strozzi* (XIV.) Pippo Spano, ossia Filippo Scolari dal XVII secolo ASF Carte Stroziane serie II–III. 147.

gészeti kutatások megkezdése előtt – 1979-ben írt cikkében először hozta közvetlenül kapcsolatba az ozorai várat itáliai előképekkel és feltételezte – külföldi szakirodalomra támaszkodva – firenzei mesterek, így Manetto di Jacopo Ammannatini részvételét a Pipó-kori építkezésekben.⁶ A firenzei mester Pipó udvarában betöltött szerepéhez halvány támaszt adnak azok a nagyobb részben hitelesnek elfogadható 15. és 16. századi életrajzok, melyek szintén szólnak a 'Grosso legnaiuolo' magyar királyságbeli működéséről.⁷ A Masolino kutató Joannides feltételezése szerint akár építésként is dolgozhatott a mester Pipó számára.⁸

A vár feltárását vezető régészek közül Feld István a viszonylagos szabályosságot, a belső udvaros elrendezést egyértelműen a hazai divatból vezette le a Zsigmond-kor 1410–1420-as éveire oly jellemző lineáris stílusú gótikus nyílászerek alkalmazása okán, s nem találja valószínűnek itáliai mesterek közreműködését.⁹

Ugyanakkor – az ozorai vár ásatása során előkerült – fecskéfarkas pártázati elem nem tekinthető elterjedtnek a magyar építészetben, a Zsigmond korban és azt megelőzően. Ennek viszont már Firenze területén komoly szimbolikus tartalmat is tulajdonítottak évszázadok óta, hiszen a guelf–ghibellin harcok során a fecskéfarkas pártázat a ghibellin párt ismertető jegyév vált.¹⁰ A Scolari család pedig – a Buondelmonte családból kiválása után elhagyta a guelf pártot – és ghibellinné lett.¹¹

Az itthoni – Pipó korabeli – forrásanyag sajnos nagyon esetlegesen szól magáról az épületről, az 1416-ban kiadott királyi engedélyről tudunk csak, valamint arról, hogy már 1438-ban Szent Fülöp és Szent Borbála tiszteletére szentelt kápolna található az épületben.¹²

Újabb eredményeket a vár építéséről és külső megjelenéséről a régészeti adatok mellett így csak az olaszországi levéltári forrásoktól lehetett várni, valamint attól, hogy a

6 Filippo Scolari magyar földi építkezéseinek vezető mestere Koppány szerint Manetto Ammannatini volt, így elképzelhetőnek tartotta, hogy az ozorai várkastély építője is ő volt. Feltételezését Balogh Jolán által először megemlített firenzei követjelentésre alapozza. Koppány egyébként magát az épület formáját is a hazai építészetben egyedülállónak tartja. KOPPÁNY 1979. 193–203. Újabbban a Pannonia Regia kötetben publikálta Koppány, hogy a Pipó udvarához tartozó firenzei építész, Manetto Ammannatini – itáliai források szerint – Pipó építkezéseit vezette. KOPPÁNY 1994. 367–368.; FELD–KOPPÁNY 1987. 332–346. Koppány Tibor és Feld István véleményét közli MAROSI 1987. 332–346.; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 8. Mai 1. November 1982. Schallaburg, 1982. 135–136. A legfrissebb szakirodalom is Koppány véleményét közli: JÉKELY 2006. 302. Vayer Lajos is megemlítette Ammannatinit, mint Pipó építkezéseinek vezetőjét: VAYER 1962. Korábban Balogh Jolán tett arra utalást, hogy Manetto Ammannatini minden bizonnyal Pipó hívására jött Magyarországra, s valószínűség szerint az itáliai hatást mutató várakhoz köze lehetett. BALOGH 1966. 420. 5. jegyzet.

7 VIGH 1987b. 5–11.; VIGH 1987a. 13–23.; VIGH 1987c. 25–52., ez utóbbinak leírása: Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf ALEXANDER APPONYI. Teil I. Band I–II. Neubearbeitet von JÓZSEF VEKERDI. Budapest, 2004. 448. 689.; 436.; az eredeti: Országos Széchenyi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi gyűjtemény 436. (1570-es kiadás); 689. (1606-os kiadás); Inventarium de Operibus Litterariis ad Res Hungaricas Pertinentiis ab Initio usque ad Annum 1700. A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke 1700-ig. Composuit, összeállította KULCSÁR PÉTER. Budapest, 2003. 345.

8 PAUL JOANNIDES: Masaccio and Masolino. A Complete Catalogue. London, 1993. 32.

9 FELD 2003. 8–9.; FELD 2000. 7–8.; FELD–KOPPÁNY 1987b. 89.; FELD 1990. 13–39.; Ugyanakkor a Feld István és Koppány Tibor által írt 1987-es tanulmány alaprajzában, tömegében és belső elrendezésében a középkori magyarországi váraktól eltérő sajátosságait emelték ki a szerzők az ozorai várnak. FELD–KOPPÁNY 1987. 333.

10 A guelf váraknak derékszögű, míg a ghibellinek fecskéfarkas pártázatot építettek. BARBERO, ALESSANDRO–FRUGONI, CHIARA: Dizionario del Medioevo. Roma–Bari, 2001. 168.

11 KISS 1989., VIGH 1987a. 9.

12 Pécsi püspök Ozorai Pipó özvegye, Borbála asszony Ozora várában álló, Fülöp és Borbála szentek oltalmát élvező kápolnája részére az év felsorolt ünnepeire 40 napos bűcsút engedélyez. LUKSICS 1931., 1938. Az építési engedély: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [=DL] 87893.; DL 87891.

még ma is álló – a középkori Firenzei Köztársaság területén található – Scolari-várakban párhuzamokra lelünk.

Az bizonyos, hogy Ozorai kapcsolatot tartott a kor jelentős firenzei politikusaival, kereskedőivel és művész-mestereivel.¹³ Így a Pipó halála után elkészült Scolari-oratóriumot, az Oratorio di Santa Maria degli Angeli (Castellaccio) maga Filippo Brunelleschi tervezte, a három Scolari, Andrea az unokatestvér (váradai püspök), Matteo a testvér és Filippo hagyatékából, akik mindnyájan 1426-ban haláloztak el.¹⁴ Nem véletlenül esett Pipó választása végül a Santa Maria degli Angeli kolostorra, hiszen maga Matteo Scolari is 90 forintot hagyományozott rá.¹⁵

Így nem meglepő, hogy az ozorai várral kapcsolatba hozott Manetto di Jacopo Ammannatini Brunelleschi műhelyéhez tartozó mester volt, aki elsősorban intarziákat, faburkolatokat készített.¹⁶ Sajnos azonban megnehezíti azonosítását az a tény, hogy sem a firenzei adóösszeírásban, sem pedig a hivatalviselők között nem szerepel a neve Firenzében. Természetesen ez magyarázható lenne azzal – ha a kutatók feltevése szerint már 1409-től haláláig – Magyarországon tartózkodott, itt meg is telepedhetett, 1444-ben Pier Paolo Vergerio egyik tanúja volt végrendeleténél.¹⁷ A hitelesnek tekinthető, minden bizonnyal 15. század végénél nem idősebb firenzei másolat megemlíti tehát egy Manetto

13 A firenzei vezető politikai elittel és a kereskedő családokkal szoros baráti-rokoni szálakat ápolt. Például a rokonai között volt az Altoviti, Buondelmonte, Capponi, Guadagni, Infangati családok, akikkel üzleti ügyeket is bonyolított. A Buondelmontékkal kapcsolatos rokoni szálakra utal Compagni és Jacopo di Poggio is. KISS 1989.; JACOPO DI POGGIO 1987. 9. Az Infangati családból származott Piera, Baldinaccio lánya, akit Pipó testvére, Matteo vett feleségül. A korabeli források szerint üzleti kapcsolatban is álltak a családdal. Három lányuk volt: Caterina, Giuliana detta Mattea, Francesca. VIGH 1987c. 59. Francesca Scolari végrendelete, mely megnevezi apját, Matteot, anyját Pierát, férjét Tommaso di Neri di Gino Capponit. ASF Carte Stroziane II. 119. A Scolari és Guadagni család kapcsolatára vonatkozóan: ASF Mediceo avanti il Principato 150. 17.

14 1434. aprile 2. „Convenzione tra i Consoli dell'Arte di Calimala e i monaci di Santa Maria degli Angeli di Firenze oer la costruzione di un oratorio intitolato alla Vergine, sul terreno del loro Monastero: atto rogato dal notaio Francesco di Francesco Guardì. Narra il Manetti: 'Così gli fu allogato el tempio degli Angeli, ordine di messer matteo Scolari ed altri di quella casa, alla spesa;...' Archivio di Stato di Firenze: Ricerche Brunelleschiane. FILIPPO BRUNELLESCHI: L'uomo e l'artista. Mostra documentaria catalogo a cura di Paola Benigni. Firenze, 1977. 86. dokumentum; ASF Notarile Antecosimiano G. 701., Protocollo di Ser Francesco di Francesco Guardì, 1433–1446., fasc. 19.; LICHNER 1918–21. 63–65.; Tempio degli Scolari: 1427. dicembre 20. Si autorizzano i consoli dell'Arte di calimala, quali esecutori testamentari di Filippo Spani, erede dei beni di matteo del fu Stefano Scolari e di quelli di Andrea di Filippo del fu Renzo Scolari, vescovo di varadino, dopo aver soddisfatto i creditori i legatari, a far costruire a Tiranom, oppure a Vichiomaggio un monastero dell'ordine dei frati camaldolesi: provisione deliberata dai Signori e Collegi il 18 dicembre 1427, approvata dal Consiglio del Popolo il 20 dicembre 1427. Archivio di Stato di Firenze: Ricerche Brunelleschiane. FILIPPO BRUNELLESCHI: L'uomo e l'artista. Mostra documentaria catalogo a cura di Paola Benigni. Firenze, 1977. 65. 85. dokumentum G. CANESTRINI: Archivio Stroico Italiano IV. Firenze, 1843. 185–213. ASF Provvisioni 118., cc. 134r–136v. Consules Kalismale sint executores testamentorum domini Andree et domini Mactei de Scolarius Balogh Jolán hivatkozott az Arte di Calimala rendelkezésére – Canestrini 1843-as cikke alapján –, melyben a céh 1434. április 2-án megegyezett a kamalduliakkal az oratórium építésében. BALOGH 1923–1926. 175.; BATTISTI 1981. 326–327., 248. 16–18. jegyzet.

15 Archivio di Stato di Firenze, Corporazione Religiose Soppresses dal Governo Francese 78. (Badia di Firenze) 326. 260.

16 Fabriczy kapcsolatba hozta Antonio Manetti 16. századi novellájában szereplő „grosso legnaiuolo”-t az intarziátor Manetto Ammannatinivel (1384–1450). FABRICZY 1892. 44.; BATTISTI 1981. 326–327.

17 Az 1409-es évszámot Balogh Jolán említi Antonio Manettire hivatkozva. BALOGH 1966. 47. 3. lábjegyzet; KOPPÁNY 1979. 202. Hivatkozott Pier Paolo Vergerio 1444-es végrendeletére Huszti olvasatában Balogh. Szerinte Zsigmond szolgálatába Pipó halála után léphetett. BALOGH 1966. 48. 3. lábjegyzet. Továbbá Balogh Jolán Scolari Manetti műve alapján írta, hogy jóval Ammannatini 1409-es megérkezése előtt itt volt már az országban Pellegrino delle tarsie firenzei asztalos, aki huzamosabb ideig Pipó szolgálatában állhatott. 1409-ben hazatért Firenzébe, hogy megpróbáljon más mestereket Magyarországra hívni, s ugyanebben az évben Ammannatinivel tért vissza. BALOGH 1966. 496.

da Firenzét, aki munkát végzett Pipónak és ezért fizetségét várja.¹⁸ A legnaiuoli bútorokat készítettek, intarziákat, cassonekat, és különböző burkolatokat.¹⁹ Így feltételezhetjük azt, hogy Ammannatini belsőépítészeti munkákat végzett Piponak. Kétségtelenül a legnagyobb szabású építészeti munkákat Ozorán végeztette Pipo, hiszen itt építtette ki birtokai központját, a várat. A 'sala' kifejezés minden valószínűség szerint díszes nagyteremre, fogadóteremre utalhat, melyből az ozorai várban kettő is volt. Az egyik az épület nyugati, míg a másik a keleti szárnyában.²⁰

Ugyanakkor Rinaldo degli Albizzi és Giulio di Nello követjelentése leírja, hogy 1426-ban Manetto di Jacopo vendégeskedett az ozorai várban.²¹

A vár valószínűleg készen állt már 1423-ra, mikor Zsigmond kíséretével Ozorára látogatott, mint ahogy erre Feld István rámutatott.²² A király itineráriuma arra utalhat, hogy a rövid kitérő sokkal inkább személyes jellegű lehetett, mint politikai érdek.²³

Az bizonyos, hogy már az 1420-as években Brunelleschi és műhelye számos erődítésben és várépítkezésben vett részt. Itt gondolhatunk például Vicopisano várának építésére is. De az 1420-as években még jelen volt Pistoia-ban zajló erődítési munkálatoknál, valamint Lasta a Signában és Malmantileben építette az erődöt.²⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy nem feltétlenül irányította firenzei mester a munkálatokat, hiszen akár terveket is kaphatott Pipo mestere, erre jó példa a sienai Ospedale Maggiore tervrajza, melyet maga Zsigmond kért el, saját építkezéseihez mintának.²⁵ Ezen felül Brunelleschi városi palazzok munkálataiban is szerepet vállalt, tervezőként. Tehát sem neki, sem pedig a vele együtt dolgozó mestereknek nem lehetett újdonság egy Ozora-típusú lakhely megtervezése és talán egyes elemeinek kivitelezése.²⁶

18 „...piu capitoli di lettera dabuda ad 28 digugno 1429 a fi 1000 si paghare pro mess lospano a Manetto di Jacopo da Firenze pro lo lavoro delcastel de sala” (ez a sor ki van húzva). ASF Corporazioni Religiose Sopresse dal Governo Francese, 78. 326. 370v.; Sajnos a „castel del sala” birtokos szerkezet feloldása meglehetősen kétséges – mint ahogy erre Marosi Ernő felhívta a figyelmem – pontos fordításban „zalai vár”-ra utalna, ugyanakkor lehet ez Zala vármegyei vár. Ennek ellentmond, hogy a történeti kutatásunk eddigi álláspontja szerint Pipónak nem volt várbirtoka Zalában, csupán néhány familiárisa birtokolt a megyében (Szatlóczi Gábor szíves közlése). Az azonban bizonyos, hogy a „sala” kifejezés, melyet ugyanígy írtak, „nagyterem”-ként fordítható. Manetto di Jacopo jutattásáról. PAUL JOANNIDES: Masaccio and Masolino. A Complete Catalogue. London, 1993. 32. Ammannatini azonosítására támpontot nyújtanak: Online Catasto of 1427. Version 1.3. Edited by HERLIHY, DAVID–KLAPISCH-ZUBER, CHRISTIANE–LITCHFIELD, R. BURR–MOLHO, ANTHONY. [Machine readable data file based on D. Herlihy and C. Christiane Klapisch-Zuber, Census and Property Survey of Florentine Domains in the Province of Tuscany, 1427–1480]. Florentine Renaissance Resources/STG: Brown University, Providence, R. I., 2002.; Florentine Renaissance Resources, Online Tratte of Office Holders, 1282–1532. Machine readable data file. Edited by HERLIHY, DAVID–LITCHFIELD, R. BURR–MOLHO, ANTHONY–BARDUCCI, ROBERTO. (Florentine Renaissance Resources/STG: Brown University, Providence, R. I., 2002.)

19 STALEY 1906. 416.

20 Lásd. I/4b-c. helyiségek és az I/6d-e. kutatása. Jelentés az ozorai várkastély 1981–88. évi régészeti kutatásáról. Készítették: FELD ISTVÁN–GERE LÁSZLÓ–GERELYES IBOLYA–KISFALUDI JÚLIA–KOPPÁNY TIBOR – LÁSZAY JUDIT–VÍZI MÁRTA. 75–79.; 89–91.

21 Dal libro degli Rinaldo degli Maso degli Albizzi nel quale e fatto memoria di tutte l'Ambasciate comissioni che gli hebbe ASF Carte Stroziane II. 59. p.122.; Hivatkozott rá Koppány Tibor is: KOPPÁNY 1979. 203. 10. jegyzet

22 FELD 2003.

23 ENGEL 1987. 80.

24 BATTISTI 1981. 230–231.; PACCIANI 1981 308–320.

25 Archivio Stato di Siena-ban található 1414. szeptember 6-án kelt oklevél. ASF Indice dei Diplomi Imperiali.; Hivatkozott a sienai kórház és Zsigmond király kapcsolatára MAROSI 1984. 11–27.; korábban VAYER 1962. 90.

26 Itt valószínűleg a Pipo idejére tehető nyíláskereteket kizárhatjuk a körből, minden bizonnyal a Magyar királyságbeli mesterek munkái lehetnek, hiszen egyértelműen a késő Zsigmond kor grafikus stílusú faragványaihoz sorolhatók, ahogy erre Feld István rávilágított. FELD–KOPPÁNY 1987. 332–346.

Az épület megjelenésében ezt támaszthatja alá – a Magyar Királyság területén ez időben egyáltalán nem alkalmazott elemek megjelenése – így a rézsús felfalazás (*scarpe*), a fecskefarkas pártázat. A cortile-típusú udvar elhelyezése (épületszárnyaktól körülvett belső udvar), s annak viszonylagos szabályossága, pedig az Anjou királyok magyarországi építkezéseivel hozhatók összefüggésbe. Nagy Lajos idejére tehető Diósgyőr és Zólyom kiépítése, valamint későbbiekben, Zsigmond uralkodása alatt, Tata és Végles szabályos alaprajzon elhelyezkedő királyi várai. Ezeket – Buzás Gergely nézetei szerint – egyértelműen kiindulópontként kezelhetjük 15. század közepén épült, rezidenciális funkciójú magánvárak esetében. Így ide sorolható az Ozorán emelt, Pipó féle vár is.²⁷ Korabeli párhuzamait Buzás az itáliai várak között találta meg, így Pandino, Ferrara és Mantova 14. század végi váraiban. Ozorát pedig egyértelműen hasonlítja az 1390-es években kiépített észak-itáliai Verrès várával.²⁸

Pipó idején a családnak két vidéki váráról van tudomásunk a firenzei contado területén. Az egyik Firenzétől délkeletre található Santo Stefano di Tizzano. A vár még a Scolariknak a Buondelmonte nemzetségből kiválása előtt épült. Legkorábbi része a 12–13. századból származnak, mely valószínűleg így őrtorony funkciót látott el.²⁹ A vár az „Il Palagio” nevet viseli a Szent István titulusú egyház mellett egy kisebb település is tartozott hozzá a középkorban, megművelt földekkel. A „Palagio di Tizzano” lehetett a szülőháza Matteo és Filippo Scolariinak, ahogy erről Jacopo di Poggio Bracciolini is tudósít.³⁰ Több bizonyíték is van arra vonatkozóan, hogy a birtok a család kezén volt. Egy 1421-es irat szerint földbirtokokat vásárolt még itt Matteo Scolari Churadino da Pardo Alamannótól.³¹ Az bizonyos, hogy a birtok és a hozzá tartozó vár 1426-ban, Matteo halálakor a tulajdonában volt, végrendeletében itt kolostort kívánt emeltetni.³² Halála után Pipó lett ingó és ingatlan vagyona nagyobb részének az örököse.³³ Pipó ugyanezen évben bekövetkezett halála után – mivel törvényes férfi utódot nem hagyott maga után – Matteo lánya, Francesca révén a Pitti családban öröklődött tovább, 1433-ban.³⁴

27 BUZÁS 2003. 378.

28 BUZÁS 2003. 380.; Ez utóbbi vár és Ozora hasonlóságát már a szerző is felvetette a 2002-ben benyújtott TDK-dolgozatában. Lásd.: „Szabályosság a várépítészetben. Az ozorai várkastély előképei” címmel megtartott OTDK előadás 2003-ban, Veszprémben. A Verrès-i várra Feld István hívta fel figyelmet.

29 Az épület megnevezése „casa da signore” egy 1433-as forrásban. STOPANI 1977. 45.

30 VIGH 1987a. 15. Ezt erősíti meg Matteo Scolari végrendelete: „Luogho daabitare posto nelpopolo disanto stefano atizano”. ASF Corporazioni Religiose Soppresses dal Governo Francese (78) 316.; MOL DL 289072

31 ASF Monte Comune o delle Graticole II. 1806. p. 147. Az Alamanno ebben az esetben nem más, mint a későbbiekben is előforduló Alemanni család egy tagja.

32 12000 firenzei forintot kívánt Matteo Scolari hagyományozni a 10 szerzetessel Tizzanóban felépítendő monostornak. ASF Corporazioni Religiose Soppresses dal Governo Francese 78.(Badia) 326. 256. Balogh Jolán hivatkozott Matteo végrendeletére, melyben Tizzano birtokán kamalduli kolostort kívánt emeltetni. BALOGH 1923–1926. 173–188. Továbbá ugyanebben a végrendeletben Tizzanóban elhelyezkedő birtokról és földterületről esik szó, 4500 forint értékben. ASF Corporazioni Religiose Soppresses dal Governo Francese 78. (Badia) 326. 256v. Azonban nem bizonyos, hogy már Matteo Scolari 1426-os halála előtt nem létezhetett Tizzanóban egy szerzetes közösség, ugyanis a végrendelete egy másik változatában a következő szerepel: „achonpagna di santo stefano atizano fi(orini) 50.”. ASF Corporazioni Religiose Soppresses dal Governo Francese 78. 326. 260.

33 Filippo di Stefano degli Scolari San Giovanni negyed Chiavi kerületben adózik 60 forinttal Matteo di Stefano és Andrea di Filippo Renzi Scolari örököseként. ASF Monte Comune o delle Graticole II. 994. p. 30v.; San Giovanni negyed, 1425–1426. ASF Monte Comune o delle Graticole II. 2416. p. 111.; ASF Monte Comune o delle Graticole II. 251. 119v.; ASF Carte Stroziane IV. serie 6365. 1426. március 5-i a bejegyzés.; ASF Corporazioni Religiose Soppresses dal Governo Francese 78. 326. 255.

34 ASF Monte Comune o delle Graticole II. 2416. p. 338. Francesca Amerigo di Gianozzo Pitti felesége lett, majd Tommaso di Neri di Gino Capponi. ASF Carte Stroziane II. 119.

A 16. század folyamán az Alemanni család birtokába került, ezt bizonyítja a guelf párt felmérésének felirata is.³⁵ A vázlatos rajz szerint az út mentém feküdt ebben az időben is a pár házból álló település, a domb lábánál, ahonnan mellékút vezetett egyenesen a Palagióhoz. Az épület két jól elkülöníthető szárnyból állt, a jobb oldali szárny hangsúlyosabb szerepet kapott a képen. Robosztus torony látszott a traktus bal oldalán, jobbra tőle pedig nála egy emelettel alacsonyabb, egyszintes épületrész. Mindkettő megkoronázása minden bizonnyal – a rovátkák által jelzett – pártázat lehetett. A másik épületrész alacsonyabb és filigránabb képet nyújt. A traktus bal oldalán lévő torony sokkal alacsonyabbnak és nyúlánkabbnak mutatkozik, a két torony által közrefogott – szintén pártázatos palota rész – is alacsonyabb a másiknál, ezen középén íves lezárású kapuzat nyílt.

A következő információnk az épületről 19. századból származik, mikor a Pandolfini család birtokolta, ők átalakították a várat és a körülötte elterülő földeket villa-fattoriává, azaz egy uradalom központjává.³⁶

Az épület alapvető képe és a hozzátartozó településhez való viszonya látszólag nem változott sokat az évszázadok folyamán. A Palagio di Tizzano a Strada in Chiantiból San Polo in Chiantiba vezető út mellett helyezkedik el. Az épülettömb két nagyobb egységre osztható; északkeleten téglány alaprajzú palotaszárnyra, melyből robosztus torony emelkedik, a délnyugati traktus pedig három szárnytól körülvelt udvart foglal magába.

A délkeleti homlokzatát négyzetes torony uralja, tőle északkeletre és délnyugatra két szárny húzódik, melyek háromszintes tagolásúak, a délnyugati oldali hajszálnyiival magasabb, mint a másik, de egységes kialakítású. Nyíláskeretei a homlokzaton mind egységesen díszítetlen kökeretek a délnyugati oldalon, néhol könyöklőpáránnyal ellátva a második emeleten. Az első szint pedig piano nobile – jelleggel hangsúlyosabb keretezést kapott, érdekes módon tehát nem egy magasabb szintre került a díszesebb nyíláskeretek, így a könyöklőpárkányok is szokatlanul alacsonyan helyezkednek el. Egyetlen korai nyílás a torony negyedik szintjén látható. A kicsi, alig észrevehető bejárat az alacsonyabb traktus torony felé eső részén kapott helyet. Minden bizonnyal a 19. századi nagy átépítéskor kaphatta egységes arculatát a homlokzat, erről tanúskodnak az egybefalazott mellvédek a toronysíak alatt, továbbá – ha a 16. századi felmérés helyes – akkor a két „palotaszárny” mellvédeiből alakították ki a harmadik szintet, ennek köszönhető az ablakok nagy sűrűsége is.

A délnyugati homlokzat középső kétszintes épületrészét kétoldalról egy szinttel magasabb épületszárnyak fogják közre. A középső rész háromtengelyes, kökeretes ablakokkal ellátott az emeleti szinten, a földszinten egy kisebb bejárat és három kisebb méretű ablak látszik. A magasabb szárnyak második emeletén egy-egy kökeretes ablak látható, a bal oldalin nagyobb kapuzat. Ennek elrendezése megerősítheti azt a feltevést, hogy a két magas épületszárny egy-egy torony lehetett, melyet egybefalaztak a többi traktussal.

A kert felőli, északnyugati homlokzat szintén két részre tagolható, a délnyugati valamivel alacsonyabb, mint az északkeleti, ugyanakkor mindkettő három szintes, a második emeleten az ablakok ritmikusan váltakoznak, az egységes palotatömb esetében egy az egyben az első emelet nyílásaival egy tengelyben helyezkednek el.

Az északkeleti homlokzat nagyon egységes, háromszintes. Az épület lábazata rézsűs felfalazást, azaz scarpe-t kapott, mindegyik szint öt tengelyes, ahol a tengelyek egy-

35 STOPANI 1977. 45.

36 A Castello di Tizzano ma San Paolo in Chiantihoz tartozik, jelenleg Elisabetta Pandolfini tulajdonában van, aki exkluzív vendégfogadásra és a bor-, valamint olajbogyótermőterülete központjaként üzemelteti az együttest. Rövid turisztikai jellegű leírás róla: Bosi 1997. 48.

másba esnek, az alsó szinten közepén kisméretű bejárat látható, fölötté a piano nobile ablakai, az emeleten a főhomlokzaton látott egyszerű kökeretes nyílások.

Az épületről valószínűsíthető, hogy – az északkeleti oldalon elhelyezkedő – egységes palotaépület, melyhez torony csatlakozott, még a 16. század előtt épült, az alacsonyabb épületszárnyak a feltételezhetően két filigránabb toronnyal egy másik tervezőmunka eredményei lehettek. Ezeket az épületrészeket aztán minden bizonnyal a 19. században a Pandolfini család építtette egybe, s alakították ki a legfelső emeletet.

Minden bizonnyal hasonlóan alakulhatott a Scolari família másik várának építéstörténeti váza is.

Andrea Scolari váradi püspök – Ozorai első fokú unokatestvére – birtokaihoz tartozott a Castello di Vicchiomaggio.³⁷ Biztos adalék ezzel kapcsolatban a váradi püspök végrendelete, melyben megbízta Pipót, hogy a birtokon kolostort építtessen a kamalduliaknak, továbbá a számos forrás, mely említi a vicchiomaggioi birtokot.³⁸ Habár Andrea Scolari általános örököse is Pipó lett, itt már bizonyosan nem Matteo lányai örökölték tovább, hanem Pipó három unokaöccse, Giovanni, Filippo és Lorenzo Scolari, hiszen egy jóval későbbi, 17. századi forrás arról tudósít, hogy a Szűz Mária parochiális egyházat – mely Vicchiomaggio területén található – 1639. május. 30-án a Scolari család tagjai visszafoglalják, mint ősi egyházukat.³⁹

A birtoktest a Le Bolle nevű tanya szomszédságában helyezkedik el, a Firenzéből Greve in Chianti vezető országút mellett. A Chianti hosszan elnyúló lankái itt bizonyosan Pipó idején is szőlőművelésre és olajbogyó termesztésre adhatott lehetőséget. A birtokon több korai kő és téglaeépület áll, melyek gazdasági funkciót láthattak el, ahogy arról egyik fentebb idézett forrás is tanúskodik.⁴⁰ A domb tetején magasodik a kőfallal körülvett vár, kisebb kőépületek a domb lábánál, s a falon belül egyaránt, valamint egy 10. századból származó parochiális egyház.⁴¹ Az épület homlokzatán az 1438-as évszám látható és a Scolari család címerpajzsa, fölötté felirattal.⁴²

A palota épülettömbje központként magasodik a birtok fölé, az épületszárnyak négyzetes belső udvart fognak közre. Már az alaprajzból is azt a következtetést lehet levonni,

37 Andrea Scolari és Pipó kapcsolata kétséges. Az valószínűnek tűnik – ellentétben Ioan Hategan elképzelésével – hogy Andrea Scolari a tágabb család tagjának tekinthette magát, minden valószínűség szerint Pipó apja, Stefano és a váradi püspök apja, Filippo testvérek voltak. Az bizonyos, hogy Andrea – a zágrábi, majd váradi püspök – nagyapja Renzo (Lorenzo) Scolari volt. ASF Corporazioni Religiose Sopresse dal Governo Francese 78. (Badia) 326. 265. A vicchiomaggioi birtokra vonatkozóan: „posessione posta auicchio maggio chonotto poderi euno mulino sichonpero dachurado cardini...”. ASF Corporazioni Religiose Sopresse dal Governo Francese 78. 326. 260v. Az említett Curado di Piero Cardini váradi prépost volt Andrea Scolari idején. ASF Corporazioni Religiose Sopresse dal Governo Francese 78. 326. 331.

38 A végrendeletre hivatkozott Balogh Jolán is. BALOGH 1923–1926. 174. A Függelékben Andrea Scolari 1426. január 14-én kelt végrendeletének átirata. „...I tenuto ed poderi a vicchio maggio fiorini 5000...”. ASF Corporazioni Religiose Sopresse 78. (Badia) 326. 256v.; MOL DF 289072.; ASF Corporazioni Religiose Sopresse dal Governo Francese 78 (Badia) 326. 317.

39 ASF Carte Stroziane II. 50. 32. pp. 183–185.; ASF Carte Stroziane II. 50. 31. p. 181.

40 Andrea Scolari birtokán malom is volt. Lásd a 37. jegyzetet.

41 Turisztikai jellegű leírása: a Castello di Vicchiomaggio ma Greve in Chiantihoz tartozik, a tulajdonosa a Tenuta Vicchiomaggio Betéti Társaság. Bor- és olajbogyó termelésre hasznosítják a hozzá tartozó földterületet, a várban és a hozzá tartozó gazdasági épületekben pedig wellness centrumot alakítottak ki. BOSI 1997. 38.

42 A címerpajzs harántvágásokkal díszített, mely a Scolari család címere. Ezt használta Ozorai Pipó is, de a firenzei Borgo Albizzin található Palazzo degli Scolari esetében a címer kiegészült a sárkánnyal és díszes sisakkal: LÓVEI 1987. 148–179., valamint Ulrich Richental konstanzi zsínatról szóló krónikájában a magyar bárói címerek között Pipóét is ábrázolta. JÉKELY 2006. 299–310.

hogy az épület nem egy tervezői munka eredménye. Déli részét egységes négyszög alaprajzú épülettömb foglalja el, három szintre tagolva: egy pinceszint, melynek ablakai a lábazati részen nyílnak, egy piano nobile és egy felső emeleti szintre tagolható. Az épület északi része három épületszárnyból áll, melyek középső udvart fognak közre, a keleti oldalon torony emelkedik.

A jelenlegi főbejárat az épület nyugati homlokzatán helyezkedik el, mely két szintes tagolású. A homlokzat déli oldalán a földszinten kaptak helyet a hangsúlyosabb reneszánsz ablakkeretek, az emeleti szinten díszítetlen kőkeretek. Ugyanakkor a bejáratától délre a homlokzaton néhány kisebb korábbi középkori nyíláskeret is látható. Az északi homlokzat kétszintes, öttengelyes, középen bejáratú ajtóval, földszinti részén ugyanazon stílusú reneszánsz ablakkeretek, mint a nyugati oldal esetében. Az emeleten díszítetlen kőkeretek, kisebb méretű ablakokkal váltakozva.

Az északi homlokzaton világosan elválik egymástól az északi épületszárny, mely enyhén rézsűs felfalazású, valamint a torony – egyenes lábazati résszel – és a déli épületszárny, mely *scarpe*-t kapott. A torony ötszintes, a második szinten helyezkednek el a piano nobile ablakai, lezárása pártázatos. Az másik két szárny háromszintes, középső szinten a nyugati és északi oldalon megfigyelt reneszánsz ablakkeretekkel. A déli oldal ablakai három szinten helyezkednek el, szabálytalan rendszerben és stílusban, középen szintén egy bejáratú ajtóval, alul a reneszánsz keretekkel.

Mindezekből arra lehet következtetni, hogy az épület déli szárnya, s talán a nyugati egy része is középkori előzményekre vezethető vissza. Az egységes épülettömbként megjelenő palazzora és a mellette álló magas, karcsú toronyra párhuzamot találhatunk Vicopisano palazzójában, vagy a „Castello di Trebbio” erődített villájában.⁴³ Minden bizonnyal az épület egységesebb arculatát – így a jelenlegi belsőépítészeti megoldásokat: kőkeretes kandallókat, peducciók hordozta boltozatot – a kőkeretek cseréjét a reneszánsz idejét készíttethette el a tulajdonos.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján azonban csak annyi azonosság állapítható meg Ozora, Vicchiomaggio és Tizzano esetén, hogy mindhárom épületnek lehetett egy palazzo típusú épületszárnya, minden bizonnyal két szinttel és pártázatos lezárással. Továbbá mindhárom épület esetében valószínűsíthető egy cortile típusú belső udvar megléte, középen esőelvezetővel és kúttal. S legalább egy-egy oldalon rézsűs felfalazás, *scarpatura* látható.

A kutatás folytatását a szétszórtnan elhelyezkedő levéltári források további felderítése jelentheti. Továbbá elengedhetetlen a részletesebb építészeti és belsőépítészeti elemzés, falkutatás, melyet döntően a jelenlegi tulajdonosok jóakarata határoz meg.

43 NALDINI, MAURIZIO – TADDEI, DOMENICO: Torri. Castelli. Rocche. Fortezze. Guida a mille anni di architettura fortificata in Toscana. Castella 80. Firenze, 2003.; BATTISTI 1981. 235.

Irodalom

- BALOGH 1923–1926 BALOGH JOLÁN: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *Archaeológiai Értesítő* 1923–1926.
- BALOGH 1966 BALOGH JOLÁN: Művészet Mátyás király udvarában. I. kötet Budapest, 1966.
- BATTISTI 1981 BATTISTI, EUGENIO: Brunelleschi. The Complete Work. London, 1981.
- BOSI 1997 BOSI, ENRICO: Der Chianti der Schlösser. Ein Weg in der Landschaften des Chiantis zwischen alten und bezaubernden Schlössern. Calenzano, 1997.
- BUZÁS 2003 BUZÁS GERGELY: Királyi várak a késő középkorban. In: A középkor és a kora újkor. Szerk. Laszlovszky József. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk. Visky Zsolt. Budapest, 2003.
- CAPPONI 1990 CAPPONI, GINO: Storia della Repubblica di Firenze. II. kötet. La Spezia, 1990.
- CARDINI 1994 CARDINI, FRANCO: Storie fiorentine. Firenze, 1994.
- ENGEL 1987 ENGEL PÁL: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk.: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest, 1987.
- ENGEL 2003 ENGEL PÁL: Ozorai Pipó. Ozorai Pipó emlékezete. In: Honor, Vár, Ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő Budapest, 2003.
- FABRICZY 1892 FABRICZY, CORNEL VON: Filippo Brunelleschi und sein Leben und Werke. Stuttgart, 1892.
- FELD 1990 FELD ISTVÁN: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. In: Castrum Bene 2/1990. Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter. Hg. von Juan Cabello. Budapest, 1992.
- FELD 2000 FELD ISTVÁN: Ozora. Várkastély. Budapest, 2000.
- FELD 2003 FELD ISTVÁN: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem* XLVII. (2003) 1.
- FELD–KOPPÁNY 1987 FELD ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest, 1987.
- FELD–KOPPÁNY 1987b FELD ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: Ozorai Pipó emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987.
- HATEGAN 1997 HATEGAN, IOAN: Filippo Scolari. Un condottier italiano pe meleaguri dunărene. Timișoara, 1997.
- JÉKELY 2006 JÉKELY ZSOMBOR: A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Budapest–Luxemburg, 2006.
- KISS 1989 Dino Compagni krónikája korának eseményeiről. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: KISS ANDRÁS. H. n. 1989.
- KOPPÁNY 1979 KOPPÁNY TIBOR: Filippo Scolari ozorai vára. *Műemlékvédelem* XXIII. (1979)

- KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon. 1000–1541. Budapest, 1994.
- LICHNER 1918-1921 LICHNER, A.: Il Tempio degli Scolari. In: Atti della Societa colombaria di Firenze, 1918–1919/1919–1920.
- LÖVEI 1987 LÖVEI PÁL: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Művészet Zsigmond király korában. Katalógus. I. kötet. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest, 1987.
- LUKSICS 1931, 1938 LUKSICS PÁL: A XV. századi pápák oklevelei. I-II. Olaszországi Magyar Oklevéltár. Budapest, 1931., 1938.
- MAROSI 1984 MAROSI ERNŐ: Zsigmond király Avignonban. In: Ars Hungarica, 1984.
- MAROSI 1987 MAROSI ERNŐ: Világi építészet a 14. század fordulóján: Magyarországi művészet 1300–1470. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987.
- PACCIANI 1981 PACCIANI, RICCARDO: Military Works II. The Signa and Chianti Areas. In: Brunelleschi. The Complete Work. London, 1981.
- STALEY 1906 STALEY, EDGUMBE: The Guilds of Florence. London, 1906.
- STOPANI 1977 STOPANI, RENATO: Medievali „Case da Signore” nella campagna fiorentina. Firenze, 1977.
- TEKE 1995 TEKE ZSUZSA: Firenzei üzletemberek Magyarországon. 1373–1403. *Történelmi Szemle* XXXVII. (1995) 2.
- VAYER 1962 VAYER LAJOS: Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén. Budapest, 1962.
- VÍGH 1987a Filippo Scolari, ragadványnevéen Spano úrnak, firenzei polgárnak az élete. Írta és összeszerkesztette Jacopo Poggio úr fia, latinról firenzeire fordította Bastiano Fortini. Fordította: VÍGH ISTVÁN. In: Ozorai Pipó emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987.
- VÍGH 1987b Filippo Scolari úr élete. (Névtelen, 15. századi firenzei szerzőtől) fordította: VÍGH ISTVÁN. In: Ozorai Pipó emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987.
- VÍGH 1987c Filippo Scolarinak, ismertebb nevén Pippo Spanonak élete írta Domenico Mellini Firenzében, Giorgio Marescottonál. Fordította: VÍGH ISTVÁN. In: Ozorai Pipó emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987.
- WENZEL 1863 WENZEL GUSZTÁV: Ozorai Pipó. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából. Pest, 1863.
- WENZEL 1884 Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. I-IV. Közli: WENZEL GUSZTÁV. *Történelmi Tár* 1884.
- ZSO III. Zsigmond kori oklevéltár. III. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: BORSA IVÁN. Budapest, 1993.

A Palagio di Tizzano délkelet (fent) és északkelet felől (lent)

*A Castello di Vicchiomaggio
dél felől*

*A Castello di Vicchiomaggio
délkelet felől*

CASTRUM TEREMHEGY

Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez^{1*}

Amikor későközépkori várakról, illetőleg az ezek történetét megvilágító oklevelekről esik szó, a korszak kutatója általában nagy magabiztossággal támaszkodhat forrásaira. Erre az időre a Magyar Királyságban a váruradalom, mint szervezeti forma évszázados múltra tekintett vissza, ennél fogva kevés kivételtől eltekintve – mint például Buda vára vagy a végvárak – vár és uradalma szoros összefonódásának kizárólagosságát tapasztalhatjuk, ami a forrásfeltárás fontos és megbízható pillére.² Épp ezért bizonytalanodunk el, hogyha a megszokott formáktól eltérő jogi, birtokszerkezeti formára bukkanunk, ugyanakkor ezek az esetek mindig arra figyelmeztetnek, hogy a régmúltat ne rutinszerűen, hanem a maga változatosságában és sokszínűségében vizsgáljuk. Ráadásul minden egyes ily alkalom annak is igazolását nyújtja, hogy a középkort sem szabad sematikusan, történeti dogmákba merevedve, alkalmasint historizálva értelmezni.

Nos, esetünkben egy efféle „rendszeridegen” oklevél volt az, amely jelen sorok íróját vizsgálódásra ösztönözte. Történt ugyanis 1501 májusában – a budai országgyűlés idején –, hogy II. Ulászló király a hűtlenségbe esett Teremhegyi Bika János Baranya és Somogy megyei koronára háramlott birtokait Somi Józsa temesi ispánnak, az Alsó Részek főkapitányának adományozta.³ Az oklevélben azon túl, hogy a Teremhegyi Bikák uradalmának ezidáig ismert egyetlen tételes ismertetése ehelyütt található meg, voltaképpen semmi különös sincs, hasonló jogesetet tucatnyit sorolhatnánk a korszakból. Ezzel szemben az elkobzott birtokok felsorolásában szokatlan szövegezésre bukkanhatunk. Eszerint a Baranya megyei Teremhegyet a király az ott álló várral egyetemben (*Theremhegh et castrum ibidem habitum*) adta új birtokosának. Ha ezzel a formulával kétszáz évvel korábbi oklevélben találkozoznánk, akár át is siklanánk fölötte oly természetes volna, de Jagelló-kori oklevelek közt bizony igencsak furcsán hat. Hogyhogy egy vár jár a birtokkal és nem fordítva, ahogyan azt megszokhattuk? Tudunk bármit is a kizárólag ebben az egy iratban említett teremhegyi várról és az itt lakó családról? Sőt, volt ott vár egyáltalán vagy csupán forrásunk űz velünk tréfát? Egyetlen fecske csinál-e nyarat, azaz hihetünk oklevelünk egyszeri vár-említésének? Oly kérdések ezek, melyek megérnek egy rövidebb vizsgálatot és bizton állítható, hogy megválaszolásuk szerény adalékokkal szolgálhat a korszak várakra vonatkozó írott forrásainak későbbi tanulmányozása és elemzése terén is.

1 A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00076/05. sz.) támogatta.

2 A váruradalom kialakulására és a források értelmezésére: ENGEL PÁL: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31. (1987) 9–14.

3 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10212.

Az uradalom

Településünket első írásos említésekor még csak nem is ezen a néven nevezték. Eredeti neve Oros volt, s csak később, az ott rezidenciáját berendező Becsegergely nembéli Bot nevű személyről kapta az Árpád-kor vége táján ma is ismert elnevezését.⁴ Botról ismeretes, hogy állandó lakhelye Oros volt.⁵ Halála után a magukat Bot leszármazottainak mondó Becsei Imre és Egyed, a Bátmonostori Töttösök ősei lettek Teremhegy új birtokosai, de őket forrásaink tanúsága szerint sohasem nevezték teremhegyieknek.⁶ A később innen nevezett család ősei tudniillik nem ők, hanem a közeli Bodrog megyében honos Lakiak voltak. Ők azok, nevezetesen Laki Finta fia Miklós meg rokonai, akik 1332 novemberében Lak és Gebecs birtokokért elcserélték Teremhegyet Becsei Imrével és Egyeddel.⁷ Lényegében az általunk ismert Teremhegyi család története ekkor veszi kezdetét.

Mire alapozható ez az állítás? Egy szerencsés névbeli és kronológiai egybeesésre. A Teremhegyiek első ismert tagja, Miklós nádori ítélőmester ugyanis 1341 és 1363 között mutatható ki forrásainkban.⁸ Tekintettel arra, hogy az 1332-es csereoklevél Finta fia Miklóst gyermeknek (*parvulus*) nevezi, e Miklós és a későbbi Teremhegyi Miklós azonosítását a tévedés nagyobb kockázata nélkül megtehetjük. Egyébiránt a pusztá logika is alátámasztja az iméntieket, hisz a korábbi lakóhelyéről Teremhegyre átköltöző ifjú Miklós értelemszerűen ezután új birtokáról kezdte nevezni önmagát.

A család alapításán kívül az 1501-es oklevélben említett kicsiny uradalom kialakításának első lépései is Miklóshoz kapcsolhatóak. A kutatás korábban háramlott vagy elkobzott javak Miklós kezére kerültét gyanította Nagy Lajos korából, ma már azonban, ha csak kevés is, de pontosabbak értesüléseink a család birtokpolitikáját és az uradalom létrejöttét illetően.⁹

Első szerzeményeik közé a lakatlan *Bajántelek* tartozhatott, amit a vizsgált 1501. évi oklevélben hiába keresünk. A korábban a Kán nembéli Siklósiak birtokát képező, Ipacsfalvával határos jószágot 1341-ben vette zálogba Miklós két évre, s azt később visszajuttatta eredeti birtokosainak.¹⁰ A közelben fekvő, s ugyancsak Siklósi-birtok *Osztro/Isztro* megszerzésének körülményeit pillanatnyilag nem ismerjük. 1341-ben a Győr nemből való Dersfi Miklós tartotta kezében ugyancsak zálog gyanánt, de legkésőbb 1346-ra új ura lett a falunak, mert a Dersfi testvérek, Miklós és Péter osztálylevelében Osztro már nem szerepel.¹¹ Lényegesen későbből, 1480-ból ismert, hogy Kisisztro néven a

4 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987.³ (a továbbiakban: GYÖRFFY I.) 353–354.

5 GYÖRFFY I. 353.*ubi dictus Both residentiam habeat...*

6 Uo.

7 A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk.: NAGY IVÁN–NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 398–400.

8 1341: Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXV. (1341) Szerk. SEBŐK FERENC. Budapest–Szeged, 2004. (a továbbiakban: AOkl. XXV.) 576. sz. – 1363: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Diplomatikai Levéltár és Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DL és DF) DL 5199.

9 ENGEL PÁL: Baranya megye az országos politikában (1316–1437). In: Tanulmányok Pécs történetéből. 8. Tanulmányok Petrovich Éde tiszteletére. Szerk. FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ. Pécs, 2001. 69.

10 AOkl. XXV. 576.

11 1341: GYÖRFFY I. 318., AOkl. XXV. 627. A Dersfiek eredetéhez: C. TÓTH NORBERT: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkorról. *Analecta Mediaevalia* I. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Medieviztika Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk.: NEUMANN TIBOR. [Budapest–Piliscsaba], 2001. 64–72. – 1346: Anjoukori Okmánytár I–VIII. Szerk.: NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920. V. 639–644. Vö.: TIMÁR PÉTER: A Szerdahelyiek Somogy megyei birtokai. 2. rész: A Gerece-

Bakonyiaiak, majd a Nagylucseiek birtokát képező Barcs kastély uradalmának része.¹² 1500-ban pedig a Kémesiek bírtak itt porciót.¹³ Az 1501-es teremhegyi adománylevélben viszont már teljes egészében (*totales possessiones*) Bika Jánosé, azaz ekkorra vagy megszerezte a Kémesiek részét vagy pedig a korábbi Kisisztró említést önálló településként kell értelmeznünk. Akármelyik változat legyen is igaz, a teremhegyi Bikák jelenléte 1501-nél korábban nem mutatható ki.

Ipacsfalváról az 1341-es záloglevél alapján nem tudjuk, legfőljebb sejtethetjük, hogy Siklósi-jószág volt, de ezt követően a tárgyalt 1501. évi oklevél nem ismert róla több középkori adat.¹⁴ Megszerzésének körülményeit illetően leginkább a Siklósiak 1387-es hűtlensége miatti birtokelkobzásra gondolhatunk, amikor magát Siklós várát is elveszítették. A Bikák alighanem ekkor nyerték adományul a falut.

Ócsárd birtoklástörténetének részletei is homályba burkolóznak. A XIV. század elején még a Monoszló nembéli Ócsárdi családé, de később a Ropolyújváriak birtokolták. Ez utóbbiak, minthogy az 1403. évi Zsigmond elleni felkelés tevékeny részesei voltak, a király győzelme után elveszítették birtokaikat. Ropolyújvárat és uradalmát a Tamásiak és a szerdahelyi Dersfiek kapták, ugyanakkor a hűtlen család jószágából az eddigre Garai-familiárisként tevékenykedő tapsonyi Antimusoknak is bőven jutott. 1403 novemberében lett övük Ócsárd és *Baranyaviszló* birtokokban egy-egy porció több másikkal egyetemben.¹⁵ Ezután azonban hosszú időre eltűnik a szemünk elől, s csak innen nevezett –ugyancsak részt-birtokló – kisbirtokos nemeseket ismerünk.¹⁶ Az Antimusok birtokvesztésével összefüggésben leginkább Antimus János 1460-as években folytatott garázdálkodásaira és az emiatt bekövetkezett királyi birtokelkobzásra gyanakodhatunk, jöllehet ide kapcsolható oklevéllel nem rendelkezünk.¹⁷ Ócsárd ezután csak 1501-ben tűnik föl ismét, immáron a Bikák birtokaként.

Az 1403-as esztendő igencsak kiemelkedő lehetett a teremhegyi Bikák életében. A jelek szerint ugyanis az Ropolyújváriak mellett a lázadásban szintén részt vevő Nekcseiek birtokainak egy része került kezükbe ekkor. Bár az adományozást igazoló oklevél nem maradt korunkra, de az a tény, hogy *Aranyos*, *Pellérd* és *Vöröstó* korábban mind a Nekcseieké volt¹⁸, illetőleg, hogy ezek együtt tűnnek föl a Bikák kezén, nagyban megerősítheti abbéli gyanúkat, hogy a birtokváltás mögé egyszeri eseményt, alkalmasint az 1403-as lázadást gondoljuk.¹⁹ Minthogy az Antimusokhoz hasonlatosan a teremhegyi Bikák is Garai-familiárisok voltak, így nem okozhatott nehézséget az elítélt, ráadásul szomszédos családok birtokaiból történő porciókra vonatkozó adománylevelek kieszközlése, hisz maga Nekcse vára is a Garaiaké lett.

völgy középkori települései. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*, 30. Szerk. BÓRZA SÁNDOR. Kaposvár, 1999. 58–62.

12 DL 18391.

13 DL 20914.

14 REUTER CAMILLO: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 14–15. (1969–1970) Szerk. MÁNDOKI LÁSZLÓ. Pécs, 1974. 141.

15 Zsigmondkori Oklevéltár. I–IX. Szerk.: MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2004. (a továbbiakban: ZsO) II. 2681., 2761.

16 CSÁNKI DEZSŐ–FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890–1913. II. 512.

17 BORSA IVÁN: Az Antimus család. *Turul*, 66. (1993/3) 6–10.

18 Vö.: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. II. 288. [reprint: Budapest, 1995.]

19 ZsO II. 4284. A forráskiadványból kimaradt Vöröstó neve, holott az oklevélben szerepel *possessio Werestho* formában. Vö.: DL 8141.

Zárásképpen *Csokma* felől kell érdemlegesen mondanunk. Tudomásunk szerint a siklósi uradalom részét képezte évszázadokon át, így a Bikák itteni porciójának eredetét Siklós uraihoz, a Garaiakhoz kapcsolhatjuk.²⁰ Lévén Bika János a Zsigmond-korban – erről még lesz szó – Garai Miklós alnádora volt, így ő vagy valamely utódja kaphatta szolgálatai jutalmául a birtok egy részét.

Ezzel rövid uradalomtörténeti áttekintésünket lényegében le is zárhatjuk. A látottak alapján a Bikák teremhegyi uradalmának létrejöttét – legalábbis az 1501. évi felsorolásban szereplő formában – az 1403–1460 közötti bő fél évszázadhoz és hűtlen személyek birtokvesztéséhez köthetjük, amely folyamat nem meglepő módon párhuzamosan zajlott a család közeleti, társadalmi szerepének viszonylagos növekedtével.

Teremhegy vára

Emlékezhetünk, Teremhegy 1332-től fogva a Bika család székhelyeként szolgált. Neve azonban lényegesen korábbra, a 13. század utolsó évtizedei tájára vezet minket. 1322-ben ugyanis a településnek nevet adó Becsegergely nembéli Bot már nem, csak utódai éltek, ezért Bot életét az Árpád-kor utolsó évtizedeire helyezhetjük.²¹ Maga az elnevezés szerencsénkre igen sok támpontot ad Bot és utódai lakóhelyét illető feltételezéseinkhez. A korai névanyagban ugyanis a 'terem' szó mögött nagy valószínűséggel tétélezhetünk föl oly épületet, alkalmasint nemesi udvarházat, amely megfelelő volt arra, hogy róla nevezzék el a helységet.²² Nos, ezen udvarház a kor és a régió igényesebb épületei közé tartozhatott, minthogy a birtokos család néhány tagja több alkalommal is jelentős tisztséget töltött be. Jelentőset, ha a hozzájuk hasonló kis- és közepes birtokos nemesek "átlagos" pályafutását tekintjük.

A sort Bika Miklós nádori ítélőmester nyitotta meg, aki 1346–1355 között volt Zsámboki Miklós nádor munkatársa.²³ Kicsit több mint fél évszázad múltán Bika János ugyan csak a nádor, ifj. Garai Miklós mellett dolgozott, immáron alnádorként 1412-ben.²⁴ 1414-ben szintén a Garaiak szolgálatában állt siklósi várnagyként.²⁵

A 15. század végén élt Bika Jánosról bizton állítható, hogy elődei nyomdokait követte. 1486-os feltűnésekor még csupán királyi ember²⁶, később viszont Ernuszt Zsigmond pécsi püspök szolgálatában Gyulai Györggyel közösen Baranya megye egyik alispánja lett, igaz csak rövid időre. Amikor ugyanis 1494–1495 fordulóján a királyi hadak Újlaki Lőrinc herceg ellen vonultak hadba, a pécsi püspök és baranyai alispánjai is számos alkalommal előtűnnek forrásainkban. Bika János ekkor lett alig fél esztendőre a megye egyik

20 1343: DL 100013., 1495: DL 57707.

21 GYÖRFFY I. 353–354.

22 KUBINYI ANDRÁS: Palota – terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban. Szerk. JUAN CABELLO. Budapest, 1992. 55–56. A „terem” szó egészen korai történetéhez, Teremhegy települést az újkorban tévesen elpusztultnak említve: RÓNA-TAS ANDRÁS: Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok* Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 424–427. Ez utóbbi tanulmányra Neumann Tibor barátom hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is megköszönök!

23 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. I. 3.

24 Uo. 5.

25 ZsO IV. 1774.

26 DF 265939.

alispánja.²⁷ Kinevezése mögött főképp a királyi hadjáratot kell sejtenuünk, hisz annak végeztével lekerült az alispánságról. Számunkra az ő személye a legfontosabb, hiszen az 1501. évi adományt hűtlenségével maga váltotta ki. A család kapcsolatrendszerét, jelentőségét összességében jól mutatja, hogy a tekintélyes Berekszői családdal is rokoni kapcsolatokat építettek ki.²⁸ 1507-ben a família ugyancsak János nevet viselő másik tagja már választott nemesi ülnök a királyi tanácsban.²⁹ Mindez arra látszik utalni, hogy Ulászló – alighanem befolyásos közbenjárók közbejöttével – hamar kegyelemben részesítette Jánost, aki így tovább gyarapíthatta ősei javait. Gyanúkat, igaz már Mohács utáni forrás idevonásával, igazolhatjuk is. 1556-ban, amikor Teremhegyi Bika András (aki talán II. Jánosunk unokája lehetett) ugyancsak hűtlenségbe esett, az 1501. évi oklevélben elősorolt jószágokat további újabb szerzeményekkel egyetemben kobozta el tőle I. Ferdinánd.³⁰ Ami a család további tagjait illeti, meglehetősen szerény adatsorral gazdálkodhatunk. A 15. századból ugyanis csupán egy ismert tagjukat említhetjük föl Teremhegyi Gál pécsi kanonok személyében.³¹

Ezután magáról a várról kell szót ejtenünk. Annak ellenére ugyanis, hogy a tárgyalt 1501. évi oklevél minden kétséget kizáróan várnak, azaz *castrum*nak nevezi az objektumot, e ténnyel mégsem elégedhetünk meg. A kétkedés árnyát korabeli és némileg későbbi oklevelek vetik a Bikák lakóhelyére. Mert bár a kései középkorból sem számít feltétlenül unikálisnak olyan vár vagy erősség, melyet mindösszesen egyetlen oklevél említ, esetünkben azonban további megfontolások is irányadóak lehetnek. Először is nem hagyhatjuk figyelmen kívül Bika János egyetlen teremhegyi keltezését 1494-ből, amikor az egyszerű „*ex Theremhegh*” formában szerepel.³² Azaz ha vára állott volna itt, alighanem az ekkor szokásos „*ex castro*...” formát olvashatnánk a szövegben. Mindez persze csupán feltételezés, hisz a vár felépülhetett 1494–1501 között is. Az viszont már tény, hogy 1556-ban Bika András jószágainak elősorolásakor a településen pusztán udvarházról esik szó, míg ugyanebben a szövegben Kosztyán birtokon addig nem ismert kastély helyéről (*unacum loco castelli*) tesznek említést.³³ Figyelmünket nem kerülheti el az sem, hogy 1543-ra a vidék, így Teremhegy is török fennhatóság alá került, ami magában hordozza az épület nyomtalan pusztulásának lehetőségét, bár ennek a kosztyáni kastélyhely említése ellentmond. Ezt akár Teremhegy esetében is megtehették volna, mivel nehezen hihető, hogy az egykori várból – ha létezett – semmiféle arra emlékeztető nyom sem maradt a XVI. század közepére. Nem mehetünk el szó nélkül továbbá a bevezető sorokban említett „birtok+vár” formula mellett sem, ami kísérteties hasonlóságot mutat a széles körben elterjedtnek mondható „birtok+ház, udvarház” (*possessio cum domo lapidea ibidem habita*) alakkkal. Ez a megoldásmód megintcsak arra mutat, hogy a teremhegyi, egyetlen

27 Első ma ismeretes alispáni említése 1494. febr. 18-i (ekkor nevezi ki ispánná Ernusz Zsigmond pécsi püspök): DF 260146., az utolsó 1495. máj. 24-i: DF 260551.

28 DL 95446.

29 KUBINYI ANDRÁS: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok*, 122. (1988) 208. – A két János azonosságát kizárhatjuk. 1503-ban ugyanis a korábbi baranyai alispánságot viselt Jánost már néhaiként (*condam*) említik, s a Valkó megyei berekszői várral összefüggésben kibocsátott eltöltő levélben csak két leánya (Margit és Katalin; ez utóbbi Dárói Majos Mihály feleségeként) szerepel. Ha az utóbbi János ennek fia lett volna, a jogrend értelmében a tiltakozók sorának elején neki kellett volna szerepelnie. DL 95446.

30 MOL A 57 (Magyar Kamara Levéltára. Királyi Könyvek) III. kötet 356–357.

31 Gál 1451–1469 között volt a káptalan tagja. FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből. 17.) Pécs, 2005. 456.

32 DF 260533.

33 Vö. a 30. jegyzetben hivatkozott forrással.

más forrásban sem említett épület mögött egyszerű udvarházat tételezzünk fel, szintúgy egyszeri vár megnevezéssel. Ráadásul erre az időre klasszikus értelemben vett várak esetében (zömmel ezeket takarja a *castrum* név) nem maradhatott el az uradalom megjelölése legalább utalásként. Oly esetekben, amikor ez hiányzik, legtöbbször kivétellel van dolgunk. Gondoljunk csak az említett Budára vagy a végvárrendszer sok erősségére. Ha nem efféle várról van szó és a *caput domini* szerep nem mutatható ki, a „vár” lét kérdőjeleződhetett meg. Ilyetén példákat a Szászföldön láthatunk az ún. parasztvárak között. Kelnek, Szelindek, Szászrégen, Barcarozsnyó, Földvár hatalmas erősségei jól ismertek, ugyanakkor az írott források a legritkább esetben emlékeznek meg róluk olyan formában, mint az országban számszámra föllelhető egyéb várról. Mindez nem lehet véletlen, azaz valamiért ezeket az épületeket a kor embere nem tekintette olyan várnak, mint például a mánások rezidenciáit (pl. Siklós vagy Szepes esete). Kivételek, egyedi elbírálást igénylő alkalmak persze mindig akadhatnak.

Gondolhatnánk az építetők, a Bika család, gazdasági lehetőségeire is, hiszen meglehetősen ritka esemény lenne ekkora birtokvagyonnal várat építeni. Ritka, bár mégsem rendkívüli! Aránylag csekély birtokmennyiséggel a hátuk mögött is képesek voltak családok kisebb várak, főleg pedig kastélyok építésére, bár fontos megjegyezni, hogy ezt igazoló példáink lényegesen korábbiakról, az Árpád-kor utolsó évtizedeiből vannak.³⁴ Az ezt követő harmadfél évszázadban a „várúri” státusz eleinte még a tekintélyes nemesekhez, majd a lényegesen előkelőbb társadalmi csoporthoz, mint amilyen a Teremhegyi Bikaké volt, dacára politikai kapcsolatrendszerüknek. E megfontolások is afelé terelik figyelmünket, hogy Teremhegyen inkább udvarház létét feltételezzük.

Az elmondottak fényében a teremhegyi vár-megnevezést bajosan gondolhatjuk véletlen tévesztés eredményének, így tehát két út kínálkozik 1501. évi kútfőnk értelmezésében. Az első, lényegesen csábítóbb verzió, miszerint bizonyosra vehetjük, forrásunk leírója határozott különbséget tudott tenni vár (*castrum*) és udvarház (*curia*) között, de ekkor a további Teremhegyet érintő okleveles adatok értelmezése válik nehezzé. A másik eshetőség, hogy e fogalmakat szinonimaként, azaz néha különösebb rendszer nélkül alkalmazták, tehát beleütközünk a kutatásban régóta ismert udvarház-kastély-vár terminológiai problémacsoportba.³⁵

A témakör kutatását illetően az elmúlt esztendőben Koppány Tibor végezte el az alapvetést, így az elkövetkezőkben főképp az ő eredményeire támaszkodhatunk. Számos kastély-tematikájú dolgozatában számtalan, a teremhegyihez kapcsolható példát idéz. Munkáira építve kimondhatónak látszik, hogy a középkor embere, a középkori hatalom igenis jól különbséget tudott tenni vár, kastély és udvarház között.³⁶ Oly esetekben ugyanakkor, amikor Teremhegy példájához hasonlatosan a források szóhasználatát el-

34 Legutóbb a kéméndi vár építetőinek azonosítására került sor: ZSOLDOS ATTILA: Apáti Andornok. *Aetas*, 20. (2005/4) 5–12.

35 A *curia nobilitaris* „nemesi telek” jelentésével, minthogy témánktól távol esik, ehelyütt nem kívánok foglalkozni, csupán utalni arra, hogy a latin terminológiában egyszerre jelenthet telket és (gyakran *domus* kiegészítéssel) udvarházat, ami a források értelmezésekor néha bizonytalansági tényezőt jelenthet. A nemesi telek témakörében a legutóbbi összefoglalás: NEUMANN TIBOR: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. *Századok*, 136. (2002) 426–433.

36 KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Udvarházak) 297–300. Korábbi, hasonló témájú és bővebb változata: KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: *Castrum Bene* 2/1990. Szerk. Juan, Cabello. Budapest, 1992. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Castellumok) 77–87.

lentmondásos vagy gyanúra okot adó, feltétlenül indokoltak a további vizsgálódások. Ilyen oklevelek előkerültek tudniillik a korábban biztosnak vélt értelmezések körül is kétfelék támadhatnak.

Kezdjük a teremhegyivel párhuzamba állítható, vegyes vagy éppen nem egykönnyen értelmezhető példákkal. Többek közt Békés megyéből Gerla Koppány Tibor által ismertett esete hintheti el a kétkedés magvát az érdeklődőkben – ahogyan azt Koppányban is elvetette –, hiszen az általában udvarházként említett épület egyidejűleg elő-előfordult kastélyként is.³⁷ Ráadásul rövid kutatással nem kevés további hasonló esetre is bukkanhatunk. Jól ismert például a Nógrád megyei Tar esete. Az épületet, amely a forrásokban zömében udvarházként fordul elő, 1454-ben és 1465-ben várként említik dacára annak, hogy a régészeti kutatás erősítési munkálatok, várrá való kiépítés nyomaira nem bukkan.³⁸ A Veszprém megyei Csékúton az – előbb Kinizsi-, majd Szapolyai-familiáris – Essegvári család udvarházként emlegetett lakóhelyén 1589-ben, a család kihalásakor fölvetett kamarai leltárban romos kastéllyal találkozhatunk, holott a Jagelló-kortól fogva az Essegváriak lakóhelye megszakítás nélkül Döbrente vára volt, vagyis Csékúton jelentősebb építkezéssel aligha kell számolnunk.³⁹ Minden kétséget kizáróan potenciális erősséget értett az országtanács 1449-ben kelt azon oklevelében szereplő udvarházon, aminek lerombolására utasította Kassa város hatóságát.⁴⁰ További érdekességet és némi zavart jelent a terminológiában, hogy 1460-ban Mátyás Dolhai Ambrus részére adott engedélyt kőház(!) építésére, ráadásul a „klasszikus” várépítési engedélyekkel szinte szó szerint egyező formulákkal, egyedülként a témánkat érintő forrásanyagban.⁴¹

Koppány Tibor nevezett írásaiban nagy számú esetet áttekintve arra a megállapításra jutott – amelyet jelen sorok írója is vall –, hogy a középkor emberének, különösen pedig jogalkotójának fejében világos kép élt udvarház és kastély nagyjából-egészében pontos mibenlétéről. Az alábbiakban néhány példa elősorolásával nyerhetünk efelől bizonyosságot.

Korai eseteink egyike a Borsod megyei Szalonnán állt udvarház, mely kastély módjára erősítésekkel bírt.⁴² 1424-ből a Temes megyei Várelején is kastélyra hasonlító udvarház állott.⁴³ 1461-ben a Pest megyei Kőkert pusztán vár módjára emelt udvarházzról,

37 KOPPÁNY: Udvarházak 298.

38 A tari Szent Mihály-templom és udvarház. Írták: JUAN CABELLO–DÁVID FERENC–WEHLI TÜNDE–DERDÁK ÉVA–BÉRCI LÁSZLÓ–SEDLMAYR JÁNOS–SZÉKÉR GYÖRGY. (Művészettörténeti Füzetek 22.) Budapest, 1993. 19. KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek 26.) Budapest, 1999. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Kastélyok) 233.

39 1491: DF 273898. ...*ad domum et curiam nobilitarem*... Külön kiemeli az épület jelentőségét, rezidencia jellegét, hogy a család okleveleit is itt őrizték ekkor. – 1586: Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 49. Konv. 1589. márc. fol. 112–113. Csékúton *castellum*ot említ.

40 TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon X. Pest, 1853. 242. ...*quomodo domus egregii Frank de Zemcze prope vos in possessione Schatza habita timeretur ne in manus et potestatem nocivorum hominum deveniret et exinde de facili fortalicio extracto in depopulationem et vastationem cedere possit partium sibi circumpositarum*...

41 Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Kiadja: MIHÁLYI JÁNOS. Máramarossziget, 1900. 433–434. ...*ipse in possessione sua Dolha predicta in comitatu Maromorosiensis existenti et habita, ubi sibi conveniencius videbitur, unam domum lapideam construi et edificari facere, constructamque et edificatam ipse et sui heredes universi iure perpetuo et irrevocabiliter, instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeant atque possint*...

42 ZsO I. 6095. ...*curiam propriam prefati Stephani muratam cum meniis seu muris dentatis adinstar castelli ac domibus lapideis*...

43 KOPPÁNY: Castellumok 77. ...*item in Váreleye...domum et curiam propriam ad modum castelli, fossatis circumdatam*... Zichy VIII. 151.

ámde egyértelműen udvarházról hallunk.⁴⁴ 1465-ben maga az országbíró, Pálóci László kapott jogot arra, hogy Patak városának északi részén álló udvarházát vár módjára megerősíthesse.⁴⁵ 1470-ből a Trencsén megyei rohácsi kastélyt említik a galádihoz hasonló erődítéssel kapcsolatosan, majd.⁴⁶ Két évvel később a Rozgonyiak Zemplén megyei varannói házukra nyertek erődítési engedélyt.⁴⁷ 1510-ből a somlói uradalom részét képező Jánosházán álló udvarház erődítését engedélyezi II. Ulászló Erdődy Péternek.⁴⁸ A Berzeviciek kakaslomnici házukat pedig 1525-ben alakíthatták erődítéssé.⁴⁹ A vonatkozó adatok száma, ha nem is korlátlanul, de még hosszasan bővíthető lenne.

Hasonlóképpen ezt a vélekedést támasztja alá azon forrásunk, amely megyebéli erősség-építkezés körüli vitás kérdést tár elénk. Koppány Tibor is idézi azt az 1482-ben kelt iratot, amiben Mátyás Szatmár megye nemesi közösségével tudatja, hogy a Károlyban a birtokosok által folytatott építkezés nem várat vagy erősséget jelent, csupán nemesi udvarházat, ráadásul a munkát uralkodói engedéllyel végezhetik.⁵⁰ Az okirat azért is érdemel külön figyelmet, mert a Károlyiak az 1450-es évek közepén már építettek egy engedély nélküli erősséget, sajnos közelebről nem ismert birtokukon.⁵¹ Aligha lehet kétséges, hogy az oklevél arra a tényre világít rá, miszerint a középkori nemesi társadalom tisztában volt udvarház és kastély/erősség különbözőségével, legfőljebb a köztük lévő pontos határvonal lehetett számukra esetenként kétséges. A kérdésben végezetül – ha nem is perdöntő, de – kiemelt szerepet érdemes tulajdonítani egy 1493-ból származó oklevélnek, amelyben udvarház és kastély együtt, de jól elkülöníthetően jelenik meg. Ehelyütt a Dienesi család marosillyei udvarházáról és a közelében álló, 1452 után épült kastélyáról van szó.⁵²

Harmadrészt érdemes leszögeznünk, hogy egy majdani, írott forrásokon alapuló, valamint a régészeti kutatások eredményeit is felhasználó ún. udvarház-kataszter elkészülte

44 A Héderváry család oklevéltára I. Közlik: RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE. Budapest, 1909. 297. *...item predium Kwkerth vocatum, in quo ecclesia quadam lapidea in honore beati Bartholomei fundata est, ac curiam lapideam ad modum castris erectam...*

45 DL 16155. *...curiam suam in opido suo Pathak vocato in comitatu Zempleniensi existenti habitam ad modum castris cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificii construi et edificare... valeat atque possit...* Vö. DÉTSY MIHÁLY: Hol állt a középkori sárospataki vár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VI. Szerk. Komáromy József. Miskolc, 1966. 182–183.

46 DL 72914. *...ut ipse quoddam castellum seu fortaliciu suum Rohach appellatum in comitatu Trinchiniensi habitum, muro et lapidibus in modum castris cum turribus, menibus, propugnaculis, fossatis et aliis necessariis edificii construi et edificari facere...valeat atque possit...*

47 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890. 336. *...novam domum suam in Varanno constructam et munitione vallatam...instar aliorum fortalicionum suorum... birtokolhatják a család tagjai.*

48 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Archiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10248. *...ut ipse illam domum suam, quam in possessione sua Ianoshaza vocatam in comitatu Castriferrei existenti habitam a fundamento construxisse et preparai fecisse dicitur...more adinstar castelli muro et fossatis vallare munireque et circumcingere, vallatamque ac munitam et circumdatam...instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeat atque possit...*

49 DL 70545. *...ut domum et curiam eorum nobilitarem in possessione Kakaslomnicza nuncupata in comitatu Scepusiensi existenti instar fortalicii fossa, muro, meniis, propugnaculis et ceteris munitionibus necessariis pro ipsorum facultate munire possint et firmare valeant...*

50 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára II. Oklevelek. 1414–1489. Sajtó alá rendezte: GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1883. 503. Vö.: KOPPÁNY: Udvarházak 297.

51 DF 284820.

52 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1990. 2897. *...domum suam seu curiam propriam nobilitarem prope et penes castellum extra prefatam possessionem Illye...* Vö.: ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár, 1996. (a továbbiakban: ENTZ: Erdély) 376–377.

esetén az eddigieknél nagyságrendekkel határozottabban lehetne állást foglalnunk. Egy efféle adattárra azonban még jó ideig várnunk kell, bár kiválóan használható előfutárok-kal már rendelkezünk. Koppány idevágó dolgozatai mellett Entz Géza hatalmas anyagot megmozgató, a késő középkori erdélyi építészetet tárgyaló írásának adattári részében 24 kastélyra, valamint 157 udvarházra vonatkozó írott forráshelyet vonultat fel, s ezek áttekintése napnál fényesebben bizonyítja a két épülettípus közti egyértelmű különbséget, ami természetesen a források szóhasználatában is tetten érhető. Felsorolásában csak az udvarház, illetőleg ennek erősítésével előálló kastély klasszikus esetével találkozhatunk, a teremhegyivel rokonítható vegyes elnevezéssel, következetlen fogalomhasználattal nem.⁵³

Nos, ezek után hogyan értékeliük a dolhai házépítési királyi engedélyt vagy akár a teremhegyi egyszeri vár, majd ismételt udvarház említést? Bele kell nyugodnunk a zavarosnak látszó terminológiába? Próbálkoznunk sem érdemes a „rejtély” megoldásával? A válasz megadásában több érvet ajánlatos mérlegelnünk, hangsúlyozva, hogy országosan alkalmazható megoldást nyújtani nem áll módunkban. Mint minden forrásokra alapuló kutatásnál, az egyedi esetek részletes vizsgálata talán erősebb alapot nyújthat egy későbbi összegzéshez, továbbá óvatosan érdemes kezelnünk a „rendszer”, mint a fogalomhasználat alapját. Sokszor épp az erőltetett rendszer-keresés – ami a historizálás ékes példája – vezetheti félre a kutatót. A számos bizonytalanság ellenére néhány figyelemreméltó általánosabb vizsgálati szempontra viszont már most érdemes felhívni a figyelmet.

A lehetséges magyarázatok sorát Koppány Tibor korábban napvilágot látott felvetésével érdemes kezdenünk. Eszerint a *castellum* fogalom nem magát az erősített épületcsoportot, csupán a körítőfalakat és az árkokat fedi. Eszerint az udvarházból akként lett kastély, hogy *castellummal* övezték.⁵⁴ Az általa elősorolt példák meggyőzően igazolják mindezt, mindazonáltal a források tanúbizonysága szerint más szempontok is helyet követelnek maguknak a megoldási elképzelések sorában.

Nem egyszer fordult elő oly eset, amikor az objektumok megnevezését politikai, birtokjogi okok befolyásolták. Hunyad megyéből Hátszeg esetében ismerünk ilyen, ahol az erősség és az uradalom birtokjogi kérdései miatt keletkezett per két részese (a Kendefiek és a kincstár) várnak, illetőleg kastélynak mondta az épületet.⁵⁵ A fentebb idézett dolhai példánál sem zárható ki annak lehetősége, hogy az Ambrus érdekében eljáró Szapolyai Imre az engedély kieszközlésével kívánta különös kegyében részesíteni hívét. Ráadásul az 1471/29. tc. egyértelműen bizonyíthatná, hogy ehelyütt is kastély-értelmezéssel (és persze építkezéssel) számolhatunk, hisz itt Dolhát *castellumnak* nevezik.⁵⁶ Ugyanakkor az e törvénycikkből elősorolt erősségek (Szenyér, Sztropkó, Dolha, Gelénes, Abara, Céke, Kenesevc, Farklevc, Lanka, mind *castellum* néven) elnevezése közül sem mindegyik állja ki minden tekintetben a hitelesség próbáját. A sort éppen Dolha nyitja. Emlékezhetünk, a királyi építési engedély kőházra szolt, de tíz esztendő múltán kastélyt említ a törvény. Eleddig a jelenség szokványosnak tekinthető, ha 1483-ból nem volna tudomásunk a dolhai épületről, de újólag udvarház név alatt.⁵⁷ Természetesen 1471–1483

53 ENTZ: Erdély 681–682.

54 KOPPÁNY: 83.

55 KOPPÁNY: Castellumok 83., KOPPÁNY: Kastélyok 17. (különösen a 33. jegyzet).

56 *Decreta Regni Hungariae 1458–1490*. FRANCISCI DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÓNIS, GEISA ÉRSZEGI, SUSANNA TEKE. Budapest, 1989. (a továbbiakban: DRH) 201.

57 A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Összeállította: IVÁNYI BÉLA. Szeged, 1931. 329. sz.

között megtörténhetett az erődfalak lebontása és az esetleges árkok betemetése, amivel a Dolhaiak fészke ismét egyszerű udvarháznak minősült, ámde pislákoló gyanúnk lángját a törvénycikkben említett másik épület, Gelénes *castelluma* annál inkább fellobbantja. A középkor évszázadaiból egyedül ez a törvényhely említi az itteni kastélyt, ráadásul a kérdést bonyolítja, hogy a település Vámosatyával közös határterületén egykori erősség romjai állnak napjainkban is! Első pillanatban könnyen azonosíthatónak látszik a gelénesi kastély és a nevezett rom, ugyanakkor az ott folyt régészeti kutatás igazolta, hogy a várhelyet nem Gelénes kastélyával, hanem sokkalta inkább az ott később birtokos Büdiek 16. század folyamán épített székhelyével azonosíthatjuk. A régészeti kutatás tudniillik középkori leletanyagot nem tudott kimutatni az épület romjainál, s az írott forrásanyag alapján sem ismerünk kastélyt a településen, az 1471. évi említés kivételével! Ehhez hozzá érdemes tenni azt, hogy az egykori Upori jószágok 1474-es és 1487-es felsorolásakor Gelénesen nem említenek kastélyt, de még udvarházat sem.⁵⁸ Sőt, 1472-ben, a megismételt várrombolási törvénycikkben Upori László erősségei közül csak a valóban erősítésekkel bíró és 1471 előtt is várként szereplő Abara fordul elő, Gelénes nem! Ha itt komoly erősítmény létezett volna, az abaraihoz hasonlóan bizonyára ennek lerontását is említette volna a király.⁵⁹ Következésképpen más lehetőség nem marad mint az egykori, de írott adatokkal igazolható gelénesi Upori udvarház és a törvényben emlegetett kastély azonosítása, amint arra az atyai vár kutatói a fenti adatok fényében rá is mutattak.⁶⁰ Az 1471. évi Mátyás ellenes lázadásban részes Upori László elítélése után az udvar nem tett mást mint az épületek erősítetttségét túlozta el, amikor beemelte őket a lerontandó erősségek sorába, tegyük gyorsan hozzá: szintiszta politikai okokból.

Ennyire részletesen Teremhegynél nem ismerjük a háttérben meghúzódó politikai szálakat, így az sem elképzelhetetlen, hogy a frissen megadományozott és a helyszínen bizonyosan soha nem járt, Somi Józsa személye is közrejátszhatott az eseményekben. Jóllehet életrajzát részleteiben nem ismerjük, régtől fogva tudott róla, hogy az 1490-es évek közepétől hozzávetőlegesen 1511-ig temesi ispán, az Alsó Részek főkapitánya, számos diplomáciai szolgálat meghatározó részese volt.⁶¹ 1496-ban a sikkasztás gyanújába keveredett Ernuszt Zsigmond pécsi püspök-kincstartót II. Ulászló Somi őrizetére bízta.⁶² Talán az ő szemében kívánta a királyi udvar az épület és az uradalom értékét növelni azáltal, hogy az udvarházat várnak titulálta.⁶³ Persze ezt csak akkor tehette meg, ha az legalább valamelyes részleteiben erősítésekkel bírt.

58 1474: DF 266524., 1487: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV század. Közli s kiadja: KELLESMESI MELCZER ISTVÁN. Budapest, 1890. 113–114. – Abarát közbeesőleg 1481-ben is említik kastélyt és udvarház nélkül. DL 18525.

59 DRH 206., valamint KOPPÁNY: Kastélyok 110. tévesen említi, hogy 1472-ben Abara kikerült volna a lerontandó épületek köréből. Az 1472/II. tc. épp a rombolást írja elő!

60 A fentiekre bővebben: JUAN CABELLO–SIMON ZOLTÁN: Egy vár Vámosatya határában. Budapest, 2006. [Kézirat] passim. Ehelyütt is megköszönöm a szerzők szívességét, hogy dolgozatukat rendelkezésemre bocsátották, s eredményeiket annak megjelenése előtt felhasználhattam!

61 Diplomáciai feladataira: FÖGEL JÓZSEF: II. Ulászló udvartartása 1490–1516. Budapest, 1913. passim. Katonai tisztségeinek archontológiai adatai: FENYVESI LÁSZLÓ: A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993. 261.

62 KUBINYI ANDRÁS: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) *Századok*, 135. (2001) 317.

63 Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy messze legmagasabb becsértéke (száz márka) a kőváraknak volt a középkorban. Vö.: Werbőczy István hármaskönyve. (Magyar Törvénytár) Kiadják: KOLOSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN. Budapest, 1897. 217.

Itt kell kitérnünk az erődítettség kérdésére. A nemesi udvarház a középkor századai folyamán két fontos tulajdonsággal bírt. Egyrészt törekedtek arra, hogy kőből épüljön, másrészt – ha azt birtokosa jónak látta – meghatározott keretek közt erődítésekkel (jobbára árokkal és palánkfallal, ahogyan azt a tari kutatás is igazolta) rendelkezhetett.⁶⁴ Számos esetben mutatható ki oklevelek vagy építésettörténeti kutatások segítségével, hogy akár toronnyal vagy löfegyverrel is ellátták házaikat nemeseink.⁶⁵ Ezen erődítések mértékét gyanúnk szerint kodifikált jogi előírás nem vagy alig foglalta keretbe, ezt sokkalta inkább a szokásjog tette meg, miképpen a középkori élet más területeit is.⁶⁶ E felvetést elfogadva lényegesen könnyebbé válik az udvarházak és kastélyok között csupán megnevezésében átmeneti csoportot képező épületekre vonatkozó forrásaink értelmezése. Példáink (Teremhegy, Tar, Gelénes, vagy akár Hátszeg) minden alkalommal valamiféle politikai-gazdasági indokot sejtetnek, valahányszor csak kútfőink terminusainak bizonytalanságát avagy szokatlanságát érhetjük tetten.

Akad további szempont, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, ez pedig magának a fogalomnak – esetünkben a 'kastélynak' – egyfajta devalválódása, átalakulása. Nem kizárható, hogy azt a megoldási lehetőséget sem érdemes elvetnünk, miszerint az elnevezésbeli rendszertelenség mögött nem kell feltétlenül súlyos, alkalmasint politikai indokokat keresnünk. Mindezt feltéve, de nem megengedve, a teremhegyi vár-említés avagy Csékút kora újkori kastély elnevezése nem utal másra, mint a kastély név általánossá, esetleg az udvarház részleges szinonimájává válására. Ide vonható, ezt erősítő példát épp Baranya megye területéről ismerünk is.⁶⁷ Eszerint nem lenne másról szó, minthogy a 15. század végétől kezdődően egyre gyorsabb ütemben lehetünk tanúi annak, hogy az udvarház kifejezés némileg egyenrangúvá válik a kastéllyal, tehát a lényegi változás nem mindig az épület építészeti elemeiben, hanem a birtokos gondolkodásmódjában megy végbe. Külhoni eseteket tekintve a fölvetés nem látszik valószínűtlennek. A jelenséget a cseh kutatás a vár/kastély fogalom párral összefüggésben lényegében kimutatta, illetőleg nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy német nyelvterületen a 'Haus, festes Haus' fogalomnak volt erődített épület, vár jelentéstartalma is, így ez a hazai gyakorlatra is hatással lehetett.⁶⁸

64 A nemesi udvarházak Anjou-kori jellemezőire: KURCZ ÁGNES: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 98–99.

65 Trencsén megyéből: A podmanini Podmaniczky-család levéltára. II. kötet, 1510–1537. Közzéteszi: LUKINICH IMRE. Budapest, 1939. 197. ...*ad domum et curiam nobilitarem, consequenterque turrim prefati Clementis Rosson exponentis ligneam, decenti structura non sine magnis impensis erectam in possessione Bolessow vocata*... Vö.: KOPPÁNY: Udvarházak 298. – Vas megyében Zsenyén a Jagelló-korra már állt a toronnyal ellátott, kőből épült udvarház. KOPPÁNY TIBOR: A zsenyei Sennyei-Bezerédi kastély és kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 7. (1997/1–2.) 126. – A Veszprém megyei enyingi udvarház 1525 körüli inventáriumában például hat szakállas puskáról olvashatunk. DL 104647.

66 Plasztikus példája a vízimalmok elhelyezését meghatározó szokásjogi formula: TRINGLI ISTVÁN: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.* (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztikai Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk. Neumann Tibor. [Budapest-Piliscsaba], 2001. 251–267. Ugyanakkor ismerünk utalást a nemesi udvarház korlátozott erődíthetőségét érintő szokásjogi normára. Vö. KOPPÁNY: Castellumok 83.

67 Az udvarház/kastély névátvitelhez kapcsolható az ugyancsak Baranyában fekvő kisasszonyfalvi udvarház esete. Ez csupán 1560-tól tűnik föl a forrásokban kastélyként (addig *domus lapidea* (1519) és *curia nobilitaris* (1526) volt), amikor a vidék már török fennhatóság alatt állt, azaz csupán birtokosai nevezték így, hisz kiépítésére a megszállt területen aligha kerülhetett sor. HOLUB JÓZSEF: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. *Turul*, 27. (1909) 112–113.

68 Csehország: MACEK, JOSEF: Hrad a zámek. Studie historicko-sémantická. *Český Časopis Historický*, 90. (1992/1.) 6–8. – A 'Haus' fogalmi összetettségéhez összefoglalóan: Lexikon des Mittelalters II. Szerk.: WIDHALM, GLORIA AVELLA – LUTZ, LISELOTTE – MATTEJET, ROSWITHA – MATTEJET, ULRICH. München–Zürich, 1983. 963–965.

15. és 16. század eleji forrásainkat figyelmesebben szemlélve megfigyelhető, hogy a *castellum*ok száma hirtelen megnövekszik, korántsem arányosan a vonatkozó forrásanyag mértékének alakulásával, illetőleg a klasszikus várak esetében a Jagelló-kor végére, az újkor elejére föltűnik az addig szinte csak az Árpád-korban és a humanista latinitásban kimutatható, de a 16. században a hivatali, udvari nyelvezetben egyaránt fényes „karriert” befutó *arx*.⁶⁹ Eszerint tehát fogalmi módosulások szemtanúi lehetünk. Habár tudjuk, hogy a középkorra nem igaz az udvarház/kastély/vár egyenlő kisnemes/tehetős nemes/arisztokrata forma⁷⁰, de korszakunk végére, az újkor hajnalára ennek már bizonyos előjelei megjelenhettek, ami talán a fentebb elmondottakkal is összefüggésben lehet.⁷¹

Zárásképp még egy kiegészítéssel élhetünk, ami nem más mint a török veszély. Bizonyára az egyre fokozódó katonai fenyegetettség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nemeseink falubeli vagy azon kívüli lakóhelyeiket a középkor végén egyre-másra alakították át jobban védhető objektumokká, ami persze magával vonta az épületek elnevezésbeli megváltozásának, de következetes megváltozásának, lehetőségét is. Az erősségekké átépített udvarházakat tudniillik ezután rendszerint kastélyoknak vagy erősségeknek hívták. A már említett Veszprém megyei Enying esetében például pontosan ez zajlott le: 1528–1541 között, a közeledő török veszély okán erődítési munkálatok folytak az addig csupán udvarházként ismert épületen.⁷² 1464-ben az állandósult cseh-husza rablótámadások folyományaképp Szinyei János építtette át a Sáros megyei Szinyén korábbi udvarházát, majd ehhez kapott utólagos királyi jóváhagyást.⁷³

Bár jelen sorok írója előtt világos, hogy az elmondottakat számos helyen bizonytalanságok terhelik, bővebb kutatások hiányában viszont csupán ily fölvetéseket tehetünk. Befejezésképpen a bevezető sorokban feltett kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy Teremhegyen a Bikáknak nem vára (a szó klasszikus, 15. század végi értelmezésében), hanem legfeljebb erődített udvarháza lehetett, amelyet 1501. évi oklevelünk a korban talán már nem különleges, viszont mégsem általános módon nevezett *castrum*nak. Az amúgy „váratlan” Bika család erősségének váratlan feltűnése tehát nem gyarapítja középkori erősségeink számát, ámde felhívja figyelmünket a forrásfeltárás előtt álló utak veszélyeire, illetőleg az egyedi esetek vizsgálatának fontosságára.

69 Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. I–V. Ad edendum praeparavit IVÁN BORONKAI–IBOLYA BELLUS–KORNÉL SZOVÁK. Budapest, 1987–1999. I. 250.

70 KUBINYI ANDRÁS: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Etudes historiques hongroises 1985. II. Budapest, 1985. 618–622.

71 Az újkorra többé-kevésbé világos határok alakulnak ki a társadalmi csoportok, illetőleg lakóépületeik elnevezése között. Pl.: ELIAS, NORBERT: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Budapest, 2005. 58–75. Ezen mű ismeretét Tringli Istvánnak köszönöm.

72 1534: MOL P 1313 (Batthyány cs. hercegi lt.) Senioratus. Lad. 17. Enying 110., 1541: MOL P 1313 (Batthyány cs. hercegi lt.) Alm. 3. Lad. 5. Nr. 15. I. Ferdinánd megismétli Enying eladományozását, mert az *...per hec superiorum annorum disturbia eadem curia ac fortalicium in potestatem infidelium nostrorum subacte fuerunt...*

73 Itt a királyi oklevél azt is tudatja, hogy a birtokos *...castellum seu fortalicium, quod in possessione sua Zwynye predicta huius proxime preteritis diebus erexit...*” DL 70279.

Függelék

1501. május 3. Buda

II. Ulászló király a hűtlenség bűnébe esett Teremhegyi Bika János Baranya és Somogy megyei birtokait Somi Józsa temesi ispánnak, délvidéki főkapitánynak adományozza.

Ép papíron, a szöveg alatt papírfelzetes rányomott pecséttel. Hátoldalán királyi könyvbéli regisztráció nyoma: *Registrata folio CCCVIII., anno 1501.* Österreichische Staatsarchiv, Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10212. (Lad. 50. Fasc. 3. Nr. 12.)

Nos, Wladislaus, Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nos attentis et consideratis fidelitate et fidelium servicionum gratuitis meritis fidelis nostri, magnifici Iose de Som comitis Themesiensis ac parcium regni nostri inferiorum capitanei generalis per eum primum sacre huius regni nostri Hungarie corone et deinde maiestati nostre pro locorum et temporum diversitate cum summa fidelitatis constancia exhibita et impensis totales possessiones Theremhegh et castrum ibidem habitum, necnon Ozthro, Ipachfalwa, Berek et Olchard, item totales porciones possessionarias in possessionibus Chokma, Baranywyzlo, Aranos et Pelerd in de Baranya ac Werestho vocatis in Simigiensi comitatibus existentibus habitas, aliaque universa bona, possessiones, porciones et quelibet iura possessionaria ubivis et in quibuscumque comitatibus eiusdem regni nostri existentes et habita, que alias egregii Iohannis Byka de dicta Theremhegh prefuissent, sed eedem et eadem, ex eo quod ipse Iohannes Byka hiis superioribus temporibus oculos cuiusdam hominis minusiuste et indebite ac sine administracione iuris evellere et eruere fecisse dicitur, ad sacram dicti regni nostri Hungarie coronam consequenterque collacionem nostram regiam iuxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri consuetudinem rite et legittime devolute esse perhibentur et redacta simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviiis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et locis molendinorum, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinenciarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis existentibus premissis sic, ut prefertur, stantibus et se habentibus memorato Iose de Som comiti suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum Bude, in festo Invencionis Sancte Crucis, anno Domini millesimo quingentesimo primo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno undecimo, Bohemie vero tricesimo primo.

Relacio reverendissimi domini Sigismundi Thurzo
electi Sirmiensis, secretarii regie maiestatis.

Iohannes Nicolai vocati, cuius oculi sunt eruti.

S(igismundus) Thurzo.

ÉLESKŐ VÁRÁNAK FELÚJÍTÁSA 1536-BAN

Czobor Gáspár 1539. évi halála¹ magától értetődőleg arra ösztönözte rokonságát, hogy áttekintsék közös birtokjogaik – korántsem kedvező – helyzetét. Az egykori királyi kamarás ugyanis sok szempontból a család „fekete báránya” volt: az 1510-es évek második felétől kezdődően sorra bocsátotta zálogba javait, és bár elődeihez hasonlóan nem tartózkodott az üzleti vállalkozásoktól, tizedbérleti ügyleteiből is csak újabb adósságokat halmozott fel.² Folyamatos eladósodásában persze az is közrejátszott, hogy az ország északnyugati határvidékén, Nyitra és Pozsony megyékben a Czoborok kezén lévő két vár- és egy kastélyuraldom (Holics, Éleskő és Sasvár) zálog, illetve vétel útján került családjához, így a tekintélyes vagyonon meg kellett osztoznia az özvegyekkel és a leányági örökösökkel.³ Halála pillanatában a család két ágra oszlott: az egyiket Czobor Imre utódai alkották, Gáspár öt árva gyermeke, akiknek érdekeit az özvegy, Ákosházi Sárkány Orsolya képviselte; a másikat Czobor Márton leszármazottai, azaz Márton leányának, Felicitasnak és Pilsberger Farkasnak a gyermekei, akik rendszerint szintén a Czobor családnévet viselték.⁴ Harmadik, mégis legfontosabb szereplőként ott találjuk mellettük az új Ferdinánd-párti arisztokrácia egyik neves képviselőjét, Bakić Péter huszárkapitányt is, aki több társához hasonlóan – gondoljunk például Nyári Ferenc esetére⁵ – a régi nagybirtokos-rétegből választott magának házastársat, ezáltal terjesztve ki a régióban hatalmi befolyását és persze jelentősen megnövelve birtokvagyonát: ő Czobor (Pilsberger) Annát vette nőül, amely kapcsolat a zavaros időkben a Czobor család tagjai számára biztos politikai védelmet nyújtott.

1539–1540-ben Éleskő vár (ma: Ostrý Kameň, Buková területén)⁶ birtoklásának ügye is napirendre került. A Kis-Kárpátok Pozsony megyei részén emelkedő várat Gáspár, illetve Felicitas fia, Czobor János 1534 végén bocsátotta zálogba 1700 forint értékben Bakić Pálnak és Péternek, hogy az összegből sasvári kastélyukat és két másik falujukat visszaválthassák.⁷ A zálogszerződésben külön hangsúlyozták, hogy a várépület régisége miatt igen romos állapotban van, ezért okvetlenül fel kell újítani és további erősítésekkel

- 1 1538 júniusában még él (Slovenský Národný Archív [=SNA], Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltár, Prot. 5. 978–980., illetve Magyar Országos Levéltár [=MOL] P 183., Esterházy cs. hercegi lt., Czobor család, 5. csomó, A–22.), 1539. júliusában már néhai (MOL E 148. Magyar Kamara Archivuma, Neoregistrata Acta [=NRA] fasc. 1614. no. 26–27.)
- 2 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: MOL Diplomatikai Levéltár (=DL) 48310., 102884., 106083. (Prot. 523–525., 556–557.), MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 226512., 226514., 273403., SNA Pozsonyi kápt. hlt., Prot. 5. 323–324., 335–337., 356–357., 361–362. stb.
- 3 Lásd például az apja özvegyével folytatott végeláthatatlan pereskedését: DF 286289–286297.
- 4 A Czobor család középkori leszármazását lásd ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. CD-ROM, 2001. „Cobor (Czobor, coborszentmihályi)” c. tábla, vö.: DUDÁS GYULA: A Czobor család és birtokviszonyai Bács-Bodrogh vármegyében. *Turul*, 12. (1894) 28.
- 5 Ő Korlátkövi Péter udvarmester leányát vette nőül, akinek kezével ugyanebben a régióban két váruralmat örökölt meg: NEUMANN TIBOR: XVI–XVII. századi várleírások Korlátkőről. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 2005/1. szám. Szerk. FELD ISTVÁN–SZATLÓCZKY GÁBOR–DOMOKOS GYÖRGY. Budapest, 2005. 23. (Itt Nyári halálórási évének 1551 helyett hibásan 1553-at adtam meg.)
- 6 A várra l. ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN: Éleskő. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szerk.: ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 185–186. (a korábbi szakirodalommal).
- 7 1534. december 2. SNA Pozsonyi kápt. hlt., Prot. 5. 672–674., 1771. évi átirásat l.: NRA fasc. 1619. no. 3.

is el kell látni. A felek ezért rögzítették, hogy a felújítási költségek a visszaváltás idején majd a tulajdonosokat terhelik.⁸ Most úgy tűnik, hogy a várban őt megillető rész visszaszerzése érdekében János lépett fel kezdeményezőleg. Mivel ekkor már Bakić Pál nem élt, fivére, Péter volt az, aki a bíróságon bejelentette azon igényét, hogy a tulajdonosok ne csak a zálogösszeget térítsék meg, hanem azokat a költségeket is, amelyeket Pállal együtt a vár felújítására fordított. Thurzó Elek helytartó a kérést jogosnak találta, ezért elrendelte, hogy törvényszékének egyik esküdt jegyzője a pozsonyi káptalan tanúbizonyságával együtt szálljon ki a várhoz, ahol tartsanak tanúvallatást – főként mesteremberek körében – arról, hogy a Bakićok milyen felújítási munkálatokat végeztek a várban, illetve hogy megközelítőleg mennyi pénzt fordítottak e célra.⁹ Az alábbiakban az ő munkájuk eredményeként elkészült jegyzőkönyvet ismertetem és közlöm teljes szöveggel. Ha a várépítésről számtalan részletet megőrző forrás nem is tekinthető egyedülállónak, az azonban bizonyos, hogy a korszakból hasonló leírások még igen kis számban állnak rendelkezésünkre.¹⁰

A szöveg szerint tömegeket megmozgató munkálatok pontos idejére csak következtethetünk. Mivel a források hangsúlyozzák Bakić Pál tevékeny szerepét ezek megszervezésében és irányításában, ő pedig 1537 októberében esett el az eszéki hadjáratban,¹¹ leginkább az 1535. vagy 1536. évek jöhetnek szóba. Schiller János ácsmester a vallomásában szerencsére megemlítette, hogy a cserépkályhákat készítő mester nem egészen négy éve (*in anno, cuius iam tertia preterisset et quarta adveniret revolutio*) dolgozott a várban, amiről nyilván onnan értesült, hogy ő is akkor tartózkodott ott. Így a munkálatok minden bizonnyal 1536-ban zajlottak le. János mester egyébként rögtön Szentháromság-vasárnap (június 11.) után kezdte meg munkáját, amit két héttel Jakab-nap után (augusztus 7.) fejezett be. A szintén kikérdezett két szomolányi jobbágy pedig úgy fogalmazott, hogy a munkálatok rögtön az aratás után kezdődtek, és addig tartottak, amíg a hideg nem akadályozta a munkásokat. Mindezek alapján a vár felújítása az 1536. nyár elejétől ősz közepéig tartó négy-öt hónapot ölelhette fel.

A várban egyszerre több brigád is dolgozott. A legtöbbet kétségtelenül a már említett János ácsmesterről tudjuk, aki hat beosztottjával a belsővárban tevékenykedett. Csaknem kéthónapnyi munkája során tízezernél több zsindeley felhasználásával újonnan fedte be a belsővár tetejét, gerendákból és deszkákból három padlásfödémét, fából három esővízcsatornát, egy almáriumot, két lépcsősort és három latrinát készített el. Vele egy időben dolgozhatott itt az az István nevű strážnicei (Morvaország) asztalos is, aki János mester szerint a váruradalom jobbágysai által beszállított hársfadeszkákból

8 „Et quia praedictum castrum Elewskew in suis tecturis atque aedificiis ob illorum vetustatem ruinam patitur indigeatque restauratione et reformatione, et insuper munitiones ampliores erigere sit opere pretium, ideo pactum esset inter ipsas partes, quod quidquid reformationis munitionumque erectionis praenotatus dominus Paulus Bakyth infra praedictum tempus redemptionis suis expensis castro in praedicto effecerit, ipso tempore redemptionis occurrente praenominati Caspar et Iohannes Czobor atque praedicta domina Anna ... et quilibet eorum de sua parte ... eiusmodi expensas praefati domini Pauli Bakyth ad praedictas reformationes et erigendas munitiones erogandas iusto computu et vera ratione praehabitis eisdem domino Paulo Bakyth uxorique ac filiabus et fratribus suis restituere et persolvere debeant et teneantur.” NRA fasc. 1619. no. 3.

9 1540. március 11. NRA 1619. no. 9.

10 A jegyzőkönyvet ismerte és adatait kisebb hibákkal és téves jelzet feltüntetésével felhasználta JED-LICSKA PÁL is: Kiskárpáti emlékek. Éleskőtől–Vágújhelyig. Hely- és művelődéstörténeti tanulmány. Eger, 1891. 12–13.

11 Bakić Pál életére és halálának dátumára I. PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 42.

kilenc ajtót és három asztalt fabrikált. Egy másik asztalos munkája lehetett a vizsgálat során egy kisebb szobában talált és szintén újnak minősített pad és a kályha melletti „rosthely”. A kályhakészítő mester szintén Strážnicéből érkezett, hat fehér cserépből készült kályhájából három a vizsgálat idejére már eltörött. A Czoborok mezővárosából, Holicsból jött az a két zsidó üvegöntő mester, akik tizenegy ablak elkészítésével járultak hozzá a vár szebbé tételéhez.

A kőműves-brigád munkája eredményeként a vizsgálobiztosok három-három újonnan felépített kéményt és illemhelyet találtak, de szembetűnő változás lehetett az is, hogy tizenöt épületet (*domus*) újravakoltak és lemeszeltek, miután a rajtuk lévő hasadékokat és romos részeket mindenhol gondosan kipótolták. A várfalak is igen rossz állapotban lehettek, néhol ugyanis az alapoktól új falakat kellett felhúzni, különösen a belsővár keleti oldalánál egy hosszabb részen. A kőműves munkák felbecslésére kiküldött két pozsonyi mester meg is jegyezte, hogy a belső vár falát csaknem mindenhol megmagasították, néhol fallal, néhol valamilyen épülettel, így a várfal „mennyeisége” elérte a 72 ölt.¹² A felbecslés során ugyanakkor a munka értékét csökkentő tényezőként vették számításba azt, hogy a falat vékonyra (*tenuis, non ad modum magne grossitudinis*) építették.

A munkálatok igen összehangolt szervezést igényeltek. A Bakićok kérésére az uradalom jobbágjai heti egy napot ingyen fuvarozták az építőanyagokat, a többi napon pedig napbérért dolgoztak. A faanyagokat részint a várurak vásárolták, részint a várhoz tartozó erdőkből a jobbágyok szállították be. A köveket külszíni fejtéssel a vár mellett emelkedő egyik sziklából, illetve a külsővár előregedett épületeiből nyerték, a meszet pedig a vár alatti területen égették ki. A kihallgatott jobbágyok elmondása szerint a munkások nem csak az uradalom falvaiból kerültek ki: az egész környékről nagy számban érkeztek a jobbágyok a biztos pénzkereset reményében. Ők azokat a „kisebb munkákat” (*labores minores*) végezték el, amihez nem volt szükség külön szakképzettségre, például a kő, homok és víz szekerekkel történő fuvarozását.

A vizsgálobiztosok természetesen a kifizetett bérekre is kíváncsiak voltak. A jobbágyok napibére valamennyi tanú szerint a hosszabb nyári napokon hat, a rövidebb őszi napokon öt bécsi dénárt nyomott, az asszonyok munkája viszont csak négy dénárt ért, ellátmányt nem kaptak. Mivel senki sem tudta, hogy egyszerre hány munkás dolgozott a vár körül, nem tudjuk, hogy mi alapján számolták ki ezt a részkiöltséget. A kőművesek mestere egy hétre egy forintot és húsz dénárt, míg segédei fél forintot kaptak, amihez étel és ital is járt. Körülbelül ugyanígy kereshetett Schiller János mester és hat beosztottja is, hiszen mintegy nyolc heti munkájukért 31 forint ütötte markukat. Az ő esetükben a pontos ellátmányt is ismerjük, ami hetente három nagyszombati mérő (kb. 78–93 liter)¹³ lisztet és három juhot tett ki, bort viszont nem kaptak. Az asztalos munkájának értékét János mester kilenc rajnai és két magyar forintba becsülte, azt pedig tudni vélte, hogy a hat cserépkályháért elkészítőjük 17 forintot vett fel. Az ablakok értékét kilenc forintba és 40 dénárba, a kőműves munkákat pedig kereken háromszáz forintba taksálták.

12 A szöveg értelmezése problematikus. Az ől itt nyilván terület-, és nem hosszmérték. BOGDÁN ISTVÁN összeállítása alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a korban a négyszögölet még nem használták. Elképzelhető, hogy a 72 ől csak az egyik paramétert jelentette, a másik a korban egyértelmű volt, de mi értékét már nem ismerjük (Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest, 1978. 222.). Ha mégis a királyi négyszögöllel (9,772 m²) kellene számolnunk, akkor a várfal mennyeisége meghaladná a 703 m²-t.

13 Egy nagyszombati mérő kb. 26–31 litert tett ki: BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. 337.

A bíróság a pozsonyi káptalan jelentését követően úgy ítélte, hogy az 1700 forint zálogértéken túl a tulajdonosoknak – azaz Czobor Jánosnak és Gáspár özvegyének fele-fele arányban – 372 forintot és 75 dénárt kell kifizetniük.¹⁴ Úgy tűnik, hogy előbbi e kötelezettségnek hamarosan eleget is tett, mivel még egy hónap sem telt el, amikor Sárkány Orsolya Jánosnak a felújítás költségeiből egy ötven forintos részletet már törlesztett.¹⁵ A visszaváltás békés körülmények között zajlott le, a közös birtoklást később megpecsételte az az újadomány is, amelyet Bakić Péter és Czobor János a váruradalomra 1542-ben eszközöltek ki, és amibe persze belefoglalták Gáspár gyermekeinek a nevét is,¹⁶ sőt: Bakić első felesége halála után Sárkány Orsolyát vette nőül.¹⁷

* * *

Bár forrásunk sok érdekes részlettel bővíti ismereteinket az éleskői várépületről, valójában nem pótolja egy várleírás szerepét. Éppen ezért talán érdemes ezt a hiányt pótolni, mégha ehhez egy csaknem két évtizeddel későbbi forráshoz kell fordulnunk. Czobor János, valamint Bakić Péter Czobor Annától született gyermekei 1558-ban megosztózkodtak az éleskői váruradalmon Czobor Gáspár utódaival, amelynek során a várépületet is felosztották egymás között.¹⁸ Ahogyan első forrásunk a várat belső- és külsővárra osztotta, úgy most felső- és alsóvárról halhatunk. A szokásos uradalmi és gazdasági épületek (börtön, konyha, sütőház, víztározó, örök és kapusok lakhelye) mellett megemlítik többek között az alsóvárban lévő palotát (azaz díszesebben berendezett termet), az egy oltárral rendelkező boltozatos kápolnát, a három utcasorban elhelyezkedő, nagyrészt fűthető szobákat. A vár ezidőtájt láthatóan lakhatásra alkalmas állapotban volt. Éleskő esetében is igaznak bizonyul azonban a „közös lónak tőrös a háta” mondásunk: éppen az osztálylevélből értesülünk arról, hogy a néhai Czobor János – minden bizonnyal az 1540-es években – a várhoz tartozó Szentmiklóson felépített egy Palota nevű kastélyt,¹⁹ azaz vélhetően nem kívánt állandó jelleggel egyre kiterjedtebbé váló rokonságával egy fedél alatt élni.

1. 1540. március 13.

Tanúvallatás Éleskő vár felújítási munkálatairól

Átírta a pozsonyi káptalan 1540. március 17-én kelt jelentésében. Jelzete: MOL E 148. (Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata Acta) fasc. 1619. no. 9.

Fassiones et attestationes infrascriptorum hominum super inquisitione expensarum per dominos Bakyth ad edificia castri Eleskew post impignoracionem ipsius castri per dominos Czobor ipsis dominis Bakyth factam expositarum coram nobis magistro

14 1540. június 14. NRA fasc. 1619. no. 10.

15 1540. április 4. NRA fasc. 1619. no. 12.

16 1542. szeptember 6. MOL P 183. Esterházy cs. hercegi lt., Czobor család, 5. csomó, A–23.

17 Lásd például 1543: DF 287760. (Prot. 203–206.), 1552: NRA fasc. 1619. no. 14. stb.

18 1558. augusztus 10. NRA fasc. 1619. no. 22., vö. JEDLICKA PÁL: Kiskárpáti emlékek im. 17–18.

19 1558: „... abinde ad facies domus et curie nobilitaris seu fortalitii palotha vocati in fine predictae possessionis Zentmyklos in loco prefatis partibus communi per dictum condam Ioannem Czobor alias Pyelsperger erecti et edificati accessissent”. NRA 1619–22.

Ludovico de Mende canonico Posoniensi et in presenti negocio testimonio et Ioanne Was de Wasdynye sedis iudicarie regie maiestatis iurato notario, homine regio sabbatho ante dominicam Iudica in eodem castro Eleskew facte.

Primum perlustratis et visis omnibus edificiis, que magistris carpentariorum seu architectorum facta sunt, visum est totum castrum interius ex novo sindulis novis esse tectum et coopertum, item tres tecture inferiores vulgo *padlas* ex asseribus et trabibus novis facte¹, tres cannas sive fossata ex lignis et asseribus factas, per quas scilicet aque pluviales ad puteum in ipso castro existentem cursum habent, item in stuba maiori unum almarium, item duos gradus ex asseribus novis factos, item tria sedilia ad opus nature necessaria loca ex novis asseribus facta, quattuor ostiorum limites.

Item primo Iohannes Sylher magister architecture iuratus examinatus fassus est, ut ipse omnia premissa edificia lignea et alia, quecunque in ipsa arce extracta forent, preter novem hostia et tres mensas et scamna in una stuba minori et unum *Rosthel* lignum penes fornacem in eadem stuba existens fecisset, inchoando laborem ipsum statim post festum Sancte Trinitatis et continuasset usque quintum decimum diem post festum Beati Iacobi, habens semper penes se famulos et adiutores sex, dati sunt sibi in parata pecunia pro toto labore floreni 3l, prebenda data est sibi ad quamlibet hebdomadam tres metrete Thyrnavienses farinarum et tres oves, vinum non. Item fassus est se recte scire, ut domini Bakyth sindulos, clavos et claviculos, asseres et *lecz* pecuniis emissent, quo vero precio emerunt, ignorat. Numerum autem sindulorum iuxta computum et estimacionem suam, qui scilicet ad premissa edificia consumpti sunt, decem millia aut citra vel certe ducentis minorem² aut maiorem esse, asseres autem centum et quinquaginta fuisse, que pecuniis empte sunt, que et ipse omnino ad ipsum laborem consumpte sunt. Adducte sunt et alie asseres puta thilee et alterius generis per colonos ipsius arcis ex pertinentiis eiusdem arcis, tamen gratis et sine aliquo premio, dictosque sindulos, asseres et *lecz* per plaustra colonorum esse adductos, quantitatem autem et numerum clavorum et claviculorum et *lecz* ignorat. Trabes vero non esse pecuniis emptas, sed per colonos pertinentiarum ipsius arcis ex silvis ad eam pertinentibus portatas. Inventa sunt novem hostia et tres mense noviter facte. Ipse magister Iohannes fassus est se recte tenere, ut ipsa hostia et mensas³ per quendam Stephanum mensatorem in Straznycza commorantem ex dictis asseribus thileis per colonos adductis facta et preparatas esse. Quid autem ipsi magistro pro labore datum est, ipse ignorat. Idem tamen magister Iohannes estimavit quodlibet hostium valere unum florenum Renensem, tres vero mensas valere duos florenos Hungaricales. Item idem magister Ioannes architeca fassus est scire, ut domini Bakyth magistris lapicidarum pro labore solvissent in parata pecunia, magistro et principali eorum ad singulas hebdomadas datum esse florenus Hungaricalis I et denarii XX, famulis autem florenus Hungaricalis I, datum esse ipsis victum et potum, et hoc etiam scit, ut omnibus laboratoribus minorum laborum, tum colonis ipsius castri, tum vero extraneis primum viris in estate, dum dies erat longa, datos esse cruc. 6., postea vero cum dies facta est brevior, datos esse viris cruc. V, mulieribus autem cruc. IIII, istis non est data prebenda. Cementum autem sciret exustum esse subtus castrum ipsum, per quosdam eius artificii magistros. Quid vero ipsis datum est, ignorat. Quantitatem vero omnium expensarum ad ipsa edificia expositarum et totum numerum laboratorum ac tempus et dies, quibus opus ipsum perfectum est, prorsus ignorat. Lapides scit alios ex petra penes arcem existenti per laboratores pecuniis conductos fractos⁴ et excisos, aliquos vero ex veteri structura exterioris arcis portatos esse.

Item providi Lukacz Zwarowycz, Georgius Raga, Macze Androsowyzyn, Ian, Ladislaus Che, Wyncze, Mattheus Sartor, Laurencius Mythny et Ladislaus Kaplan in possessione Bykzard ad dictam arcem Eleskew pertinenti commorantes iurati examinati fassi sunt, quod cum primum labor prescripti castris inchoatus fuisset, coloni ipsius possessionis Bykzard ad petitionem magnifici condam domini Pauli Bakyth uno die laborassent gratis labores minores, ceteris vero diebus omnibus illis, qui humeris laborassent, hoc est lapides, cementum, arenam etc. deferendo, in principio laboris in estate cuilibet vero dati fuissent cruc. 6, tandem vero cum dies fuissent breviores, viris dati essent cruc. V, mulieribus vero cruc. IIII. Hoc pro certo nescirent, quod si ceteri coloni ipsius castris in aliis possessionibus commorantes aliquos labores minores gratis prestiterunt vel non. Eos vero omnes labores, qui vecture perficiende necessarii fuissent, scilicet in adducendis lapidibus, aquis, lignis, cemento, coloni ipsius castris per plaustra eorum portare fuissent coacti gratis excepto solummodo unius fornacis cemento, que non remote ab ipsa arce fuisset, quod operarii premio conducti portassent, similiter et arenam, quoniam in propinquo erat, iidem operarii conducti portassent. Cementum ipsum scirent per magistros cementarios penes arcem ipsam exutum esse pro pecuniis, quid autem ipsis magistris datum est, ignorant. Et scirent, quod domini Bakyth sindulos, asseres, *lecz*, clavos et claviculos pecuniis emissent. Trabes autem non, sed ipsi coloni portassent ex silva gratis. Magistris quoque lapicidarum et architecture paratis pecuniis solvissent pro labore. Lapidibus vero ad ea edificia necessarios alios ex petra penes ipsum castrum adiacenti fractos et excisos, alios autem ex antiquis edificiis inferioris castris per operarios precio conductos portatos esse. Et non solum coloni ad ipsam arcem pertinentes minores labores fecissent, verum etiam et extranei ex multis possessionibus propter pecunias paratas advenerunt operarii in magna copia, totam vero summam expensarum ad eum laborem expositarum et numerum operariorum ignorant.

Item providi Martinus Kwlyhawy et Andreas Waczowycz iobagiones magnifici domini Francisci Nyary etc. in Zomolyan commorantes iurati examinati fassi sunt, ut et ipsi in eorum quoque persona in edificio eiusdem arcis laborassent, et cum primum labor ipse post messem statim iniciatus fuisset, et usque quo laboratores ipsi per frigora impediti non fuissent, continuatus fuisset, semper operarii ex ipsa Somolyan, et non solum ex Somolyan, verum etiam ex multis possessionibus circum vicinis in eo edificio laborassent, et scirent tum ipsis, tum vero colonis ipsius castris in principio laboris, cum scilicet dies fuissent prolixiores, viris datos esse ad singulam diem cruc. VI, tandem cum dies facti fuissent breviores, viris datos esse cruc. V, mulieribus autem cruc. IIII, prebendam non.

Deinde visis et revisis ac investigatis edificiis, que magisterio lapicidarum in dicta arce Eleskew extructa videntur, unacum Sigismundo et Wolffgango magistris lapicidarum in civitate Poseniensi commorantibus per utramque partem unanimi voto eo adductis visa sunt edificia nova ista: primo interioris arcis muri latus exterior ab oriente per bonum spacium, pars muri exterior ex fundamentis noviter est factus, restauratus et resarciatus, pars vero interior eiusdem muri et lateris stat, ut antea, ex veteribus edificiis. Item murus castris interioris ex omni ferme parte est muris et edificiis novis sublimior et altior factus. Quantitas autem ipsius novi muri iuxta mensurationem, estimationem et computum dictorum magistrorum lapicidarum facit ulnas septuaginta. Item duo kamina seu fumoria ex fundo noviter facta sunt, tertium vero a medio sursum deductum est. Item tria loca secreta ad opus nature necessaria extructa sunt noviter. Item quindecim domus omnibus computatis cemento renovate (vulgo *wakolas* dicitur) et dealbate sunt ruinis et scissuris alicubi resarcitis. Ipsi magistri Sigismundus et Wolffgangus iurati et examinati

fassi sunt, quod quamvis ipsis difficillimum est totum eum laborem, qui scilicet per magistros lapicidas factus est, a numulo usque ad numum computare, et presertim cum ipsi magistri in ipso edificio nullum laborem fecissent, neque numerum et quantitatem operariorum aperte intelligerent aut quid ipsis magistris lapidicarum, qui scilicet labores ipsos fecissent, datum est, scirent, nihilominus ponderata loci qualitate, quoniam non sine magnis laboribus et fatigis res ad ipsum opus necessarie eo adducere et in loco tali sublimi edificia extruere possent, iuxta eorum magistrorum lapididarum estimationem et computum, intellectis etiam primum fassionibus et attestacionibus dictorum colonorum et hiis sese accomodantibus eisdemque edificiis visis et iterum atque iterum revisis, et quia etiam murus ipse noviter factus tenuis et non ad modum magne grossitudinis sit, iidem magistri totum eum laborem simul cum laboribus minoribus estimarunt ad summam trecentorum florenorum Hungaricalium.

Invente sunt in toto fenestre undecim ex vitro facte, que per quosdam duos iudeos Simonem et Salomonem huius generis edificii magistros in Holych commorantes iuxta ipsorum iudeorum estimacionem, computum et numerationem coram nobis factam ad summam novem florenorum Hungaricalium et quadraginta denariorum cum totis laboribus ad hoc necessariis estimate sunt.

Item fornaces tres ex fodulis candidis facte prefatus Iohannes magister architecta sub premissis fidei iuramento per ipsum prestito fassus est, quod in anno cuius iam tertia preterisset et quarta adveniret revolutio, per quendam magistrum Stephanum forniparem in Strasnycza commorantem sex fornaces ex huiusmodi fodulis candidis propriis fuissent facte, quorum tres iam essent confracte et dirupte, facte essent et parate omnino pro florenis decem et septem.

¹ A szövegben hibásan: facta. ² minorum. ³ mense. ⁴ factos.

2. 1558. augusztus 10. Pozsony.

Osztálylevél az éleskői váruradalomról (részlet)

Papíron, szöveg alatt felzetes pecséttel. Jelzete: MOL E 148. (Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata Acta) fasc. 1619., no. 22. – Vázlatos magyar nyelvű kivonatát l. *Jedlicska Pál*. Kiskárpáti emlékek im. 17–18.

... Tandem idem magister Anthonius cum prefatis vicinis et commetaneis ad predictum castrum Eleskew accessisset, ac dum idem castrum Eleskew seriesque cunctas domorum ac stubarum, testudinum caminatarum ac celariorum et generaliter omnium edificiorum eiusdem in superiori et inferiori castro existentium et habitorum perambulando numerasset et conscripsisset, ac easdem inter partes prenominate in duas rectas et coequales partes dividere voluisset, tunc prefate ambe partes ratione divisionis ipsius castri inter se fraterne et amicabilem concordassent et tali modo transegressis, quod nova illa domorum et celariorum edificia in castro ipso inferiori constructa in serie una, in qua quatuor domus nove post sese nondum plene terminate, quarum in prima pallatium, in secunda stuba imperfecta, in tertia siquidem domus caminata, in quarta vero a tergo camera cum cloaca una et sub ipsa [do]morum serie celarium effossum et trabibus ligneis [com]paginatum haberetur, cum quibusdam capella testudinea aram unam in se habenti ac stubella una et domo una caminata et cloaca una in superiori castro adiacentibus, in quas quidem stubellam et caminatum

ex pallatio ad [...] per gradum quoddam ligneum ascenderetur, prefatis domine Anne Bakyth et Paulo similiter Bakyth, necnon Stephano filio et puelle Anne filie condam Ioannis Czobor alias Pyelsperger devenissent ad habitandum tenendumque et perpetuo possidendum. Relique vero omnes domus in dicto castro Eleskew adiacentes – demptis omnibus gradibus, cisterna, culina, pistoria do[...] locis inter portas habitis, domibus duabus supra portam et ad portam exterioriorem adiacentibus, que omnes inter predictas partes communes esse deberent – predictis Emerico Czobor cum his, quibus congruit, devenissent, puta in superficie arcis sub tecturam tres domus in ordine uno, una scilicet stuba sine fornace, altera penes eandem camera et tertia stuba fumosa, in qua tam portarii, quam vigiles habitare solebant, cum cloaca una communi, in serie autem seu ordine secundo domorum, in quem per gradum quendam¹ ligneum descenderetur, similiter tres domus, prima videlicet testudi[nea], secunda caminatum et tertia stuba quedam, quas condam Petrus Bakyth tenuisset, deinde vero in tertia serie domorum ipsius castri similiter testudo una versus meridiem, in qua captivi asservari solerent, cum domo una ampla per medium pariete divisa et celario uno in inferiori ordine penes predictam cisternam aque adiacenti prefatus Emericus Czobor cum his, quibus congruit, pro se ipsis recepisset perpetuo possidendas, ita tamen et sub tali conditione per ipsas ambas partes acceptata, quod tecturam predicti castri superioris, in quo predicta cisterna communem ad usum utriusque partis haberetur, tam dicti actores, quam etiam antefati in causam attracti communibus sumptibus et expensis semper reformare et reparare castrumque ipsum tegere et coperire deberent et tenerentur.

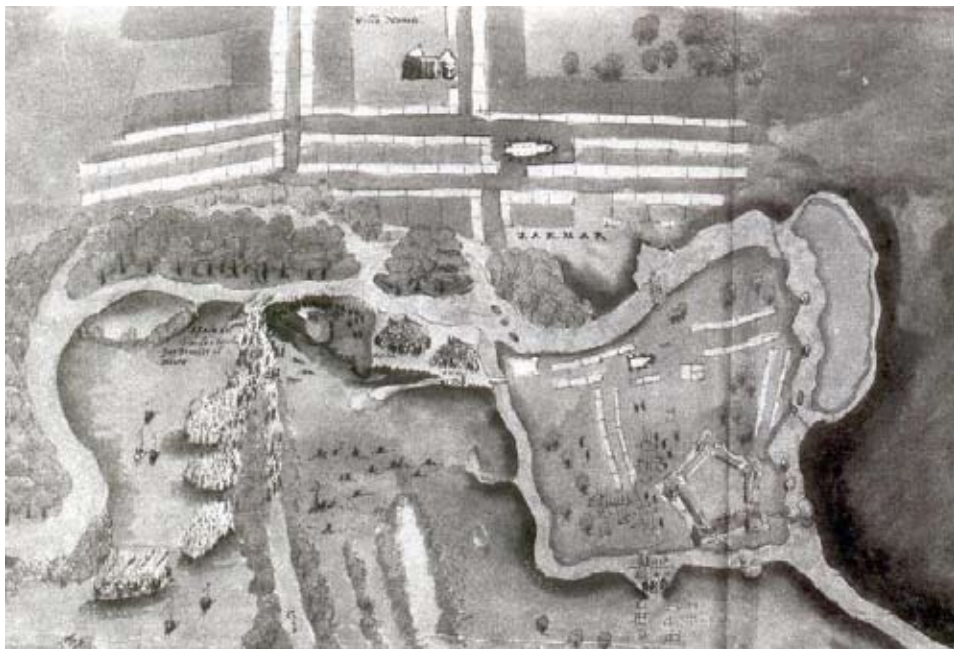
¹ A szövegben hibásan: quoddam.

SZATMÁR KORA ÚJKORI ERŐDJE¹

A hagyomány és a történeti irodalom többnyire három erődítményt köt Szatmár városához.² Korban az első az Árpád-kori ispánsági központ, amelyet írott forrásokból ismerünk, de pontos helye bizonytalan. Az azért majdnem biztos, hogy mai tudásunk szerint a vár nem lehetett a város területén, mivel sem nyomait nem lehet megfigyelni, sem számot tevő kora Árpád-kori leletanyag nem került elő.³

A második erődítmény⁴ 1460 körül, Mátyás király által építtetett királyi *castellum*, amelyet Szirmay Antal említ meg megyemonográfiájában.⁵ Talán ez a négyszög alaprajzú épület, sarkain kerek, tornyoknak tűnő kiugrásokkal látható a mintegy száz évvel később, Natale Angielini⁶ által készített, Szatmár 1565. évi ostromát bemutató térképen, a várostól nyugatra, a Szamos két ágának összefolyásánál. Méretét tekintve csaknem megegyezik az ugyanezen térképen látható gótikus plébániatemplommal (1. kép). Pontos funkciójáról, helyéről és az épület sorsáról jelenleg nincs további adat.⁷

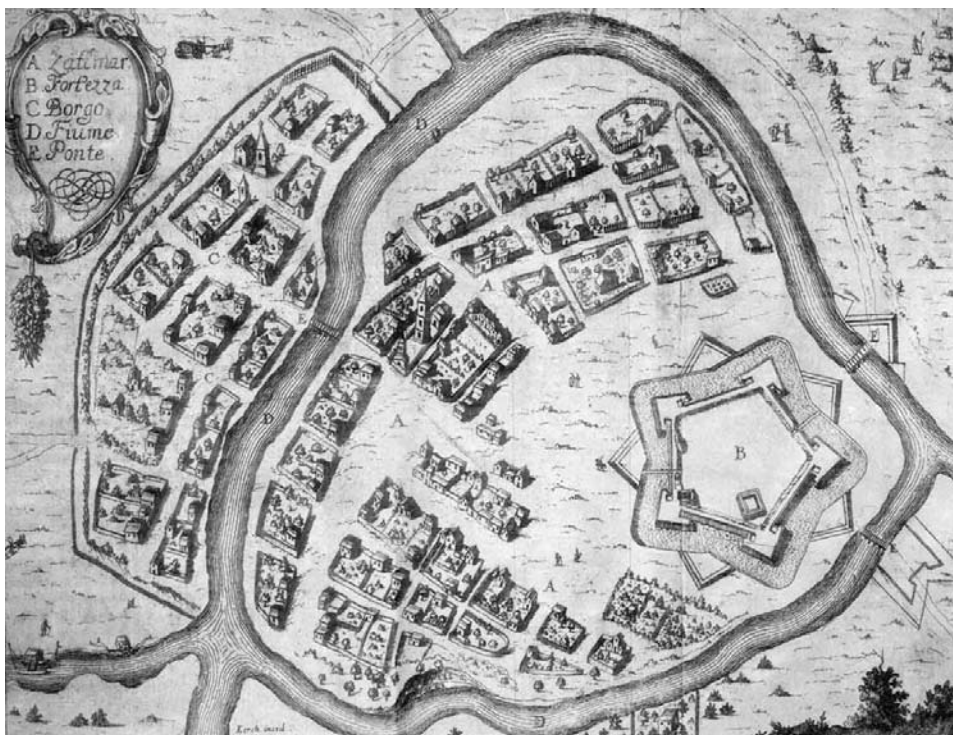
- 1 Dolgozatom a Castrum Bene Egyesület, Salgótarján–Salgóbanán, 2005. május 27–29. között megtartott 11. vándorgyűlésén elhangzott előadás átdolgozott változata.
- 2 A mai Szatmárnémeti (r. Satu Mare) két városból – Szatmárból és Németiből – alakult ki. Az 1712. évi egyesülést megelőzően a forrásokban szereplő Szatmárnémeti név Németi városára vonatkozik, míg a másik város, a megye nevével megegyezően, Szatmárként szerepel. Ez utóbbi névazonosság a helytörténeti irodalom számos félreértésének forrása.
- 3 Az ispánsági központra legújabbban I. NÉMETH PÉTER: Szatmár vára. In: Thesaurus solemnis. Balogh István közönte. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 43–49.
- 4 Felbukkan Szatmár IV. Kun László idejében épült kövára is, l. például: BURA LÁSZLÓ: Szatmárnémeti kialakulása és fejlődése. Szatmárnémeti, 2002. 16. (a továbbiakban BURA: Szatmárnémeti), félreértve [BAGOSSY BERTALAN:] Szatmár–Németi története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár–Németi Sz. Kir. város. Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, [é.n.] 168. (a továbbiakban BAGOSSY: Szatmár–Németi) megjelent adatot. Valójában IV. Kun László hivatkozott keltezetlen oklevele nem Szatmár, hanem a Kállay család valamely más helyen épülő várához, a Szamoson szállított építőanyagokra kivetett vám fizetése alól ment fel. L. Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár (DL), 56472. Regesztája: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. 2–3. füzet (1272–1290). SZENTPÉTER IMRE kéziratának felhasználásával szerk.: BORSA IVÁN. Budapest, 1961. 3572. sz. (1290 körülre keltezve).
- 5 SZIRMAY ANTAL: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. I. Buda, 1809. §171., 154. (a továbbiakban SZIRMAY: Szatmár vármegye). 1470-ben a várnagyok (*Castellanus de Zathmar*) Charnuadai Domokos, magnus László és Byzo Simon: DL 17017. L.: CSÁNKY DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. 467. valamint: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM, Budapest, Arcanum, 2003.
- 6 A hadiépítész és térképész történetét feldolgozó irodalomban mindeddig Nicolo Angielini név alatt tulajdonképpen két építész-térképész fivér futott, az előforduló Natale formát korabeli tévedésként magyarázva. 2005 májusában elhangzott előadásomban, az ábrázolás magam is Nicolo Angielininek tulajdonítottam, átvéve a szakirodalom tévedését. Felszólalásában Pálffy Géza kiigazított és közben a kérdést írásban is tisztázta: PÁLFFY GÉZA: Egy XVI. századi térképtörténeti rejtélyünkről: Az Angielini várépítész-testvérek a horvát-szlávon és magyarországi végeken az 1560–1570-es években. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2005. 479–491. (a továbbiakban PÁLFFY: Az Angielini várépítész-testvérek).
- 7 Általán ismeretlen forrásra hivatkozva LEONE ANDREA MAGGIOROTTI Szatmár középkori várát négyszögű, sarkain kis tornyokkal ellátott épületnek írja le: Gli architetti militari italiani in Transilvania nei secoli XIV a XVII. *Bollettino dell' Istituto Storico e de Cultura dell' Arma del Genio*. I. (1935). Idézi BURAI, ADALBERT: Despre cetatea de tip italian din Satu Mare [Szatmár olasz rendszerű váráról]. *Satu Mare – Studii și comunicări*. I. (1969). 126. (a továbbiakban BURAI: Cetatea Satu Mare).

*1. Natale Angielini rajza Szatmár váráról és 1565. évi ostromáról
(eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, NB9-486 C, Codex Vindobonensis)*

Nem számítva a Mohács utáni hevenyészett erősítéseket, Szatmár harmadik vára a királyi Magyarország 16. század közepétől kialakított török elleni végvár vonalának legkeletibb elemeként épül ki, öt füles-bástyával, szabályos alaprajzi elrendezésben, olasz rendszerben. Mint ilyen, helyzete speciális, ugyanis nemcsak a török elleni végvár, hanem egyben a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közötti határvár is. Fennállásáig, a 18. század első évtizedéig, többnyire királyi, de közben hosszabb-rövidebb időszakokban erdélyi fennhatóság alatt áll. Stratégiai fontosságát a török előrehatolása és Magyarország ebből közvetkező három részre szakadása adja, és amint ezek az okok megszűnnek, Szatmár jelentősége is elvész, és a legtöbb végvárhoz hasonlóan, de a jelentősebbekkel (csak az ország keleti feléből származó példákat említve Arad, Várad és Gyulafehérvár) ellentétben, elbontják.

Helye a 18. század során beépül, léteére mára már semmilyen földfelszíni jelenség nem utal. Így pontos, mai térképekre rámérhető elhelyezkedése is bizonytalan, a helytörténet és a végvárakkal foglalkozó szakma nyitott kérdése. A vár régészeti kutathatósága a beépülés következtében roppant korlátozott és célja egyelőre csak a viszonylagos bőséggel rendelkezésre álló írott, illetve képi források hitelesítése lehet. Ez a forráshelyzet egyben a helyi kutatás lehetőségeit is kijelöli, hiszen a földben rejlő, egyelőre még feltáratlan régészeti-forrásokon kívül, helyi gyűjteményekben szinte semmi nem maradt. A várra vonatkozó írott források Bécs, Budapest, Kolozsvár és Nyíregyháza levéltáraiban, a képi ábrázolások Bécs, Drezda, Karlsruhe és Stockholm gyűjteményeiben találhatóak. A helyi kötődés mégis arra kötelez, hogy legalább a számbevétel szintjén – egy majdani vár-monográfia reményében – szemmel tartsuk, és időnként összegezzük a kutatás Szatmárra vonatkozó eredményeit. A legutóbbi kutatások a vár közvetlen előz-

2. Szatmár vára 1665-ben

(Gualdo Priorato metszetének korabeli másolata, Szatmár Megyei Múzeum, 30952.)

ményeire, építésének körülményeire, és helyére új eredményeket hoztak, így érdemes ezeket most röviden áttekinteni.

Az Istvánffy krónikájából dokumentálódó Szirmay Antal említi, hogy a Ferdinánd pártján álló Bánffy Boldizsár 1535-ben, azért, hogy a frissen elfoglalt Szatmárt és Németit megtarthassa, a szatmári templomot sáncokkal és árkokkal vette körül, amelyet azután Szapolyai embereinek „véres ostrommal” kellett bevenniük.⁸ Ugyanarra a forrásra hivatkozva elmondja, hogy 1543-ban, miután a somlyai Báthori fivérek, András, Kristóf és István, adományul nyerik Ferdinándtól is Szatmárt és Németit a hozzájuk tartozó birtokokkal, a Szamos szigetében fából és földből („*ex materia et argila*”) várat építettek.⁹ Más forrás nincs e két erődítésről, mégsem hagyhatóak figyelmen kívül ezek az adatok, amíg nincs cáfolatukra elegendő bizonyíték. Annál is inkább mivel – közvetlen adatok híján – a hadi események világítják meg Szatmár vár építésének körülményeit és időpontját.

Két biztos pont azért van e kérdésben. Nemrég került közlésre Cesare Baldigara, az ismert, Magyarországon tevékenykedő olasz várépítész-fivérek egyikének a bécsi Haditanácshoz címzett, 1564. június 7-én kelt jelentése,¹⁰ Szatmár földrajzi adottságairól

⁸ SZIRMAY: Szatmár vármegye, 155.

⁹ Uo.

¹⁰ DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára. 2.) 91–92. (A továbbiakban DOMOKOS: Ottavio Baldigara).

Szamos ágainak elválásánál jelöli ki, mivel itt akadályozható meg a folyó elterelése és az egyik ág kiszáritása. A legnagyobb szabású terv alapján az olaszbástyás vár az egész szigetet körbekerítette volna, sarkában a folyó beömlésénél egy négybástyás citadellával. A köztes megoldás a sziget bekerítése és kilenc bástya kialakítása lett volna, citadella nélkül, míg a legegyszerűbb egy ötbástyás erődítmény kiépítését irányozta elő a már előbb említett stratégiai pontban, a folyóágak elválásánál. Később valóban, a terveknek megfelelően a legegyszerűbb variáns – a centrálisan szerkesztett öt füles-bástyás várral – ezen a helyen épült meg.

A második biztos pont a már említett Angielini féle ábrázolás Szatmár 1565. évi ostromáról (1. kép).¹² Nem valószínű, hogy 1565-nél sokkal később készült a rajz, Natale Angielini 1565 folyamán tartózkodott Lazarus von Schwendi lovag táborában, később, 1572-ben, várszemlék alkalmával járt Felső-Magyarországon.¹³ Rajzán már ábrázolásra kerül az 1564-ben még csak terv állapotban leledző ötbástyás vár, valamint látható a két város utcahálózata, a gótikus plébániatemplomokkal, Németiben egy további romos templomépülettel (talán a domonkos kolostor), valamint Szatmáron, a két Szamos ág összefolyásánál, a már említett épület kerek sarok-tornyokkal (talán a 15. századi castellum) alapra.

A hadi események ismeretében így elég pontosan behatárolható az építkezés ideje.¹⁴ 1559 folyamán Balassa Menyhért főkapitány átállt Ferdinándhoz és Szatmár várát is átadta a királynak. Cserébe 1560-ban Szatmárt, Németit és Nagybányát adományul nyeri. Az erdélyi párt többször megkísérelte a vár visszaszerzését, így 1562-ben török segítséggel egy sikertelen ostromra is sor került. 1564. szeptember 3-án somlyai Báthori Istvánnak sikerült, a krónika szerint csellel, rövid időre megszerezni a várat. Ekkor ő váradi főkapitány, de mint a város addigi birtokosa személyes érdekei is fűződtek a visszafoglaláshoz. A frissen trónra lépett Miksa, Lazarus von Schwendi lovagot nevezi ki főparancsnoknak, aki 1565 februárjában, rövid és sikeres hadjárata alatt visszaszerzi a korábban erdélyi kézre került várakat. Szatmár várát Báthori István kiüríti, majd felgyújtja. Schwendi a környékbeli vármegyék robotját használva feszített ütemben építi ki a várat – Cesare Baldigara terve alapján – és főkapitánynak Erasmus Magert hagyja, jelentős német őr-séggel. Istvánffy krónikája megemlíti, hogy János Zsigmond csapatai a vár építése közben is megtámadták Szatmárt, de a támadást az erős őr-ség visszaverte. Valószínűleg ezt a csatározást ábrázolhatta Angielini 1565-ben, a már kiépült ötbástyás várral.

Az 1564 nyarán készült terv szerint a vár földből és fából készült volna el, valószínű, hogy így is valósult meg, tekintetbe véve a kiépítéshez rendelkezésre álló idő rövidségét.

12 Az ábrázolás, úgy tűnik, legalább két hasonló példányban is fennmaradt Bécsben, illetve Karlsruheban. Magam egy bécsi példányt használtam, közlője szerint, Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothek, NB9-486 C jelzetű Codex Vindobonensis című kötetében található. BURAI: Szatmárnémeti, 16., 4. jegyzet, a reprodukció a 28–29. oldalak között (Nicolo Agostini művének tulajdonítva!). Ugyanezt a rajzot közli BURAI, ADALBERT: Dezvoltarea oraşului medieval Satu Mare. I [A középkori Szatmár város fejlődése. I. rész]. *Satu Mare – Studii şi Comunicări*, IV. (1980). 148., fig. 2. (Ugyancsak Nicolo Agostini művének tulajdonítva) (a továbbiakban: BURAI: Oraşul Satu Mare). A karlsruhei változat nem tartalmazza a város utcahálózatát, a növényzetet és a csatajeleneteket sem. Közli: BURAI: Cetatea Satu Mare, XLIV/1. tábla (szerzőjének Nicolo Angelinit [!] tartja). Ugyanez közlésre került a karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású várábrázolásainak kiadásakor: KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000. 579., 320. kép. (A továbbiakban KISARI BALLA: Karlsruhei térképek)

13 PÁLFFY: Az Angielini várépítész-testvérek.

14 VERANCICS ANTAL és ISTVÁNFY MIKLÓS történeti munkáit felhasználva az eseményeket időrendben adja SZIRMAI: Szatmár vármegye, 155–158. Erre támaszkodva, BAGOSSY: Szatmár-Németi, 181–187. dolgozza fel az eseménytörténetet. Alább az ő eredményeiket használom.

4. Az 1990–1991-ben előkerült falcsonkok (Szatmár Megyei Múzeum gyűjteménye)

A terv készítője és az építkezések vezetője 1565 és 1571 között valószínűleg ugyanaz a személy. Cesare Baldigara másik keresztnéve ugyanis Giulio – „Jullius Caesar” a római császárnév mintájára – egy általa, 1570. július 29-én, Váradon kelt, a besztercei városi tanácsához címzett levele szerint.¹⁵ A Baldigara építészcsalád munkásságát kutató Domokos György – akárcsak több korábbi szerző – két külön személynek tartja Cesarét és Juliót,¹⁶ a keresztnévek külön előfordulása miatt. Az elkülönítést megerősíti egy 1557-ben kelt – Domokos György által feltárt – bejegyzés a bécsi Haditanács iktatókönyvében, amelyben „Cesar vnnd Julio Boldigar” zsoldjukat kérelmezik.¹⁷ A két testvérré – vagy egy személyre – vonatkozó források teljes körű egyeztetése a kutatás még megoldatlan feladata. Minden esetre, Szatmár kapcsán Cesare és Giulio azonossága megmagyarázná a terv és a megvalósult vár pontos megegyezését és azt, hogy 1564-ben eltűnő Cesare helyett miért szerepel Szatmár kapcsán 1566 elejétől Giulio Baldigara.

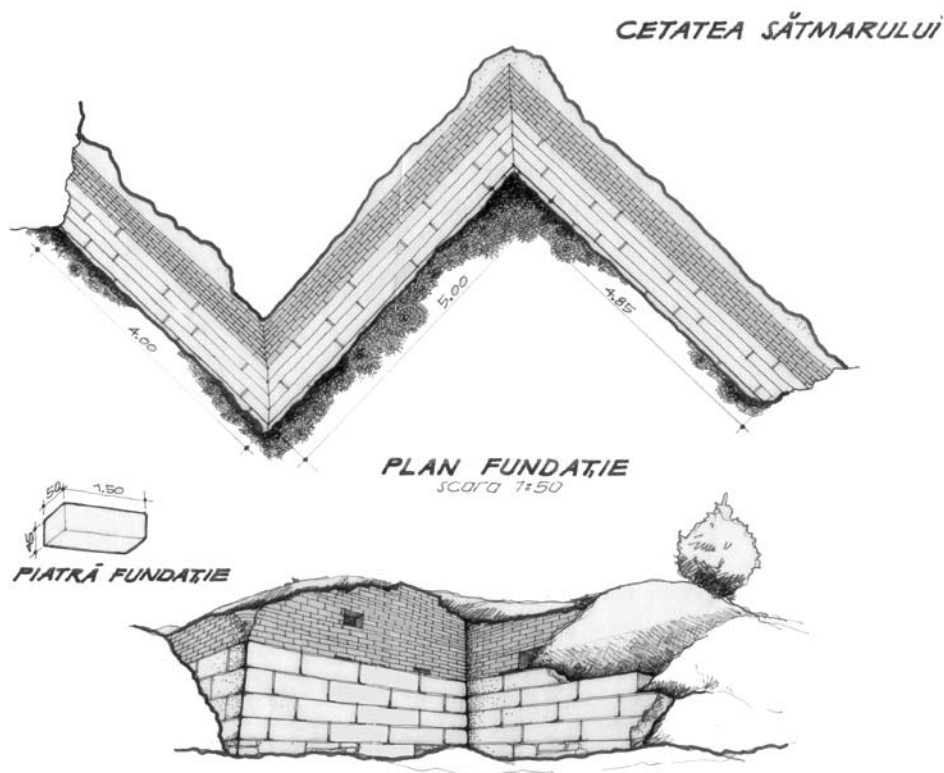
A vár épületeire és a későbbi építkezésekre vonatkozó ismereteinket még ma is csak a mintegy száz éve feltárt forrásokból nyerjük. Ezek legteljesebb feldolgozását Bagossy Bertalan várostörténeti munkája (1907) után Fodor Ferenc készítette (1956) el, illetve – talán tőle függetlenül – Burai Béla (1969 és 1980).¹⁸ Eredményeiket ma – mint ahogy

15 KÖZLI KOVÁCS ANDRÁS, aki figyelmemet a római császárnév divatjára is felhívta: *L'Architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*. In: *Omaggio a Dinu Adamesteanu*. A cura di MARIUS PORUMB. Cluj-Napoca, 1996. 257., 8. melléklet. Köszönöm EMÓDI TAMÁSNAK, hogy e közlésre felhívta a figyelmem.

16 DOMOKOS: Ottavio Baldigara. 77–86. (az „Ottavio Baldigara családja” című fejezet, a korábbi irodalommal).

17 Uo. 78., 380. jegyzet.

18 BAGOSSY: Szatmár-Németi. 180–230.; FODOR FERENC: Szatmárvár. Egy török- és kuruckori végvár élet-rajza). *Hadtörténelmi Közlemények*. Ú.f. III. (1956), 3–4. 63–116. (a továbbiakban FODOR: Szatmárvár); BURAI: Cetatea Satu Mare. 125–146. és BURAI: Orașul Satu Mare. 143–160.

5. Felmérés az 1990–1991-ben előkerült falcsonkokról (Szatmár Megyei Múzeum gyűjteménye)

fennebb vázoltuk – csak az előzmények, az építkezés időpontja és a tervező-építő mester személyének kérdésében tudjuk kiegészíteni. 1571-ben Giulio Baldigarát Paolo Cattaneo váltja fel a várnál folyó építkezések vezetésében. Giulio testvére, Ottavio Baldigara ezután is szakértőként több alkalommal megsejmléli Szatmár váránál folyó munkálato-
kat.¹⁹ 1577-ben a bécsi Haditanács megállapítja, hogy Szatmár vára a legjobban megerősített vár a keleti részen, megfelelő méretű és földdel töltött palánkfalú. Az omlások elkerülésére a falak alsó részének kövel való megerősítésére, valamint a bástyák alatti kazamaták bővítésére és falazására hat éven keresztül évi 4000 forintot tart szükségesnek. Továbbá megállapítja, hogy a jobbágyok robotjával fel kell építeni a vár fegyverraktárát.²⁰ 1603-ban Basta parancsára Cesare Porta nagyobb szabású erődítéseket végez. 1604-ben Bocskai István, 1645-ben I. Rákóczy György erdélyi fejedelmek csapatai sikeresen, 1660-ban és 1663-ban török csapatok sikertelenül ostromolják.

II. Rákóczi Ferenc 1703 októberében kezdi meg a vár ostromát, de – mint emlékirataiból kiderül – a rosszul felszerelt és fegyelmetlen csapataival nem tudta megoldani a vár körülvárását. Az elhanyagolt, de viszonylag jól felszerelt vár erős őrsége akadálytalanul

19 1572 decemberében és 1573 júliusában, majd hosszabb kihagyás után, 1581 júliusában és 1582–1583 telén, I.: DOMOKOS: Ottavio Baldigara, 54–55.

20 GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577. évben. *Hadtörténeti közlemények* (1894). Idézi BURAI: Cetatea Satu Mare, 134., 31. jegyzet.

tudott élelemszerző portyákat szervezni. Végül is a felkelés kiterjedése, az ostromzár hatékonyságának fokozása késztette a védőket a vár feladására, akik 1705. január 1-én adják át azt a kurucoknak. A vezérő főjelelem elrendelte a vár elbontását, egyrészt állapota, de leginkább, azért mert nem tartotta modernizálhatónak. Úgy látta – valószínűleg az elővédművek és a bővítések kiépítésére – túl szűk a megfelelő hely. Szatmár és a környék elavult várai helyett, Ecseden kívánt egy modernizált erődítményt létrehozni és fenntartani.²¹ A vár elbontása Szatmár és Németi városokra hárult, amelyek, ingyenmunka keretében, ezt részben végre is hajtják. 1710-ben felmerül újbóli megerősítése, végül 1711-ben – a hagyomány szerint – a vár még éppen maradt élésházában kötik meg felkelést lezáró békét. Helyét fokozatosan a város házai veszik át, árkainak maradványait még 1907-ben is meg lehetett figyelni.²²

Magukra az erődítésekre a legfontosabb források továbbra is a képi ábrázolások. Eltekintve a veduták és egyéb városképek többé-kevésbé sematikus ábrázolásainak számbavételétől,²³ két hitelesnek tekinthető felmérést érdemes közelebbről is szemügyre venni. Mindkettő sajnos a 17. század második feléből származik, így Angielini térképénél mintegy száz évvel fiatalabbak. Lucas Georg Ssicha, 1666-ban készült magyarországi várfelmérései közül egyik Szatmár várának alaprajzát ábrázolja a közvetlen földrajzi környezettel és a Szamos ágaival.²⁴ Az alaprajzot két látkép egészíti délről és északról. A váron látványos bővülés figyelhető meg, öt ravelin egészíti ki az erődítést, valamint kiépültek a hídfőket védő szarvművek – valószínűleg Cesare Porta művei. A másik – az erődítések szempontjából hiteles ábrázolás – Gualdo Priorato, „Historia di Leopoldo Cesare” című, Bécsben, 1670-ben megjelent művében jelent meg (2. kép). A Szatmár várát és a két várost bemutató rézmetszet²⁵ hitelesíti Ssicha ábrázolását és egyben ki is egészíti azt. A vár alaprajzán túl a város utcahálózatát is ábrázolja, a házak kis, madártávlatú, képeivel. Az ábrázolás a város közép- és kora-újkorai topográfiájának legbecsesebb forrása valamint a vár lokalizálásának kiindulópontja.

A Priorato féle térképet a város utca hálózatára vetítve behatárolható a vár által elfoglalt hely.²⁶ Ezt pontosítani a telekhatárok figyelembe vételével lehet. 1723-tól lehetett a polgároknak építkezni a vár helyére, míg a vár árkait 1780-ban osztotta ki a város.²⁷ Szatmárnémeti 1893-ban felvett, utólag többször javított kataszteri térképén még a vár árkainak megfelelő helyen keskeny árkok láthatók. Ezt használva, Burai Béla, helyi ny. tanár meglehetősen pontossággal berajzolta a vár helyét a város térképébe (3. kép).²⁸ Az általa javasolt lokalizálás régészeti ellenőrzésére azonban, mindeddig nem nyílt mód, annak

21 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. A magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. Ford. VAS ISTVÁN, sajtó alá rend. KOVÁCS ILONA. Budapest, 2004.

22 BAGOSSY: Szatmár-Németi, 165.

23 FODOR: Szatmárvár, 112–113. (a források és az irodalom ismertetésénél adja a vár ábrázolásainak jegyzékét) és BURAI: Cetatea Satu Mare tanulmányain kívül, kifejezetten Szatmár és Németi városok és a vár vedutáival foglalkozik; BACĂRU, LIVIA: Stampe medievale reprezentind cetatea Satu Mare aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei [Az akadémiai könyvtár Szatmár várát ábrázoló középkori metszetei]. *Satu Mare – Studii și Comunicări*, III. (1975). 77–86.

24 KISARI BALLA: Karlsruhei térképek, 224. sz. kép. Az ábrázolást mind FODOR: Szatmárvár, 113, 4. ábra; mind BURAI: Cetatea Satu Mare, 137. és 145., 40. jegyzet, XXXVIII/1. tábla, felhasználja és közli.

25 FODOR: Szatmárvár, 113.; BURAI: Cetatea Satu Mare, 138., 145., 43. és 146., 44. jegyzet, valamint XXXIX/2. és XL/1. tábla. A metszet egy másolata ma a Szatmár Megyei Múzeum gyűjteményében, lt. sz.: 30592.

26 FODOR: Szatmárvár, 74., 2. ábra.

27 A város jegyzőkönyvei alapján BAGOSSY: Szatmár-Németi, 164.

28 BURAI: Cetatea Satu Mare, 142. fig. 6. Az 1893-as kataszteri térkép óta nem készült új, átfogó felmérés a városról. 1969 óta az utcahálózat is módosult, a jelzett rész északi és Szamos parti részét a 1980-as években elbontották az új, „modern” városközpont kiépítése céljából. Mindazonáltal az utcahálózat nem

ellenére, hogy a vár északi és nyugati (a Szamos parti) részén, az 1980-as években elbontották az épületeket és nagy arányú építkezésekbe kezdtek. Az ekkor – egy pillanatra – felszínre került régészeti leletek megfigyelése és rögzítése elmaradt és menthetetlenül elveszetek. Mindössze 1990–1991 telén, az új hídfő közelében, egy épület alapozásakor került sor az előkerült maradványok rögzítésére. A vár egyik – valószínűleg délnyugati – bástyájának alapozása bukkant itt elő, de mentőátsátásra itt sem került sor. Mindazonáltal fényképfelvételek és rajzi felmérés készült az előkerült falcsonkokról (4. és 5. kép).²⁹ Emódi János helyszíni megfigyelései alapján az alapozás négy-ötsornyi 50×90/100 cm-es homokkő kváderekből állt, amely felett mintegy 1 m magasságú téglafalazás maradt meg.³⁰ Mindennek ellenére a falcsonkok pontos helyrajzi rögzítése elmaradt, így a lokalizálásuk – és a vár elhelyezkedésnek pontos megállapítása is – a jövő feladata.

Az alföldi város mai képébe nehéz bármilyen várat is beleképzelni, pedig mint látható története bővelkedik erősítőményekben. Pálffy Géza kutatásai nyomán³¹ összefüggéseiben láthatjuk Szatmár várának szerepét a török ellen – de Erdély ellen is – kiépülő védelmi rendszerben. Ezt egészítik ki – legalább a 16. század tekintetében – a hadi-építészeti³² és térképészeti³³ kutatások friss eredményei. A katonai, szervezeti, igazgatási és stratégiai kérdések mellett friss eredmények születtek a vár gazdasági helyzetéről, a gazdálkodás menetéről, a váruradalom bevételeiről, valamint a helyőrség fenntartásából és a vár karbantartásából eredő kiadásokról.³⁴ Mindezek mellett a Szatmár várának 17. századi történetéről mindeddig csak elnagyolt ismertekkel rendelkezünk és a továbbra is 1907-es városmonográfiára, vagyunk utalva. Kiaknázatlanok a vár és város kapcsolatából – akárcsak a vár és a vármegye illetve a környező vármegyék kapcsolataiból – született források. Ezek tanúskodnának vár helyőrségének a város és vármegye társadalmában betöltött, az egyszerű karhatalmi és politikai funkcionál összetettebb szerepéről. Detektálható lenne továbbá, a vár – mint fogyasztó – hatása a környék gazdaságára. A fizikai mivoltában eltűnt vár sok másféle nyomot hagyott maga után, ezek feltérképezése és az eredmények összerakása a jövő izgalmas feladatának ígérkezik.

módosult jelentősen, ezért, valamint azért, mert régészetileg még nem hitelesített a vár lokalizálása, a változások átvezetésétől eltekintek.

- 29 A fotók és a rajz a Szatmár Megyei Múzeum tudományos irattárában található. Köszönöm Ilie Sălceanu kollegának, hogy a felmérési rajzot közlésre átengedte.
- 30 EMÓDI JÁNOS: Történeti adatok Nagyvárad múltjából. II. Nagyvárad, 1998. 9., 4. jegyzet.
- 31 PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*, 38. (1996/2–3.) 163–217.; Uő. A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 59–74. Szatmárra különösen: Uő. A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586). (A Báthory kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről). *Mediaevalia Transilvanica*, I. (1997/1–2.) 113–126.
- 32 Legújabbban erről KOPPÁNY TIBOR: A magyarországi végvárak építési szervezete a XVI–XVII. században. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 153–177.; DOMOKOS GYÖRGY: Az olasz várépítéssel és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. EGER, 1997. (Studia Agriensia 17.) 179–202.; valamint DOMOKOS: Ottavio Baldigara. 11–29. („A hadügyi forradalom és az olasz rendszer” c. fejezet), a korábbi irodalommal.
- 33 PÁLFFY GÉZA: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000².
- 34 KENYERES ISTVÁN: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására. In: Végvár és ellátás. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Máttyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 131–181.; BORBÁS EMESE: A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provisorii missilisek alapján. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Máttyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 221–235.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

FÜLÖP ANDRÁS

JELENTÉS A SOLMLÓI VÁR 2005. ÉVI RÉGÉSZETI FELTÁRÁSÁRÓL

A Veszprém megyei Somló várát az írott források elsőként 1352-ben említik. 1389 és 1478 között kisebb-nagyobb megszakításokkal a Garai család birtokolta, melynek tagjai magas országos tisztségeket töltöttek be. A 15. század végén–16. század elején Bakócz Tamás (egri püspök, később esztergomi érsek) majd unokaöccse, Erdődy Péter volt a vár ura. A 16. század közepétől a Devecseri Choron család kezén volt, ám a család kihaltával a 16. század végétől–17. század elejétől pusztulásnak indult.

A 2002-től folyó, László Csabával (ÁMRK) közösen kezdett régészeti kutatás a rom állagmegóvási munkáihoz kapcsolódik (építész: Gál Tibor, szintén ÁMRK). Ennek során, a fennálló falakon tett megfigyelések révén nagy vonalakban sikerült megállapítani a vár relatív kronológiáját. Eszerint a vár legkorábbi épületéből már csak egy kis részlet maradt meg a felsővár nyugati szélén kialakult, furcsa tömörszerű épületrészben. Később a felsővár platóján kialakult egy nagyobb alapterületű felsővár, míg tőle nyugatra az alsóvár. A felső vár megközelítése nyugati irányból egy kapukkal megszakított hídrendszeren keresztül volt lehetséges. Ennek egyik eleme az alsóvár nyugati felét ma elfoglaló ún. laktanyaszárny helyiségeibe belefoglalt korai kapuépítmény volt. Innen a felsővári kapuépítményt egy fahídon át lehetett megközelíteni, melynek közbülső, belül üreges pillérét 2002-ben az alsóvár udvarán tártuk fel. Következő lépésben a korai kapuépítményhez északról hozzátoldottak egy kis házat, melynek kívül bekarcolt, és egykor nyilván festett kvádermintával díszített vakolata volt, ennek ásatási eredményeire alább még visszatérünk.

A következő nagy periódusban átépítették a felsővárat, ekkor épültek a reprezentatív palotaszárnyak, bennük a konyhával, melynek impozáns, kőből falazott kürtője ma is áll. Ez a periódus a felsővári palotaszárny in situ kökeretes ablaka és néhány szórvány faragvány alapján csak tág határok között, valószínűleg a 15. század második felére (esetleg a 16. század elejére?) keltezhető. Ezzel nagyjából egy időben épülhetett ki az alsóvár mai körítőfala, valamint a legkülső várfalöv a legkülső kapuépítménnyel, mely az alsóvárudvar megközelíthetőségének módosulását is jelentette.

A 2005. évben folytattuk az alsóvári udvarszintjének feltárását, melynek során a legutolsó épületomladékot távolítottuk el. Ennek során előkerült az udvart délről lehatároló épületszárny homlokzati fala, melynek falkoronája erősen lepusztult. Fala kötésben volt a várudvart nyugatról lezáró ún. laktanyaszárnnal, keleti végében egy törés mutatkozott, ahol egykor egy ajtó állt. Ennek azonban csak keleti, egykor kökeretes kávját lehetett azonosítani, a nyugati káva teljesen lepusztult. Helyenként egy sárga agyagos járósínt is előkerült, ezt azonban egyelőre visszatemettük, hogy a későbbi feltárásig megőrződjön. A ún. laktanyaszárny nyugati szárnyában, amint azt korábban kimutattuk, földszint nem volt, mivel az egyenetlen, dél felé emelkedő sziklafelszín egységes törmelékes feltöltéssel kiegyenlítették, és ennek felszínén alakították ki a helyiségsor téglapadlóját, melyet

2004-ben helyenként nagy felületen sikerült feltárni. A nyugati szárnyal ellentétben a déli épületszárnynak volt földszintje is, mely az udvarszinthez igazodott.

Letisztítottuk az alsóvár udvarát keletről határoló, enyhén lejtő sziklafelszínt, melynek során kiderült, hogy a felsővárba vezető toronyszerű építmény és a felsővári kapuépítmény között egy farkasvermet véstek a sziklába. Oldalfala habarcsozott, véleményünk szerint falazott volt, betöltésében nagy mennyiségű 17. századi kerámia került elő. A toronyra felvezető esetleges faszerkezet sziklába befáragott nyomaira nem bukkantunk, ennek ellenére illet kell feltételeznünk, hiszen az alsóvár kiépülése után is erről a pillérről lehetett megközelíteni a felsővárat, majd később az ún. laktanyaszárnyat is.

A 2005. évben az ún. laktanyaszárnyba foglalt korábbi, kvádermintás vakolattal díszített épület belsejében tovább folytattuk a járőrszintek bontását. Ennek során megállapítottuk, hogy a szikla egyenetlenségeit először egy törmelékes réteggel egyenlítették ki, benne 14–15. századi kerámiával. Fölötte az első járőrszint egy sárga agyagréteg volt, belőle bronzkereszt jött elő. Ezt a szintet később négy cölöplyukkal törték át, amelyet lefedett egy újabb sárga agyag járőrszint. Erre egy újabb sárga réteg húzódott rá. Ez utóbbi rétegekből 15–16. századi kerámia került elő. A következő sárga agyagréteg már ráhúzódott az építmény közepén talált – esetleg a fáfödemet alátámasztó oszlophoz tartozó? – alapozásra. Ez a járőrszint igazodott az épület nyugati falán talált zsaluzat lenyomatának aljához is, mellyel a korábbi körítőfal belső síkját köpenyezték ekkoriban, már a „laktanyaszárny” megépítésekor. Ezután került sor az épület oromfalának visszabontására, melynek bontási állványára (vagy még a zsaluzatra?) az udvari fallal párhuzamosan talált talpgerendák utalnak. Az épület bontási rétege erre takar rá. Rajta egy újabb járőrszint létesült, mely a helyiség rövid ideig pincként történő használatát jelzi a „laktanyaszárny” kiépülése után. E járőrszint alatt és fölött (a tér végleges feltöltésekor keletkezett rétegben) 15. század végén, de inkább a 16. század első felében készült (Hunyadi-címeres, illetve oroszlános) kályhacsempe-töredékek voltak, azaz már az egész épületszárny felépítésére is valamikor a 16. század közepén-második felében kerülhetett sor. Megállapítható volt, hogy a kvádervakolatos helyiség északi nyílása ablak volt, habarcsában a fatok lenyomatával, az ajtó viszont kőkeretes volt, az északra vezető ajtó viszont kőkeretes lehetett, de az egykori szerkezetet már kivették. Az alsóvár udvara felé három, egykor fatokos ablak nézett.

Az alsóvár 2005-ben udvarának feltárása csak a legutolsó járőrszintig történt meg, szükséges tehát a korábbi, mélyebben lévő rétegek vizsgálata is, igaz a műemléki helyreállítás során célszerűen ezt a járőrszintet érdemes megtartani. A várudvart délről elfoglaló szárny belsejének feltárása ugyancsak a jövő feladata, a déli várfal ugyanis ma még életveszélyes állapotban van, kidőlés fenyegeti. Statikai megerősítése a közeljövőben várható, ezt követően folytathatjuk az alsóvár ásatását.

LÁSZLÓ CSABA – BARTOS GYÖRGY

JELENTÉS A PÁPAI ESTERHÁZY-KASTÉLYBAN 2005-BEN VÉGZETT KUTATÁSOKRÓL

Az épületben kutatásra először 1999-ben volt módunk, mindössze három hét időtartammal. Újabb – kettő hétig tartó – vizsgálatot 2001-ben végezhattunk, ekkor a korábbiakhoz hasonlóan jobbra a kastély környezetében áshattunk. 2005-ben további négy hét

kutatásra kaptunk lehetőséget, immáron a keleti szárny földszintjén, az északi szárny egyik helyiségében és az udvaron. Az alábbiakban vázolt építéstörténet a történeti források messze nem teljeskörű vizsgálatán és a fentiekben említett, összességében bő két havi, helyszíni kutatásokon alapul.

A történeti forrásokból ismert 15. század eleji, a Garai család birtoklása idején épült, középkori castellum maradványaként legalább két egymástól elkülönülő, részben emeletes épület határozható meg. A teljes alaprajzukban még nem tisztázott épületek a mai kastély északi szárnya alatt találhatók.

A városról, várról a legkorábbi, Nicolo Angielini, Giulio Turco és Bernardo Magno személyéhez köthető 16. századi alaprajzok, továbbá több 17. századi metszet négyszög alakú erősséget mutatnak a település északkeleti sarkában. Az újkorban átépített várfalhoz tapasztva álló egykori, részben emeletes épületek egymáshoz közvetlenül nem kapcsolódtak, nem épültek össze. Noha a legkorábbi – 1639-ben készült – inventárium említi a kaputornyot, konyha melletti házát, tisztartók házát, egy kétszintes épület emeletén az öreg palotát, a tő felőli házát, pusztá palotát, etc. ezeket a házakat kutatás hiányában nem tudjuk elhelyezni a mai épületen belül. A kutatás jelen állása és tartunk tőle a jövődjé sem ad arra módot, hogy a kétharmadában ma is lakott épületben minden részletre kiterjedő vizsgálatot bárki is végezhesen. Enélkül pedig bármely kísérlet, amely a mai épületalaprajzra próbál vetíteni a középkori avagy 17. századi állapotot, több mint kétséges eredményhez vezet.

A ma barokk külsőt mutató kastély felmenő falaiban rejtőző korábbi falak közül a fenti nehézségek ellenére részben meghatározhattuk az újkori pápai vár alaprajzát. A szabálytalan négyszög alakú kőfallal övezett erősség három fala a mai külső homlokzati falaknak felel meg, míg a 18. században visszabontott déli fal vonalát az ásatás tisztázta. A pápai vár töröktől való 1597-es visszafoglalásakor megsemmisült a kapu és a mellette lévő torony, amelynek helyét a keleti szárny déli harmadába, egy ma barokk boltozatú pince helyére lokalizáljuk.

Az 17. század derekától a város és vár birtokosa az Esterházy-család. Esterházy Ferenc pápai főkapitány birtoklása idején végzett továbbépítés során a keleti épületek alá pincét ástak, annak tereit és a földszintet pillérekől indított erős boltozattal látták el. Az erősség korabeli képét egy, a ferences rendházban őrzött 1683-ban készült fogadalmi kép őrizte meg. Az ábrázolás szerint a támpillérekkel erősített övező, háromszintes magas falon belül közös tető alá vont épületek álltak. A vár délkeleti sarkához köze, a kapu mellett egy kis torony is látható. A homlokzatokat áttörő emeleti nyílások felett padlásra nyíló lőrésablakok sorakoztak.

A hódoltsági időszak, majd a Rákóczi-szabadságharc az 1730-as években került sor a középkori kapu helyett új, a vár déli falát áttörő kapu és a 16. század-végi árkon átívelő híd megépítésére. Ugyanekkor a vár földszinti és emeleti helyiségeit bővítették, ablakait nagyobbították, nyitott folyosót emeltek a keleti szárny elé.

Kevéssel utóbb, 1739-ben ifjabb Esterházy Ferenc megkezdte a vár barokk kastélylyá történő radikális átépítését. Megmaradt egy nagyméretű, Pápa városát ábrázoló olajfestmény, amely a vár tekintetében egy idealtervet mutat, feltehetően Franz Anton Pilgramhoz köthető kiépítési vezérterv ábrázolása. A képen négy szárnnyal övezett, a várostól vízesárokkal elkülönülő kastély nagyvonalú együttese az építkezés során egyszerűsödött. Elmaradt a déli szárny megépítése, az árok feltöltésével a kastély kinyílt a város felé, a korábbi elkülönülés megszűnt. Noha az eredeti koncepció változott, a festményen látható számtalan részlet, homlokzatképzés, ablakok formája etc. megegyezik a

megvalósultakkal. Ferenc gróf halálakor, 1754-ben már készen volt a kastély berendezése, elkészült a keleti szárnyban a díszes kápolna.

Az örökös, Esterházy Károly, a későbbi egri püspök a kastély külső képén már semmit nem változtatott, csupán belső átalakítások köthető személyéhez. A 18. század végére kialakult terek lényegében változatlanok voltak a 19. század végéig. Az akkoriban végzett kisebb átalakítások során helyiségosztásokat változtattak meg, neobarokk stukkók, fal-, ajtó- és ablakburkolatok készültek. A belső terekről megmaradt kisszámú ábrázolás már ezt a neobarokk állapotot örökítette meg.

A hosszabb ideig szovjet katonaság által lakott épület legutolsó nagy felújítására az 1960-as évek elején került sor. Azóta a kastélyban könyvtár, művelődési ház, múzeum és zeneiskola működött. A tetőfelújítással megkezdett rekonstrukció évek óta szünetel.

Az emeleti helyiségek a három szárny közül kettőben gyakorlatilag nem kutathatók, hasonlóan a földszint máig használt északi és nyugati szárnyához. Az északi szárny emeletén volt egykori kiállítás tíz éve bezárt, egykori tereiben megkezdődött, majd abbamaradt a neobarokk belsők megújítása, restaurálása. A földszinten csupán a keleti szárnyból kiköltözött zeneiskola egykori helyiségeit vizsgálhattuk.

LÁSZLÓ CSABA–RÁCZ MIKLÓS

A CSESZNEKI VÁR 2005. ÉVI KUTATÁSA

A cseszneki vár 2005. évi falkutatását és ásatását a Kincstári Vagyoni Igazgatóság megbízásából végezte az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.

A kutatás célja a folyamatban lévő tervezési, helyreállítási munkák ütemezéséhez kapcsolódóan az eddigi információk kiegészítése volt, hogy a helyreállítás által érintett területekről minél teljesebb körű információk álljanak rendelkezésre. Az adatok és az eddigi eredmények – egységes felmérési rendszerben való – összefoglalása a következő fázis feladata lesz.

A várfalakon először az 1980-81-es helyreállítás során volt mód állványról vizsgálatokat végezni, akkor csak a nyugati oldali belső falfelületeken, majd ezt követően 2001-ben a keleti palota második szintjén, szintén a kivitelezési munkákhoz kapcsolódóan.

A falkutatás során lehetőségünk volt állványról vizsgálni és felmérni azokat a részteket, melyekre eddig nem nyílt alkalom. Sikerült egyértelműen meghatározni a felső vár első, egyszintes kőfallal övezett periódusának falkoronáját, igazoltuk az északi oldal késő-középkori zárterkélyének létezését és felmértük maradványait, a nyugati traktuson újkori magasztást mutattunk ki, mely a korábbi pártázatos lőrések átboltozásával járt, azonosítottuk a barokk korban újra átalakított nyílásokat.

Az ásatás során a keleti traktus középkori lépcsőalapozásának tisztázása mellett újabb, az Árpád-kori várhoz kapcsolható falrészletet találtunk.

A felső vár északi falszorosában és annak bejáratánál hitelesítettük az 1967–1969-es ásatások eredményeit. A felső vár északi falszorosának első periódusú zárófalát, az ahhoz vezető hidat vagy lépcsőt tartó pillért és ennek középkori és újkori átalakításait sikerült meghatároznunk. Az alsó várból a falszorosba vezető kapu helyét is nagy valószínűséggel azonosítottuk, elkülönítve annak eredetileg szabadon álló falát az újkorban a terület feltöltése után hozzáépített falalapozásoktól.

MIKLÓS ZSUZSA

SZONDÁZÓ ÁSATÁS NAK-4. TÁBLÁN

2001. május 13-án a Tolna megyei várkutatás keretében végzett légi felderítés közben vált ismertté a falutól ÉNy-ra, az Attala – Inámi vízre lejtő domboldalon elhelyezkedő, árokkal övezett objektum. Első alkalommal 2003 tavaszán nyílt lehetőség a lokalizálásra és terepbejárásra. Akkor, a fiatal vetésben nem látszott az árok, a felszíni leletek (középkori cserepek) azonban középkori faluhelyre utaltak. 2004 tavaszán szántásban szépen kirajzolódott az erődítés: az egykori sáncárokra széles, sötétbarna gyűrű utal, ezen belül – az árokból mintegy 1 m-rel kiemelkedő – kerek dombocska látható. Ennek átmérője kb. 22 m. Az árok szélessége átlag 8 m. Érdekes módon az árok és az általa övezett terület mélyebben helyezkedik el, mint a környezete. A nedves szántásban a falu házaira sötétbarna, enyhén paticsszemcsés foltok utaltak. Edénytöredékeket közepes sűrűségben találtam. Nagy részük Árpád-kori, csupán egy-két késő középkori töredék fordult elő. Állatsont alig volt. Az árokkal övezett területtől É-ra néhány száz méterre a téglatörmelékes folt és néhány embercsont töredék templomra utal. 2001 óta több alkalommal is készítettem légi fotókat a lelőhelyről. Szántásban az árkot sötétbarna, kerek gyűrű jelzi, ezt kívül világos sáv övezi (valószínűleg egykori sánc nyoma). Vetésben a sáncárokra sötétzöld gyűrű utal, ezt világos sáv, majd kívül még egy vékonyabb, de sötét gyűrű határolja.

A lelőhely szántásban (2002. május 8.)

A lelőhely vetésben (2003. május 29.)

A szondázó ásatást az erődítés szokatlan elhelyezkedése miatt végeztem. A felmérés szerint a 20–22 m átmérőjű dombot 8–9 m széles árok övezi. A jelenlegi felszínen mérve a védett terület kb. 1 m-rel emelkedik ki az árokból. A feltárás során 1 m széles, 44 m hosszú, É–D-i irányú árokkal átvágtuk a teljes védett területet, valamint a sáncárok É-i szakaszát. A lakóterületen épületre utaló objektumot már nem figyelhettünk meg: az intenzív mezőgazdasági művelés miatt az eredeti felszín már lekopott, ezért lehet sárga színű ez a terület. Az árok D-i vége közelében, közvetlenül a sáncárok D-i szakaszának szélé mellett két hulladékgyűjtőt tártunk fel: az 1. gödör szabálytalan alakú; D-i végén keskeny, függőleges falú szakasz mutatkozott. A jelenlegi felszíntől mérve 150 cm mély, ÉK–DNy-i irányú árok esetleg alapozási árok, ill. cölöpöknek ásott árok is lehetett, de ennek eldöntésére nagyobb felületű feltárás szükséges. A gödrökből 13. századi, apróra tört fazékdarabok és állatsontok kerültek felszínre. A sáncárok betöltése sötétszürke, csaknem fekete, kemény talaj, amelyből csak szórványosan kerültek elő edénytöredékek. 110–120 cm mélységben igen sok, nagyméretű állatsontot és 1-2 vasszőget találtunk. Kb. 160 cm mélységtől lefelé már sárgásabb színű a talaj, de még mindig előfordulnak benne leletek. 280 cm mélységig folytattuk a feltárást, de az árok alját nem értük el. A munkát omlásveszély miatt hagytuk abba. Megfigyeléseink szerint az árok tompa V alakú volt, iránya alapján az alja kb. 1 m-rel lehet lejjebb, mint ameddig kibontottuk. A sáncárok területéről is 13. századi leletek kerültek elő.

Elkészítettük az erődítés és környéke szintvonalas felmérését is.

Az eddigi kutatások szerint a fent leírt területen egy középkori templomos falu és egy kisméretű, árokkal övezett földvár állt. A leletek alapján az erődítés 13. századi, a falu leleteinek zöme szintén 13. századi, de előkerült kevés késő középkori (14–15. sz.) edénytöredék is. A falu nevének megállapításához további kutatás szükséges.

SÁMSONHÁZA – FEJÉRKŐ VÁRA 2005. ÉVI KUTATÁSA

A sámsonházai Fejérkő vár 2005. évi régészeti kutatását Sámsonháza község Önkormányzatának megbízásából végezte az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.

A vár régészeti kutatása 2004-ben kezdődött, akkor egy kutatóárokkal a vár északi részén álló palotaszárnyat tudtuk azonosítani. Ennek során talált nyomok utaltak a vár korábbi periódusára, amikor a kőfalak helyett palánkfal övezte a hegytetőt.

A 2005. évi feltárás során három helyet kívántunk megkutatni, melyre három kutatóárokkal került sor: a várhegy csúcsát, ahol a korábbi épületek nyoma volt feltételezhető, a déli plató felől feltételezett várárok vonalát, és a vár külső bejáratát.

A 2. sz. kutatóárkunk a várhegy csúcsán húzódott keresztül. Ebben megtaláltuk a vár nagy vastagságú (2,5 m) belső falát, s a fal mellé az építés során betöltött rétegekben kiégett agyagtapasztás-darabokat: a kövárnál korábbi favázás épület(ek) maradványait töltötték be.

A belső falon belül, a várhegy tetején szárazon rakott keskeny kőalapozást találtunk, mely a várfalra nagyjából merőlegesen húzódott, s egy nagy méretű cölöplyuk helyezkedett el benne. A falmaradvány várfalhoz való kronológiai viszonyát nem tudtuk egyértelműen megállapítani egy a rétegeket megszakító beásás miatt.

Hogy a falszoros kiterjedését ellenőrizhessük, árknakat meghosszabbítottuk dél felé, s ezen az oldalon sikerült megtalálnunk a falszoros külső, kisebb vastagságú falát, mely a várhegy csúcsának tövéhez közel húzódik. Az eddigi feltételezéssel szemben tehát sikerült kimutatni, hogy a falszoros észak, kelet és dél felől övezte a várat, s valószínű, hogy a belső kapu a ciszterna közelében, a délnyugati oldalon lehetett.

A 3. sz. kutatóárkunk a várhegy csúcsának déli oldalán, az árokszerű mélyedésre merőlegesen helyezkedett el. A feltárás során kimutatható volt, hogy a vár építéskor itt kisebb mértékű (0,8–1,0 m) szintsüllyesztést végeztek, valódi várárok nem húzódott itt. A területet a vár bontása során töltötte fel a fal omladéka. Az omladéokban talált, három oldalán megfaragott kőhasáb kapuszárkó része lehet, ezen a helyen elképzelhető a vár külső kapuja az előtétként illetve elővárként szolgáló plató felől.

A 4. számú kutatóárokban a külső fal folytatását kerestük a várhegy északi oldalán, ahol a falszoros zárófala volt. A kutatóárkunkban a sziklafal lefaragásával kialakított teraszt találtunk. A várfal ezen a szakaszon már nem folytatódott, a zárófal helye keletebbre, a ma is megmaradt falmaradvány vonalában igazolható, ahol a belső várfal északi külső síkján ezt utaló habarcsnyomok és egy sávban sekélyebben kimosódott fugák jelezték.

A kutatás során előkerült leletanyag egy része a vár eddig is ismert Árpád-kori működési idejéből származik, a várhegy tetején talált leletanyag jelentős része azonban késő-középkori. A 15. századi, a huszitákkal kapcsolatba hozható, jelentősebb használatot itt sikerült először kimutatni, a 2. árok déli végén előkerült kő ágyúgolyó szintén erre a korszakra utal. A fém leletanyag restaurálása megtörtént, a kerámia és fém leletanyag folyamatban lévő elemzése remélhetőleg további megállapításokat, az eredmények pontosítását teszi lehetővé.

Az állatsontanyagot Daróczi-Szabó László archeozoológus dolgozza fel.

ELŐZETES BESZÁMOLÓ CSERÉPVÁR 2004–2005. ÉVI FELTÁRÁSÁRÓL**Cserépvár rövid története**

A vár keletkezéséről nincsenek adataink, de feltételezhető, hogy a 13–14. század során épült itt először valamilyen jellegű erődítés. A neve személynév eredetű, minden bizonnyal első tulajdonosára utal, akiről a mai Cserépfalu is a nevét kapta.

A vár első írott forrása alapján 1387-től már királyi birok volt, majd a 15. században Diósgyőr és Dédes mellett a királynéi birtok részévé vált. A 15. század közepétől került magánkézbe: a Rozgonyi, a Szomszédvári, a Pohárnok, ismét a Rozgonyi, majd végül a Báthori családok tulajdonába. A várról gazdag forrásanyaggal rendelkezünk, különösen értékes a vár 1458-as felosztása, valamint az 1568-as várleltár, amelyek felsorolták a vár helyiségeit, így azok fontos adatokkal támaszthatják alá a régészeti feltárásokat.

A török 1552-es egri megjelenését követően többször elfoglalta a várat, de megtartani ekkor még nem volt képes. Eger 1596-os eleste után azonban a magyar őrség elhagyta Cserépvárat, így az ostrom nélkül vált török birtokká mintegy 90 esztendőre. Az egri törökök ekkor több környékbeli kis erődítésből kiépítették Eger elővédműveit, ezek a következők voltak: Sirok, Szarvaskő és Cserépvár. Megjegyzendő, hogy Cserépvár volt Borsod vármegye egyetlen folyamatosan török kézen lévő vára. A törökkorban a vár alapota folyamatosan romlott, és 1614-re halaszthatatlanná vált a kijavítása, amelyről szintén kiváló forrásokkal rendelkezünk. A munkások létszáma és összmunkanapja alapján azonban jelentős építkezések ekkor sem történhettek itt, de ezen kívül más tevékenységet a török nem is végzett Cserépváron.

A vár egyetlen, bár megkérdőjelezhető hitelességű ábrázolása a török kor végéről maradt fenn (lásd a térinformatikai feldolgozás láblécén). Giacomo de Rossi 1688-as rézmetszetén Eger visszafoglalását ábrázolta, háttérben az elővédművekkel. A metszet felirataról tudjuk, hogy a Gondola lovasezredhez tartozó Corbelli ezredes parancsnoksága alatti erők 1687. október 30-án ostrommal foglalták el a várat. A császáriak ezt követően nyomban felégették, csupán a belső része maradt épen. Az alapján, hogy a várat Cerib Palánka néven írták ekkor össze, feltételezhető, hogy a belső kővárat palánszerkezettel övezték, ami könnyen leégthetett. (Erre utalhat Rossi metszete is, amelyen egy külső palánkvédmű övezi a belső kőépületeket.)

A leégett várat ezután még egyszer némileg felújították, sőt a kurucok 1703-ban itt tartották fogva az egri püspököt, de az a 18. század során már végleg elhagyatottá vált. A Rákóczi szabadságharc után a környék birtokosa, a francia eredetű L'Huillier család a vár kőanyagából építette fel a várhegy alatti kastélyukat, amelyből viszont mára az alapon kívül csak a kápolna és a „neotörök” stílusú kútház maradt meg.

A vár régészeti kutatása

Cserépváralja – Vár-hegyen 2004. nyarán kezdtük meg a régészeti feltárásokat a helyi önkormányzat kezdeményezésére. Ezt megelőzően mindössze Nováki Gyula és Sándorfi György felmérése készült a várról, egyéb régészeti tevékenység nem történt itt.

Az első év kutatásait augusztusban indítottuk, sajnos az esőzések miatt többször napokig késleltetve. A 2004-es idény célja a falsíkok kutatása és az alaprajz részbeni tisztázása volt, ezért 8 kutatóárkot jelöltünk ki. A rövid, 14 napig tartó feltárások adataiból képet szerettünk volna nyerni a felszín alatti falak helyzetéről, hogy 2005-ben a kutatóárkokat szelvénné bővítve nagyobb összefüggő felületet kutathassunk.

Maga a vár viszonylag kis alapterületű, jól áttekinthető. Az egykori oválishoz közelítő alaprajzú kő belsővárat kívülről egy vélhetően fa-föld szerkezetes palánk védte.

A 2004-es árkokat a belső kövár déli felében jelöltük ki, valamint a máig magas felmenő falakkal rendelkező keleti bástya környezetében.

Az *1. és 3. árokban* tisztáztuk a keleti bástya (S21) alaprajzának egy részletét, valamint több építési periódust különböztethettünk meg. A bástya egy korábbi falra (S33, 34) épített sokszögletű építmény, amely elé feltehetőleg a 16. század végén egy mély árkot vágtak a tufás altalajba (S20, 36). Ez az árok a török időben vastagon feltöltődött, belőle kevés, de jellegzetes 17. századi és török kerámia került elő.

A *4. és a későbbiekben nyitott 8. árokban* a belsővár keleti oldalán feltártunk egy igen vastag, jó megtartású falszakaszt (S37) belső oldalán egy párhuzamos cölöplyuksorral. Az S37 fallal párhuzamosan egy újabb külső, mintegy 3 m vastag falat (S40) találtunk, a két fal közötti keskeny falszorossal, ahonnan nagy mennyiségű 15–16. századi kerámiaanyag és kályhaszem került elő.

Az *5. és 7. árokban* a belsővár déli, délnyugati szakaszait kutattuk, itt megtaláltuk a 4. árokban is tapasztalt omladékos, szabdalt felszín folytatását (S45, 54). Az 5. árokban egy kisméretű, a tufába vájt ovális teret tártunk fel (S15), funkciója egyelőre kérdéses.

A *6. árokban* a belsővár egyetlen máig megmaradt falcsontjának külső oldalát vizsgáltuk (S5). Itt is megfigyelhettük, hogy az eredeti járószintet nem tapasztott agyagból készítették, hanem azt a tufába belefaragták (S7). Ezt a járószintet bizonyára időnként kitakaríthatták, ennek tudható be, hogy itt nem volt középkori eredetű réteg, illetve hulladék, csak 17. századi, azaz a vár utolsó periódusából származó leletanyag. Másrészről megfigyelhető volt, a tufás felszín erős kopása, hiszen a falak védelmet nyújtottak az alattuk lévő tufakőnek, de előttük az időjárás folyamatosan és látványosan lekoptatta a felszínt.

A kijelölt *2. árkot* nem kezdtük meg, mert a terep erős lejtése miatt félő volt, hogy beomlik.

Az előkerült leletek nagyobb hányada 15. századi fehér anyagból készült kerámia, illetve 15–16. századi mázatlan leletanyag. A valamivel kevesebb 17. századi leletekre jellemző, hogy ugyan előfordult a török eredetű kerámia, de kis mennyiségben. Ez azt bizonyítja, hogy a cserépvári török, illetve balkáni eredetű helyőrség is zömmel magyar fazekasok által készített edényeket használt.

2005. augusztusában kezdett második ásatási idényben a 2004-es árkok közti területek kutatását terveztük meg. Ekkor közel négy hetet töltöttünk a várban, nyolc 5×5 m-es és egy 8×8 m-es szelvényt kijelölve. A szelvények számozása nem az elhelyezkedésük, hanem a kitűzésük időbeli sorrendje alapján történt. (A 2005-ös felszín és metszetrajzok térinformatikai feldolgozása jelenleg folyamatban van, ezért az itt látható ásatási felszínrajz csak előzetes. A 2004-es térinformatikai adatokra a 2005-ös szelvények helyét és a feltárt falszakaszokat helyeztem rá.)

A 2004-es 4. ároktól délkeletre kijelölt *I. és II. szelvényekben* megtaláltuk a már azonosított belső falszakasz (S37) folytatását és a vele párhuzamosan a sziklába vájt cölöplyuksort. Sajnos az S37 falat itt szinte teljesen elbontották a 18. század során, de ez

egyben a szerencsénk is, hiszen így itt jól látható a falépítés technológiája: a puha riolit-tufát lépcsősre faragták és a természetes sziklafelszínre, valamint a „lépcső” oldalához támasztva emelték a falakat. Kérdéses egyelőre a cölöplyuk sor szerepe: mivel párhuzamosan fut az S37 fallal, ezért egy belső palánsorra gondolhatunk, amelynek a fal felőli közét bedöngölték földdel; másrészt egy korábbi vár palánkfalával is számolhatunk, amit bizonyítanak a cölöpsor árkából előkerült Árpád – kori kerámiaelek. A palánk pontos meghatározására a további szakaszok feltárásával adhatunk majd választ.

A 2004. évi 8. árok déli kibővítése lett a *III. szelvény*, ahol a több mint 3 m vastag külső fal (S40) folytatását kerestük. A meredek hegyoldalban mindössze néhány cm-re a mai felszíntől, a humusz alatt már jelentkezett a fal, amely szinte teljes szélességben és viszonylagos épségben húzódik itt. A már 2004-ben kutatott keleti bástyát utólag emelték elé, ez jól látható a falelváláson. Érdekes, hogy a bástya szárnya alig 2 méterre ugrik ki a várfalból, azaz egy igen kis védmű lehetett. Az S37 és S40 falak közti, tavaly megfigyelt falszorosról kiderült, hogy azt a 15–16. század fordulóján teljesen feltöltötték főleg meszes építési hulladékkal, belőle jellegzetes kerámiaanyaggal. Sajnos nem ismert a falszoros kora újkori járószintje, ugyanis az magasabban lehetett a mai talajszintnél.

A *IV. szelvényben*, az 5. árok kibővítésében ismételten viszonylag jó állapotban bukantunk a belső várfal (S37) folytatására/visszafordulására, itt is a lépcsősre faragott riolittufára rakták a terméskő falakat

A *VIII. és IX. szelvényekben* a II. szelvényben DNy-i irányba forduló S37 fal helyét követtük, ugyanis a falat a 18. században teljesen elbányászták. (A déli várfalak hiányosságát esetleg magyarázhatja, hogy ezek voltak a várhegy alatt épülő kastélyhoz legközelebb, innen csak le kellett görgetni a hegyoldalról a köveket.) A IX. szelvényben egy igen mély, a riolittufába közel függőlegesre faragott helyiség bontásába kezdtünk, amely vastagon fel volt töltődve kora újkori szeméttel. Biztonsági okok miatt azonban 2 méter mélységben megálltunk, legközelebb rábontva tovább szeretnénk kutatni. A mélysége és a sziklába faragott oldalfalai alapján esetleg egy pincyszerű helyiséggel számolhatunk, amelyet a vár utolsó periódusában, a 17. század második felében szemétdömrnek használtak.

A belsővár ma is meglévő derékszögű falcsonkjáról a *VII. szelvényben* kiderült, hogy egy belső udvar sarkához tartozik. A nagy területű szelvényben megtaláltuk a vele párhuzamosan futó szembeni falat. Ez az udvar, mint ahogyan azt már tavaly is tapasztaltuk csak 17. századi írókázott, mázas leletanyagot tartalmazott, továbbá viszonylag jelentős a török talpas táltöredékek száma is. Ezen belső udvar folyamatosan használt járószintje tehát a tufás szikla volt, amin csak az utolsó periódus szemétanyaga rakódhatott le. Mivel viszonylag sok török anyag van benne, ezért vélhetően a kuruc korban már nem volt használatban.

A két kutatási idény eredményei alapján egy kettős, egymással párhuzamosan futó ovális falgyűrűvel övezett középkori belsővárra gondolhatunk. A kora újkor folyamán, vélhetően a tűzfegyverek elleni védelemre egy kisebb bástyával is megerősítették a vár keleti oldalát. A belsővár alaprajzi tisztázását és feltárását idén is folytatni szeretnénk. A vár további részeinek feltárása ugyan még legalább 8-9 kutatási idény, de addig is szeretnénk elkezdni az eddigi feltárt falak rekonstrukcióját és romkertként való bemutatását.

VIRÁGOS GÁBOR

A NYÍRBÁTORI BÁTHORI REZIDENCIA

Műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében

A nyírbátori Báthori család központi nemesi rezidenciájának régészeti kutatása az 1950-es évek óta – a két alkalommal történt egy-egy bő évtizedes megszakítással – szinte folyamatosan zajlik. Az ezredfordulóra számottevő eredményeket lehetett felmutatni, hiszen sikerült tisztázni, hogy a rezidencia egy központi udvar köré elrendezett 3 épületről állt, melynek több építési fázisa is volt, de a kutatási idő hosszához képest mégis alapvető kérdések maradtak megválaszolatlanul. Az ú.n. ebédlopálota, később barokk magtár, műemléki helyreállítását több évtizede tervezték, érdemi előrelépést azonban csak 2004-ben sikerült elérni, amikor egy PHARE pályázatot elnyerve végre sikerült fedezetet teremteni ehhez a nagy volumenű munkához. A korábbi kis szondákkal és kutatóárkokkal folytatott feltárást ezért 2005-ben a kivitelezést ugyan csak alig valamivel megelőző, de csaknem a teljes felületet érintő régészeti munkavégzés válthatta fel, amit a teljes falkutatás tett teljessé. 8 hónap alatt több mint 2000 m² felületet tártunk fel, s noha minden területéről volt már némi ismeretünk, számos meglepetés ért bennünket. Kiderült, hogy a korábbi, kis felületet érintő szondák és kutatóárkok információ értéke erősen korlátozott volt, mivel ezekkel nem mindig lehetett elérni a középkori rétegeket. Sajnos a rendkívül laza homokban sok helyen 3,6–4 m mélységig kell lehatolni az altalajig, a felszínen pedig nem ritka az 1,5–2 m vastag feltöltés sem.

A tavalyi év feltárásainak a várkutatás szempontjából legfontosabb eredménye kétségkívül az, hogy a rezidencia időszakos erődítettége egyértelműen beigazolódott. A volt magtárépület ÉK-i sarkánál egy kör alakú földbástya leégett nyomait sikerült dokumentálnunk (árokba állított facölöpök agyaggal tapasztva alkották ezt a védművet). A cölöpszerkezetes védőrendszer a rezidencia északi előterében teljes hosszában követhető, azt viszont csak feltételezni tudjuk, hogy ennek délre kanyarodása és a nyugati oldalon továbbfutó vonala a mai utca vonalába esik. Ezt a templom felőli oldalt ugyanis csak idén kezdjük feltárni, az utca aszfaltos burkolatát pedig nem lehet egyelőre feltörni. Azt azonban már a korábbi kutatások is tisztázták, hogy ezen az oldalon a cölöpök alkotta védművet többször megújították, miután a korábbi leégett. Ez feltehetően azzal van összefüggésben, hogy a szomszédos templomdombról a megerősített rezidenciának épp ez az oldala lőhető a legkönnyebben. A feltárásból eddig öt különböző méretű ágyúgolyó és egyéb hadieszköz is előkerült: lándzsahegy, nyílhegyek, számszerijhoz való nyilak fejei, számszerij elsütő szerkezetének csont diója, stb. Mindez egyértelművé teszi, hogy az amúgy alaposan kipucolt rezidenciát – ahonnan a törött edényeken és egyéb hulladékon, valamint a beépített szerkezeteken kívül gyakorlatilag minden érdemben mozdíthatót idejében elmenekítettek a tulajdonosok – komoly támadások érték.

Az épületkomplexum a leginkább megmaradt formájában egyébként eredetileg minden hadi szempontot mellőzve került megépítésre legkésőbb valamikor az 1500-as évek legelején, tehát terminológiaiul egyértelműen udvarházként lehet leírni. Azon a telken fekszik, melyet több forrás alapján esetleg a Báthoriak udvarháza számára fenntartott helyként lehet lokalizálni.¹ Ez a mezőváros keleti peremén, a (belterületen szigetszerű-

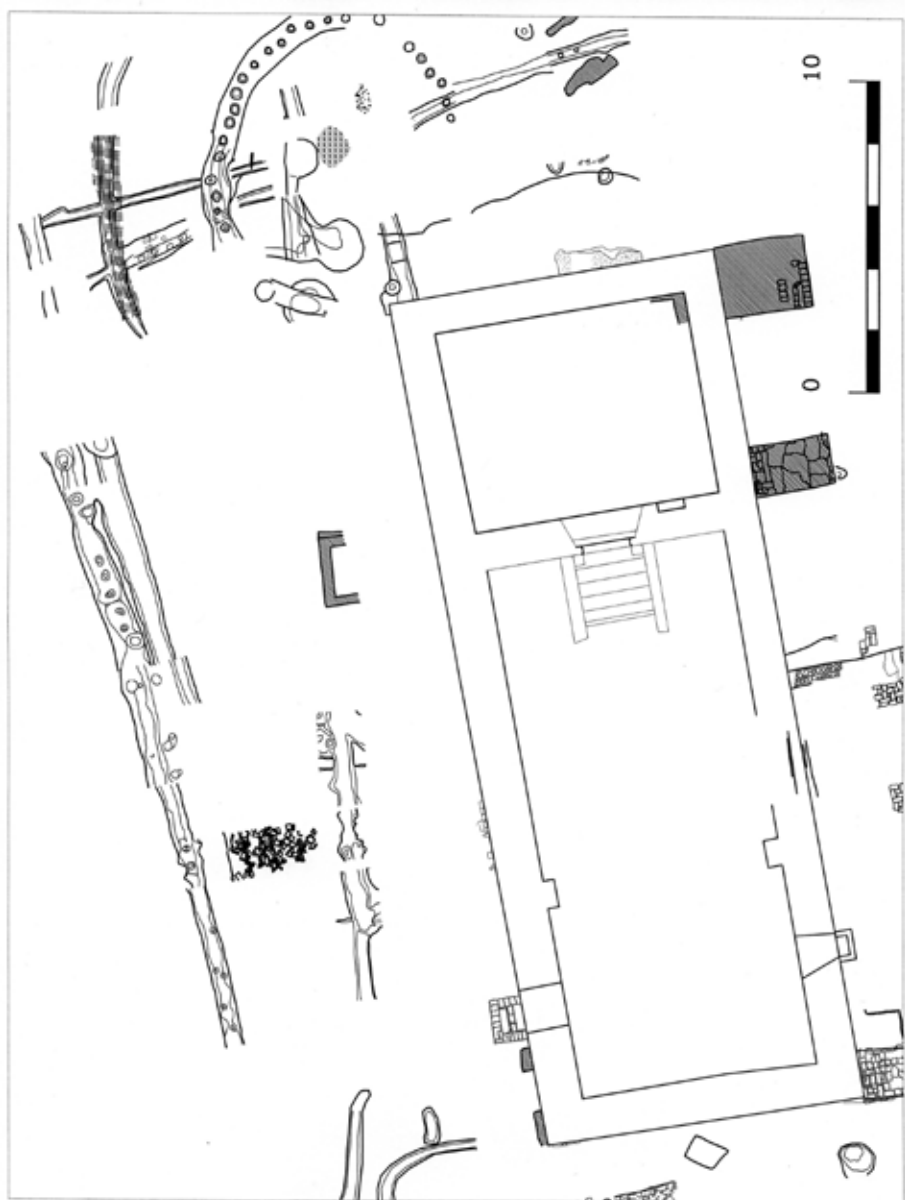
1 DL 54814., DL 5326.

en még ma is létező) nyírvizek mentén, közvetlenül a plébániatemplom dombja és az azon található temető szomszédságában feküdt. A templomdombot délről övező utca – a nemesek utcája – épp e telek végének fut neki, feltételezhetően itt kell(ene) keresni a rezidencia főbejáratát is. Azért csak kellene, mert az 1950-es években pont itt építettek fel a város egyik iskoláját. A nemesek utcája egyébként a Báthoriak familiárisainak városbeli lakóhelyei számára szolgált tökéletes lokációval: közvetlenül a templom és a főúri rezidencia mellett, az oda vezető úton sorakozhattak végig a nemesi telkek.² Maga a rezidencia tehát közvetlenül a templomdomb tövében állt, vagyis stratégiaileg a lehető legrosszabbul volt elhelyezve. Ez nyilván sem az udvarház megépítésére szánt telek több száz évvel korábbi kijelölésekor, sem a most kutatott épület megépítésekor nem volt még szempont. A rezidencia környezetében feltárt Árpád-kori kemencemaradvány és egyéb korai leletek alapján feltételezhető, hogy a terület eredetileg a település szerves része volt. A magtár környezetében talált további jelenségek és leletek – köztük nagy számú kályhacsempe – alapján az is bizonyos, hogy nem az 1500 körül épült komplexum volt itt az első nemesi lakóhely. Az 1500 körüli nagy kiépítés valószínűleg a család Ecsedi ágának történetében csúcspontként értékelhető időszakban, kifejezetten lakó és reprezentációs célból történt. Az ország egyik vezető bárójának és kíséretének nemcsak lakóhelyéül szolgált ez az épületegyüttes, hanem a feltehetően a királyi udvart utánozó udvartartásnak, valamint a családi és országos találkozóknak is díszes, megfelelően reprezentatív teret biztosíthatott. A falkutatások és a régészeti feltárások során előkerült faragott kőanyag, valamint a régészeti megfigyelések alapján a kiépítésnek legalább 3 fázisa volt, melyből az utolsó az 1530–1540-es évekre datálható.

Az 1550-es 1560-as évek belháborúi során azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A vidék a Szapolyai és Ferdinánd közötti háborúskodás egyik fő területe lett, s a vidéken lakó főurak is rendszeresen változtatták elkötelezettségüket a két párt között. Ebben a politikai-hadi környezetben a nagyobb nemesi lakóhelyeket sürgősen megerősítették.³ Mivel ezek általában nagyobb, szilárd falazóanyagból emelt épületek voltak megfelelő raktározási és szállás kapacitással, ezeket lehetett a legkönnyebben, legolcsóbban és leggyorsabban szükség-várákká átalakítani. A török elleni mindenkori végvári zóna védműveinek jelentős része ugyanezen a logikán alapulva, ugyanilyen létesítmény volt. A szükség és a gyorsaság természetesen eleve csak hevenyészett erődítményeket eredményezhetett. Ehhez társult, hogy a rezidenciák elhelyezkedését eredetileg csak ritkán befolyásolták katonai-stratégiai szempontok, így azok védelmi kiépítésének lehetőségei eleve korlátozottak voltak. Nyírbátorban – a környék rezidenciához hasonlóan – fa-föld szerkezetes sáncot építettek a már álló téglapépületek köré, feltehetően minden sarkán egy-egy kör alakú bástyával, melyek az ágyúk elhelyezésére is szolgálhattak. Bár indirekt irodalmi utalásban szerepel, régészetileg egyelőre nem sikerült a sáncot kerítő árok nyomaira rátalálni. A korábban tehát egyértelműen erődítmény, bár eleve nagyméretű udvarházon az 1540-es éveknél későbbi építő tevékenység nem mutatható ki. Az 1550-es évek közepe táján viszont egy egyszerű technológiát alkalmazva gyorsan megerősítik.

2 Anjoukori okmánytár 6. 159–161.; KUBINYI, ANDRÁS: Urbanisation in the east-central part of medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed.: Gerevich, László. 103–149. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 128.; NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig (nyomdában lévő kézirat).

3 Lukinich szerint Zay és Balassa, a két Habsburg párti főúr Nyírbátorban és Nagyszőlősen castellumokat építtettek, sőt 1565-ben már várként nevezi meg Nyírbátort. LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. MTA, Budapest, 1918. 113., 116.

A nyírbátor Báthori-rezidencia ÉK-i épülete kutatási alaprajza, 2005.

Az erődítés mértékét tekintve egészen a tavalyi évig azon az állásponton voltam, hogy egy egyszerű latorkert révén ez nem érte el az aktív védelemhez szükséges mértéket, tehát terminológiai értelemben a rezidenciát továbbra is erődítetlennek, de emelt szintű biztonsággal ellátottnak véltem. E tekintetben a sarokbástya előkerülése alapvető változást jelent, hisz erre egyrészt komolyabb ágyúkat is elhelyezhettek, másrészt oldalazó tüzelést is lehetővé tett, így a védelem kifejezetten aktív és hatásos lehetett. Az épületet tehát valóban megerősítették, azonban két szempontot is figyelembe kell venni. Az 1550-es évek második felében már aligha beszélhetünk erődített nemesi lakhelyről, mivel épp a hely veszélyeztetettsége és mérsékelt védhetősége miatt a Báthoriak lakóhelyüket ekkor Ecsedre helyezik át. Az épületkomplexum tehát – nyilván eredetileg csak átmeneti jelleggel tervezve – egyfajta „végvári” erősség szerepkört kapott. Az erődítettség mértéke ugyanakkor e szerepkörön belül csak meglehetősen alacsony pozíciót tudott biztosítani. A hatékony löfegyverek korszakában egy a vár mellett közvetlenül magasodó dombocska a védelem hatásfokát gyakorlatilag lenullázta. Nem véletlen, hogy épp a nyugati oldalon került sor a cölöpsor többszöri megújítására. Az új cölöpsorok már a nyugati palotaszárny vonalán belül húzódnak, vagyis e palotaszárny feltehetően már az első komolyabb ostromnak áldozatul esett. A magtár nyugati fala is későbbi megújítás, egy 18. század eleji forrás pedig arról tudósít, hogy e palota nyugati „háza” romos, csak a földszinti konyha és a tőle keletre fekvő helyiség használható.⁴ A védőművön több oldalon és oldalanként is több ponton megfigyelt megújítások ugyanakkor azt jelzik, hogy ez a harcászati szempontból ugyan csapnivalóan fekvő hely a vidéken belül mégiscsak stratégiai jelentőséggel bírhatott. A hadi helyzet azonban nem lehetett túl kedvező, mert az egész épülecsoportot védőművestől, mindenestül hamarosan (valószínűleg még az 1560-as és az 1580-as évek között) felhagyták, s csak a békésebb idők visszatértével, talán csak a 18 század elejével vették ismét intenzív használatba a megmaradt részeket. Az újjáépítés csak a szükséges javításokra korlátozódott, mivel rezidencia szerepben többé már nem jelent meg az épület, gazdasági-adminisztrációs feladatkörei azonban úgy tűnik a 19. századig fennmaradtak.

FELD ISTVÁN

SALGÓTARJÁN – SALGÓVÁR 2005. ÉVI KUTATÁSA

2005 májusában már a hatodik egymást követő évben folytatódott az alsóvár maradványainak helyreállítását előkészítő ásatás. A munkatervben ebben az évben az É-on elhelyezkedő építmény 8×6 m-es belvilágú tere kutatásának befejezése, a K-i, ún. nagyciszterna szélesebb környezetének – így a tőle Ny-ra és DK-re eső területnek – a teljes feltárása s végül az ötszögű K-i ágyútorony kutatásának a folytatása szerepelt.

A várfalhoz támaszkodó, részben már a sziklába mélyített északi épület belsejének északnyugati negyedében a vékony és bolygatott omlási rétegek alatt – különösen a várfal mellett – jelentős pusztulási rétegsort vizsgálhattunk, amely jelentékeny leletanyagot is tartalmazott a 16. század utolsó harmadából.

A felsővár alatti É-i hegyoldalban – a mai felfezető út és az ún. nagyciszterna között – igen jelentős részen letermeltük a főként az 1938. évi felsővári építkezések során illetve az 1980-as években folytatott feltárások során ide került finomabb törmelékét. Alatta

4 Károlyi Levéltár, Lad. 46. No. 17.

a bazaltoszlopok között csak ritkán mutatkozott a leletekben gazdagabb, bolygatatlan, humuszos lerakódás.

Munkánk legnagyobb eredménye az volt, hogy megállapíthattuk: az ún. nagyciszternától D-re húzódó, az elmúlt évben kutatott K-Ny-i fal nem folytatódott tovább Ny felé, hanem egy erősen lepusztult, derékszögű sarokkal ért véget, azaz ez egy, a ciszterna felett egykor állt „kútház” D-i fala volt. Ennek megfelelően elő is került ezen építmény erősen lepusztult Ny-i fala is és némi bizonytalansággal meghatározható volt az ÉNy-i sarok is. Megállapíthattuk, hogy ez a szabálytalan téglalap alaprajzú épület K felé kissé kiugrott a hozzá már egy következő építési fázisban hozzáépített, ÉNy illetve DK felé induló várfalak vonalából. Egykori járószintje csak a DK-i sarokban maradt meg.

A ciszternától D-re egy átlag 2 m széles pihenőt határozhattunk meg a hegyoldalban, itt az omlásréteg alatt egy agyagos feltölt(őd)és mutatkozott, melyről nem volt kideríthető, hogy az a ciszterna építésével függ össze vagy inkább a felsővár tornyának pusztulása során keletkezett. Ugyancsak agyagos-égett réteg mutatkozott foltokban a ciszternaépítményt a K-i ágyútoronnyal összekötő várfal belső oldalán a sziklafelszínen – itt vezethetett eredetileg az alsóvárat az ágyútoronnyal összekötő közlekedési útvonal.

Bár a kivitelezési munkák miatt az ágyútorony betöltésének kitermelése a következő évre tolódott, a konzerválás során az épület Ny-i falában – egymáshoz képest szimmetrikus elhelyezésben – két, 30×30 cm-es, vízszintes gerendafészket határozhattunk meg, melyek talán kapcsolatba hozhatók az építmény legalsó(?) földemével.

(A kutatásról ld. a *Castrum* 2005/1. száma 110. oldalán közzétett alaprajzot)

FELD ISTVÁN–VICZE MAGDOLNA

JELENTÉS A SOLYMÁRI VÁR 2005. ÉVI ÁSATÁSÁRÓL

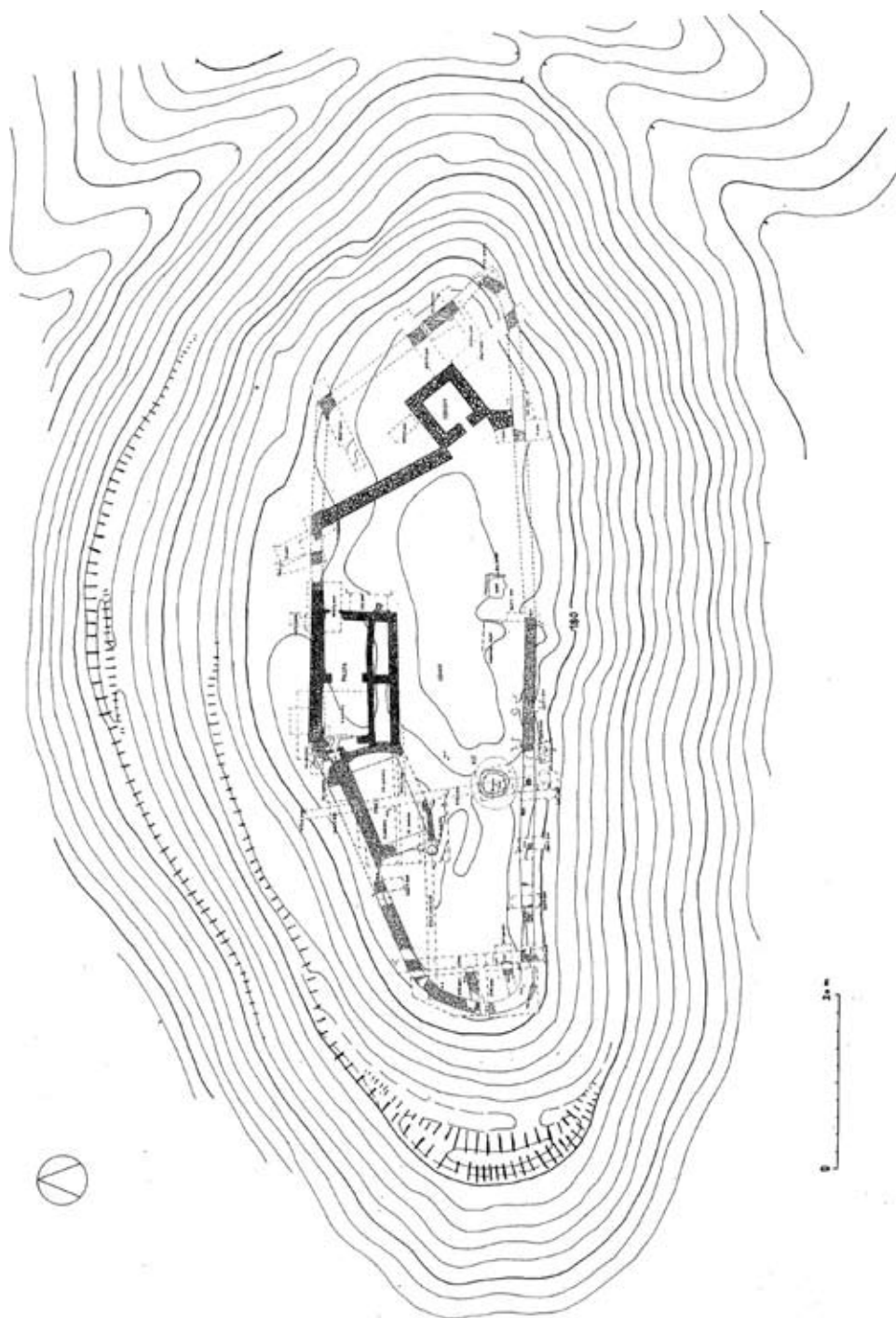
A szakirodalomban Mátyás-domb és Szarkavár néven is említett, mintegy 180 m magas, ovális platójú solymári várhegyen 1929–1934 között Valkó Arisztid amatőr régész tárta fel egy középső-bronzkori magaslati telep valamint az ugyanitt a 14. század végén emelt s Buda 1541. évi török kézre kerülését követően felhagyott középkori vár addig ismeretlen maradványait (vö. *Studia Comitatusiensia*, 9. (1980) 267–313.). A félbemaradt munkák folytatására ezután csak 1972 és 1977 között került sor, amely elsősorban ugyan a középkori vár alaprajzi rendszerének és építéstörténetének fő vonalakban történő tisztázását illetve a terep rendezését jelentette nagyjából a késő-középkori járószinten (vö. *Studia Comitatusiensia*, 17. (1985) 451–463.), de jelentős eredményeket hozott az őskori telep vonatkozásában is (vö. *Budapest Régiségei*, XXVI. (1984) 113–130.). Érdemleges falkonzerválási munkákra ekkor azonban még nem volt mód, erre először csak 2000-ben adódott lehetőség – sajnos megfelelő szakmai előkészítés hiányában számos komoly szakmai hibával. Ezek korrigálása érdekében 2001-ben újabb kisebb ásatásra került sor (vö. *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Budapest, 2003. 214.), de a munka ezt követően már nem folytatódott. Solymár Nagyközség Önkormányzata 2005-ben végül jelentősebb pályázati támogatást nyert el a vár turisztikai hasznosítására, s ez szükségesé tette az ásatások minden eddiginél nagyobb léptékű folytatását.

A 2005. október 3. és november 5. között itt végzett kutatásunk azonban korántsem törekedhetett teljességre. Célja elsősorban az volt, hogy minél jelentősebb szakaszon tárjuk fel a vár 18. században elbontott külső falait, illetve tisztázzuk a belső oldalukhoz

támaszkodó palotaépület és bővítménye alaprajzi elrendezését valamint szintviszonyait, annak érdekében, hogy bemutatásuk, értelmező jellegű visszaépítésük minél hitelesebben elvégezhető legyen. Feladatunk volt emellett még az 1970-es években már részlegesen feltárt várkút felső, az egykori kőfalazatot már nélkülöző felső részének újbóli kitisztítása is. Egy nagykiterjedésű feltárást tehát nem irányozhattunk elő, s még kísérletet sem tehattünk arra, hogy az egyes területek összes topográfiai és régeltani kérdését tisztázzuk – ez alól néhány kisebb árok- és szelvényszakasztól eltekintve csupán a vár nyugati végszakasza számított kivételnek, ahol két nagyobb szelvényt is nyithattunk.

Módszerünk alapvetően az volt, hogy az 1970-es években kutatóárkokkal nagyrészt már felderített alaprajzból kiindulva a várhegy nyugati kétharmadán a várfal feltételezhető vonalára merőleges újabb árkokkal tisztázzuk a falvonulat helyét – hét kutatóblokkot nyitottunk itt a déli, hármat az északi oldalon. Ezt követően az egyes árkok között végig kibontottuk az átlagosan 140 cm vastag, helyben bányászott hárshegyi homokkőből épített várfalszakaszok általában igen csekély, bontási törmelékkel kitöltött maradványát. Igen sok esetben azonban csupán az utolsó köig kitermelt helyét, alapozási árkat találtuk meg, felmenő falazat már szinte sehol sem maradt ránk. A bontás során azonban jelentős régtegmegfigyelésekre is lehetőségünk nyílt, így kiderült, hogy a várfal igen gyakran vastag, néhol a 100 cm-t is elérő egynemű őskori réteget illetve kifejezett gödröket vágott át. A falkiszedést követő erózió miatt a várfalak belső oldalához kapcsolódó értékelhető középkori építési-feltöltési rétegeket ugyanakkor már csak ritkán találtunk, néhol azonban az egykori külső járószint még megfigyelhető volt..

Ásatásunknak a várfalak vonatkozásában legjelentősebb eredménye az volt, hogy korábbi feltevésünkkel szemben kiderült, miszerint a palotaépület nyugati bővítményének korábban feltárt vastag északi fala nem azonos a 14. századi várfallal. Az előbbi fal északi oldala előtt, vele párhuzamosan megfigyelt „árók” nem egy „rejtekkajtóhoz” vezető lejártnak, hanem a kiszedett egykori várfal helyének bizonyult – e fal nyugati folytatását sikerült is feltárnunk. Így megállapíthattuk, hogy a minden bizonnyal a Lackfi-családhoz köthető első solymári vár alapvetően egy szabálytalan, elég hevenyészett ovális alaprajzú – derékszöget a mai tudásunk szerint teljes mértékben nélkülöző – várfalgyűrűből állt. Ennek belső oldalához a munka második szakaszában épült hozzá a palotaépület – keskeny déli falainak enyhe ívelése, az északi zárófal elhelyezkedése ezt meggyőzően bizonyítja. Ugyancsak utólagos a várfalhoz képest, de annál (és a palotánál) jóval később, esetleg csak az 1500 körül reneszánsz átépítés kapcsán keletkezett az említett nyugati pincés bővítmény, melynek teljes feltárását ugyancsak terveztük, de nem sikerült megvalósítanunk – sikerült azonban legalább egymással kötésben lévő falai déli belső sarkait meghatározunk. Déli falának tompaszögű kapcsolódása a palotához egyértelműen azzal magyarázható, hogy az épület az itt már erősen délnyugat felé hajló várfalhoz épült hozzá. Mivel azonban a még továbbra is ismeretlen járószintje jóval mélyebb volt az eredeti várfal alapozásának aljánál – eddig már a váruddar átlagos szintjétől számítva mintegy 4 m-es mélységig bontottuk ki újkorban bolygatott betöltését – ezért egy önálló, mélyebbre alapozott falat emeltek a korábbi fal belső oldalán. Ezt a kronológiát a fal északi, külső síkjának kiképzése is alátámasztja – azt azonban továbbra sem tudjuk értelmezni, hogy milyen célt szolgált az a keskeny, valamilyen faszerkezet (lépcső?) lenyomatát őrző, észak-déli irányú, kifelé, északra lejtő rámpa, amely északkeleten ebben falazatban, annak szerves részeként került kialakításra. Azt mindenesetre már nem tartjuk valószínűnek, hogy ez egy, a várból kivezető nyíláshoz („rejtekkajtóhoz”) tartozott volna, s valószínűleg aligha köthető ezen nyugati bővítmény közlekedési rendszeréhez

A solymári vár kutatási alaprajza, 2005.

Ez utóbbit – azaz mélyen fekvő járószintje eredeti megközelíthetőségének mikéntjét – még továbbra sem ismerjük, s így csak feltételesen hozható vele kapcsolatba az a bizonytalan lépcsőmaradvány, amely a palotaépület délnyugati, keskeny „tere” nyugati végén sejthető. Végül a kutatások jelenlegi állásánál semmi biztosat nem mondhatunk még ezen nagyméretű építmény egykori funkciójáról és szerkezetéről sem, még az is kérdéses, hogy udvarszint feletti egykori felépítménye kőből készült-e?

Az azonban nagyon valószínűnek tűnik – a vár nyugati végszakaszát észak-déli irányban teljesen átvágó kutatóárokban és a hozzá nyugatról csatlakozó két szelvényben tett rétegmegfigyeléseink alapján –, hogy az előzőekben tárgyalt pincebővítmény építése kapcsán kitermelt nagymennyiségű homokköves föld – vagy legalábbis egy része – a vár nyugati részén, a várfalgyűrűn belül került elterítésre. A 20–30 cm vastag sárga feltöltés könnyen összetéveszthető a homokköves altalajjal s valószínű, hogy az 1970-es években végzett kutatások során erre nem is mindenütt figyeltünk fel. További vizsgálatok nélkül ugyan még nem állítható, hogy a vár keleti részén álló négyzetes torony körül 1976-ban felfedezett vastag, ugyancsak homokköves feltöltés ugyanekkor keletkezett volna, az azonban szinte biztos, hogy a 14. századi erősség még a déli oldalon sem rendelkezett egy közel vízszintes udvarszinttel, azaz kezdetben a természetes eredetű, egyenetlen, a hegyplató szélei felé lejtő terepszinten járhattak a várban élők. Bár a homokköves feltöltésből a nyugati részen nem került elő jól értékelhető leletanyag, s az alatta húzódó barnás, néhol törmelékes rétegeket is csak részben vizsgálhattuk, az utóbbiak felszínéről származó néhány mázas, címerpajzsos illetve baziliskusszal díszített kályhacsempetöredék már eddig is azt valószínűsíti, hogy a várban állt Zsigmond-kori kályhák elbontását követően kerülhetett sor az előzőekben említett tereprendezésre, s így logikusan a nagy nyugati palotabővítmény megépítésére is.

Az újkori falkiszedések miatt azt azonban már nem tudtuk megállapítani, hogy az erős ívvel forduló nyugati várfal belső oldalához támaszkodó, két közel azonos hosszúságú és szélességű, egymással párhuzamos kelet-nyugati „falnyelv” – melyeket egy befelé nyitott „torony” vagy toronyszerű építmény alapozásaiként tudunk csak elképzelni – még a sárga homokköves feltöltés előtt, vagy annak idehordása kapcsán épült-e meg, habarcsanyaguk mindenesetre élesen elütött a várfalétól.

Kutatásunk kiterjedt a palotaépület keleti oldalára is, az itt nyitott szelvényben azonban csak azt tudtuk igazolni, hogy a délkeleti sarok közelében található ferde támpillér az épülettel egyidős – talán egy feljárólépcső támasztását szolgálta. A tőle északra, mélyebb szinten talált téglapadló értelmezése nem könnyű, mindenesetre változatos szintviszonyokra utal ezen a részen. Feltehető, hogy esetleges folytatását az a nagy beásás tette tönkre, amely minden bizonnyal Valkó Arisztid e részen végzett korai kutatásaival hozható kapcsolatba.

Míg a várfalakkal övezett területen a középső-bronzkori, a Vatyai kultúrához köthető rétegeket és jelenségeket ugyancsak nem vizsgálhattuk behatóan, a vár kútjától délre – már részben a várfal vonalán túl, gyakorlatilag a hegyoldalban – feltárhattunk egy különleges bronzkori objektumot. A jelentősebb méretű, teknő alakú gödör alját a bronzkorban, használata során egymás után legalább háromszor letapasztották/ledöngölték. Az objektum felső két, laza, hamus rétegéből nagy mennyiségű Koszider korú leletanyag került elő. Elhelyezkedése újabb adalékkal szolgál a domb középső-bronzkori topográfiájához.

Az elvégzett ásatás eredményeképp 2006-ban elkezdhető a nagyrészt elbontott várfalak udvarszintig vagy mellvédmagasságig való visszaépítése az eredeti szélességben a várhegy délnyugati, nyugati és részben az északnyugati részén, elvégezhető a várkút

kiszedett falának pótlása is. Ugyanakkor további ásatás tárhatja csak fel a palotaépület nyugati bővítése északi fala mögötti 14. századi várfal pontos helyét vagy maradványait, s nem képzelhető el a feltárás folytatása nélkül magának a bővítésnek a bemutatása, nagyrészt kitermelt falainak visszaépítése sem. Ennek eredményei alapvetően meg fogják határozni a palotaépület nyugati zárófalaival kapcsolatos műemléki teendőket. A várfalak felfalazása és a kútfalazat visszaépítése után feltétlenül szükséges a terület visszatöltése, azaz egy közel vízszintes udvarszint kialakítása, annak érdekében, hogy az eddig még feltáratlan építmények – így többek között a palotaépülettel szemben a déli várfalhoz támaszkodó téglafalú épület – és a még nem vizsgált rétegek megfelelő védelmet kapjanak és a későbbiekben a remélhetőleg folytatódó tudományos kutatások rendelkezésre álljanak. Ugyancsak az elbontott egykori kőfalazatának modern pótlása és a mai gödre környékének rendezése után képzelhető el a vár kútjának teljes feltárása is.

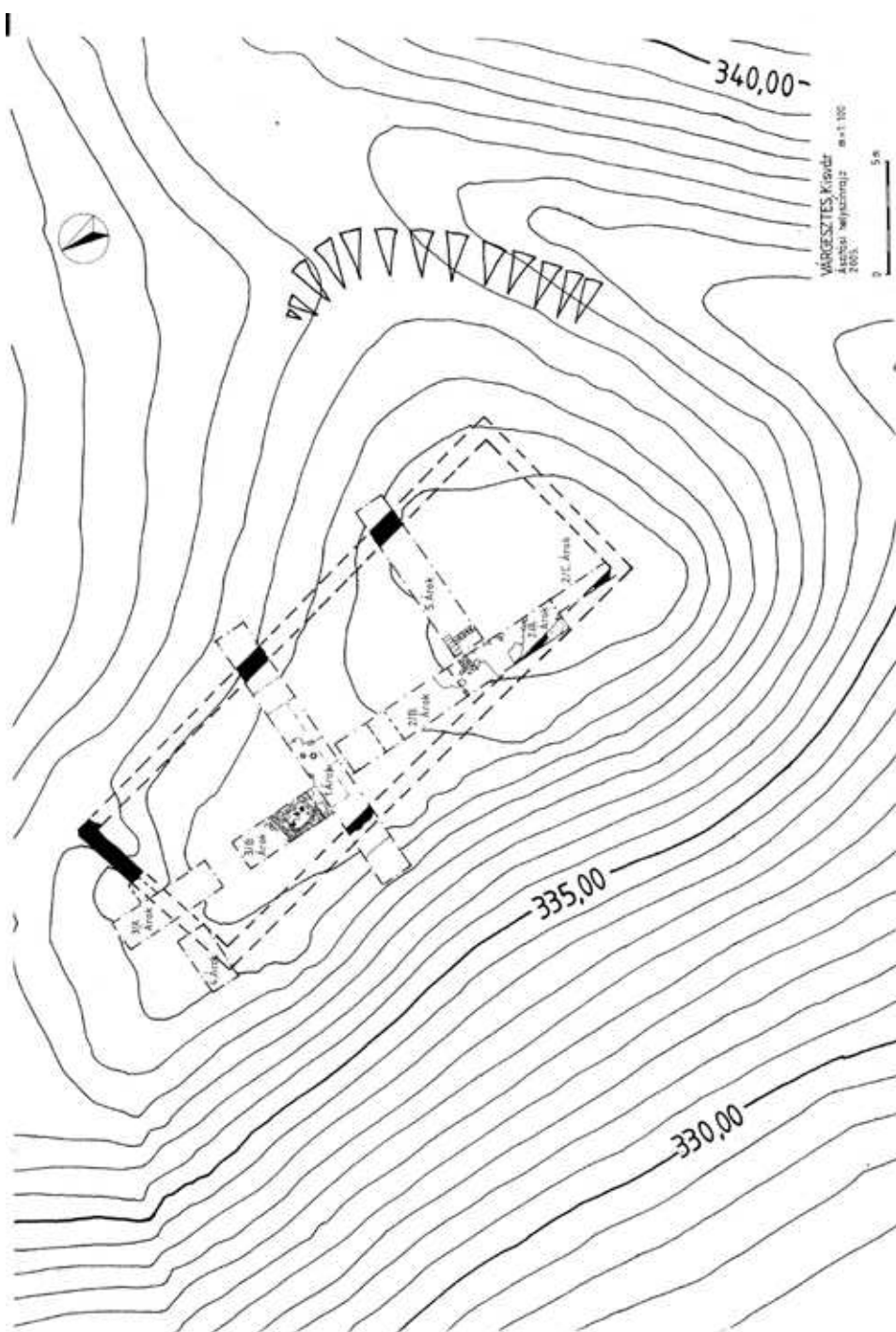
Munkatárs: Gál Viktor, felmérés és rajz: Szökrön Péter

FELD ISTVÁN

A VÁRGESZTESI „KISVÁR” 2005. ÉVI ÁSATÁSA

A gesztesi várhegytől D-re – légvonalban mintegy 150 méterre, de közel 60 méterrel alacsonyabban, már az itt húzódó völgy túlsó oldalán – az 1980-as években Nováki Gyula és Sándorfi György egy alig 10×30 méteres kiterjedésű építmény maradványait azonosította és mérte fel. Az ennek helyet adó, DK felől könnyen megközelíthető dombot egy bizonyára természetes eredetű, de emberkéz által tovább alakított árok választja el a tőle D-re meredeken emelkedő hegyháttól, s a keskeny, nyújtott plató É-i szélén egy kőfal részlete is mutatkozott. Mivel G. Sándor Mária az 1960-as években folytatott kutatások során nem találta meg a mai vár helyén az először 1326-ban említett korai gesztesi erősség egyértelmű maradványait, Sándorfi György joggal tételezte fel, hogy az általuk felmért építmény lenne azonosítható a Csák-nemzetség 13. századi eredetű várával. E feltevés ellenőrzésére 2003-ban – a 14. század végi mai gesztesi vár környezetében végzett kutatás kapcsán – egy K–Ny-i irányú kutatóárokkal vágtuk át a „kisvár” területét, majd 2005-ben – az ELTE III. évfolyamos középkoros régészhallgatói tanáztatása keretében – ezzel párhuzamos, illetve erre merőleges további kutatóárokokkal kíséreltünk meg átfogó képet kapni az építmény alaprajzi elrendezéséről és építésének koráról.

Munkánk eredményeképpen megállapíthattuk, hogy itt egy közel szabályos téglalap alaprajzú, 26×9 méteres alapterületű, csupán 70 cm széles kőfallal épített épület emelkedett, melynek maradványai ÉNy-on erősen lepusztultak, s inkább a valamivel alacsonyabb K-i részen maradtak meg jobban. Egykori belső osztást nem figyelhetünk meg, ugyanakkor az alig 20–40 cm vastag agyagos-humuszos felső réteg alatt szinte mindenütt előkerült egy csupán néhány cm vastag habarcterítés, melyet padlóként vagy padló-aljzatként értelmezhetünk. Ez utóbbiba mélyedve az épület Ny-i hosszfa közelében két, főként téglából – köztük római tegulákból – épített, négyzetes objektum került elő, melyek közül az É-ra esőt vizsgálhattuk alaposabban. Az 1,5×2 méteres külső méretű, 30–40 cm falvastagságú, szabadon álló építmény első sorban kályhaalépítményként lenne értelmezhető – betöltéséből kerültek is elő mázas kályhacsempetöredékek és kályhaszemek – azonban benne illetve környékén semmi-féle tüzelésre utaló nyom illetve tapasztaltöredék nem mutatkozott. Úgy az említett

Várgesztes-Kisvár ásatási alaprajza, 2003-2005.

kályhacsempék és -szemek, mint az egyes rétegekből származó edénytöredékek a 15. századra utalnak, ennél korábbi illetve érdemi későbbi leletanyag nem került elő, bár az említett habarcsterítést több helyen is átvágtuk az alatta található feltöltés vizsgálata céljából. Mindez arra utal, hogy itt nem a korai gesztesi várat, hanem inkább 14. század végén felépített mai várhoz kapcsolódó, pontosabb funkcióját illetően még tovább kutatandó késő-középkori építményt azonosíthattunk.

Munkatárs: Szatlóczki Gábor. Felmérés: Pusztai Tamás (Miskolc). Rajz: Szökrön Péter (ÁMRK).

VÁRAK GYŐR-SOPRON MEGYÉBEN

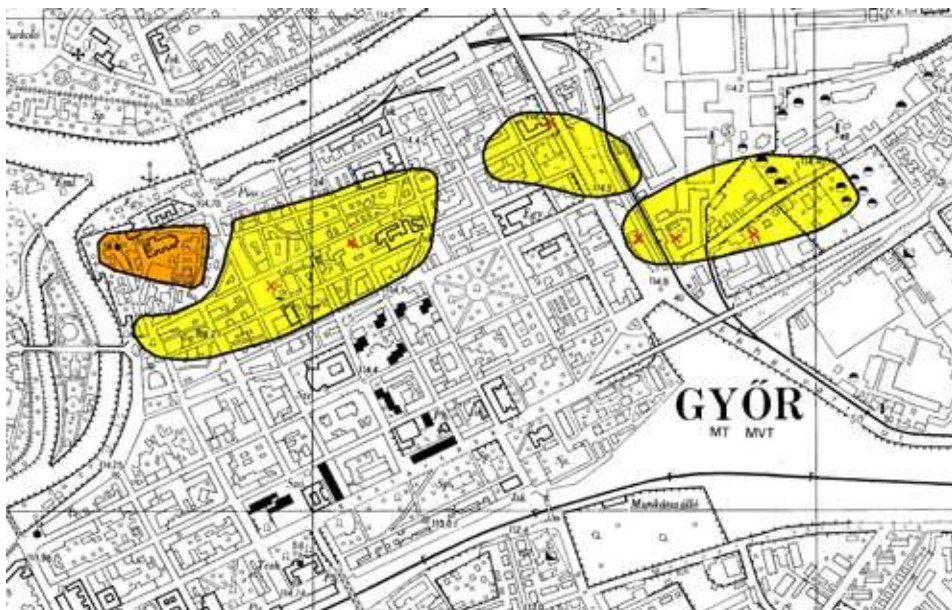
A Castrum Bene Egyesület 12. vándorgyűlése alkalmából felkeresett erősségek

TOMKA PÉTER

A GYŐRI ISPÁNI VÁR

A győri ispáni várról sok mindent tudunk, de sok mindent nem. Ami tudunk, annak egy része biztos, más része valószínű, a többi: hipotetikus, vitatható (vitatjuk is hevesen). Biztosan ismerjük a helyét. A Rábát keletről, a Mosoni Dunát délről követő dűne-sor találkozásánál, a Rába dunai torkolatának DK-i szögletében ma mintegy 3 méter magas domb emelkedik: mai nevén a Káptalan-domb (átlag 119 m tszf.). Stratégiaileg a legalkalmasabb pont a környéken: egyszerre uralja a közel és távol egyetlen alkalmas dunai és rábai átkelőjét és a legjobb dunai kikötőhelyet (már amennyiben a hajózás a Mosoni Duna medrében folyt – ez a római korban és a középkorban biztosan adatolható). Alatta halad át az ősi (legalább római kori) nyugat-keleti fő út, itt ágazik ki belőle a Savaria felé menő (a 9. században még említett) út, ide torkollik a királyok városa, Székesfehérvár és a királynők városa, Veszprém felől jövő út is. 16. századi metszetek még ábrázolják a várat. Győr városának magját tehát nem kellett sokat keresni – a hely adva volt.

Sajátos jogi és birtokviszonyok járultak hozzá ahhoz, hogy a vár régészeti kutatása a beépített területen viszonylag későn indult és viszonylag nehézkesen halad mindmáig. Az első érdemleges kutatóárkokat 1955-ben húzatta Barkóczi László a püspökség gazdasági udvarán (a közelmúltban: vagongyári Vendégház, ma: Hotel Konferencia). A feltárás a várbelsőnek az erődítés déli széléhez közel eső területéről szolgáltatott információkat. Az ásatási dokumentáció sajnos elveszett, egyetlen metszet és annak előleges értékelése jelent csak meg, számos félreértést és téves következtetést okozva. Műemléki helyreállításokhoz kapcsolódtak Kozák Károly és Uzsoki András továbbra is kis felületű, korlátozott mértékű kutatásai a Püspökvárban (erre ld. alább László Csaba beszámolóját, aki maga is ásott ott) és a Székesegyház mellett (1961, 1969). Az Árpád-kor tekintetében ezek a feltárások kevés, bár nem elhanyagolható eredményt hoztak. Csatornázási munkák során figyelhetett meg Uzsoki András egy vastag falat a Káptalan-dombra D felől felvezető utcában (középkorinak gondolta, azóta kiderült: a későrómai erődfalról van szó). Legtöbbet a már említett telken (Vendégház, Apor V. tér 3.) folytatott ásatásunkból profitáltunk (szondázás 1974-ben, az építkezést megelőző ásatás 1978-ban, a feltárást Tomka Péter vezette). Ekkor sikerült végre a rétegvizonyokat tisztázni, a római és a középkori maradványok viszonyára adatokat nyerni, egyetlen ponton a korai Árpád-kori fal (azazhogy sánc) maradványát megfigyelni, a korábbi feltárásokból eredő félreértéseket eloszlatni. Ezen kívül (eltekinthetve ismét a Püspökvár sajátos problematikájától), alig történt valami: 1976-ban az ún. Borsos ház telkén igazoltuk az Árpád-kori réteg létét (Apor tér 3., Tomka P. – Szőnyi E.), 1982-ben előkerült az ún. „kis templom” az Apor téren (Kozák Károly feltárása) és sikerült a római előzményekre – konkrétan a déli oldal nyugati részére és a keleti oldalra – újabb adatokat szerezni. Marad tehát még kutatni való jócskán.

*A győri ispánsági központ a város mai helyszínrajzán
(narancssárga: ispánsági vár, sárga: suburbium és a keleti külvárosok, X: az eddigi régészeti kutatások helye)*

Ma már biztosan tudjuk, hogy az Árpád-kori vár építéstörténetileg közvetett előzménye Arrabona későrómai (4. századi) erődjé. A sokszor emlegetett kelta oppidumot végre el kellene felejteni: régészeti nyoma nincs. Eldőlt az a vita is, hogy vajon domb volt-e a Káptalan-domb helyén a római korban? A castellum és a vicus szintviszonyainak összevetése igazolta, hogy igen – csak kb. egy méterrel kisebb, mint manapság. Az 1-3. századi római auxiliáris tábor – legalább is dél felé – jóval nagyobb volt a mai Káptalan-dombról, a 4. századi, alapjában 320 cm széles és 130 cm mély, 2-3 m magasan megmaradt álló falak építésekor korábbi épületeket vágtak át, utakat falaztak el. A későrómai castellum déli és keleti falainak vonala máig meghatározza a Káptalandomb kontúrjait (nyugaton a Rába, északon a Duna valószínűleg elmosta a tábor egy részét). Az így létrejött kontúrok meghatározták az ispáni vár kiterjedését: a kontúrok, hiszen – legalább is a feltárt részen – a honfoglalás korában a hatalmas római falak maradványait hulladék- és humusz-réteg borította. Hogy mindenütt így volt-e, vitatható, amíg valahol az ellenkezőjét nem sikerül tényszerűen igazolni, vitatni is fogjuk. Az erőd területét az 5. században (és talán még a 6. század elején is) rohamosan barbarizálódó polgári lakosság lakta. Az avarok korában megszakad a kontinuitás: ma már a tudománytörténetbe tartozik az „avar gyűrű” meg az avar „kapkan városa” elmélet. A kora-népvándorláskor után vagy 350 év telt el, amikor a magyarok újra használatba vették a dombot.

Az ispáni vár területe nagyjából háromszög alakú (ismétlem: csak déli frontját ismerjük úgy-ahogy, a keletit nagy valószínűséggel rekonstruálhatjuk, nyugaton a Rába, északon a Duna határolja), alapterülete kb. 3 hektár (azaz a kicsik közé tartozik). Erődítésének koraközépkori története részleteiben tisztázatlan. Egyetlen ponton sikerült annyit igazolni, hogy Szent István korában keskeny, mintegy 10 m széles gerendaszerkezetű sánca volt. Lehetett azonban 10. századi előzménye. Ezt indokolná egyrészt a domb 10. század

közepi lakottsága (földbe mélyített kunyhó, számos import edénylelettel, a 10. század utolsó harmadára keltezhető nagy földbe mélyített raktárpépület, ami a déli front nagy részét, ha nem az egészét elfoglalta), másrészt az a körülmény, hogy a nagy horreum kiemelt földjét sehol sem találjuk (nem planírozták el, felszámolásakor, a gerendavázás sánc építése idején, máshonnan származó homokkal töltötték be). Az írott forrásokat tekintve hivatkozhatunk arra a krónikás adatra, ami szerint 997-ben Koppány vezér felnégyelt testének egyik darabját a győri vár kapujára szegezték ki. A sáncot magát (a feltárási területen) végül is a későbbi építkezések szinte teljesen megsemmisítették, csak a véletlenen múlt, hogy belső síkjának néhány gerendáját és a hozzá közvetlenül csatlakozó, a korábbi földbe mélyített horreumot mintegy a föld felszínén megújító raktár-sort megtaláltuk. Ez utóbbihoz 3–5 m hosszú, 0,2–0,3 m átmérőjű gerendákat használtak, amelyekből 1–1,3×2,5 m-es illetve 2,5×2,5 m-es kazettákat alakítottak ki. Az egyértelmű analógiák alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy maga a sánc is ugyanilyen szerkezetű volt. Ezek datálása (11. századi építés, 13. századi felszámolás) a régészet lehetőségeinek határán belül megnyugtatónak mondható.

A győri vár biztosan nem refugium volt: belsejében fontos épületek álltak. A környék közigazgatási, egyházi és gazdasági központjától ez el is várható. A vár nevét első ispánjának nevére szokás visszavezetni (a Győr nemzetség névadójával való azonossága azonban kronológiai és ortográfiai okokból is vitatható). A győri ispánok erősen hiányos névsorából annyi kiderül, hogy gyakran töltöttek be országos méltóságokat is. Árpád-házi királyaink viszonylag gyakran fordultak meg Győrben. Néhány példa: Győrből keltezik a pécsi püspökség alapító levelét (1009) – ezen az alapon tarthatjuk a győri püspökséget a legkorábbi alapítások egyikének. 1064-ben Győrben kötött békét Salamon és Béla herceg, 1176-ban itt tárgyalt III. Béla a pápai legátussal, stb. Kellett tehát lennie egy olyan (ispáni?) palotának, ami királyok fogadására is alkalmas volt. A Várban állt a püspöki székesegyház (nyilván a mai helyén belül valahol kellene keresni) és a várhoz tartozott – akkor még integránsan – a püspök lakóhelye. Kérdés, hogy a székesegyház mellett feltárt sírok korai csoportja mikor keletkezett – egy szórványos aranyozott S végű karika gondolatébresztő ugyan, de még nem elégséges 11–12. századi temető igazolásához. A meglévő templom felé fordul az ún. „kis templom” északi bejárata (kezdeti viták után, úgy tűnik, konszenzus alakul ki 12. századi keltezését illetően). Funkciójának meghatározása további disputára ad alkalmat. A feltárt gerendaszerkezetű helyiségsor igazolja a gazdasági központ működését. A több helyen megtalált Árpád-kori rétegsor kerámialeleteinek nagy számával is igazolja az állandó lakottságot.

Az ispáni vár története döntő fordulatot akkor nyert, amikor Győr királyi város rangra emelkedett (1271). Csak valószínűsíthető, hogy (amint az Sopronban is történt) a sánc helyett ekkor építették meg azokat a falakat, amelyek még a 16. századi metszeteken szerepelnek (amelyeket azonban régészeti kutatás még érintett, legfeljebb nyomvonala követhető nagyjából a telekhatárok alapján). A vár belseje a püspökség tulajdonába került, a korábbi raktár-műhely sort felszámolták, helyén különböző épületek épültek. Ekkor azonban még számon tartották (az 1566-ból származó Domenico di Zeno féle metszet alapján) az Arx-nak, azaz fellegvárnak nevezett Püspökvártól elválasztott Castrót). A végső lökést az átalakuláshoz a török kori erősítések építése jelentette. Ezek tárgyalása itt már nem feladatunk.

Külön történet a vár környezetének kutatása (várárok, váralja, plébánia vagy plébániák, külváros – külvárosok). Kutatástörténetétől jelenleg eltekintünk. Bizonyos, hogy a koraközépkori várat várárok vette körül – nyilván ott, ahol a római korban is: a mai

Király utca – Kovács Pál utca – Jedlik Ányos utca vonalában (a római árok alját pince-feltárás során lehetett azonosítani). A vár kapujáról (kapuiról?) semmit nem tudunk, legvalószínűbb helye a Frigyláda környéke. A várat kelet felé elnyúló félkörben övezte a suburbium, amelynek néhány objektumát a Széchenyi téren tártuk fel, rétegvizszonyait, kiterjedését néhány kisebb leletmentés segít megismerni. Valószínűtlen, hogy a város-jog elnyerése körüli időben (amikor komoly földmunkával létrehozzák a város piacát a Széchenyi tér területén) ne vették volna körül palánkkal. Hogy ez a palánk azonos-e azokkal a maradványokkal, amelyeket a Szűk köz-Saru köz közti tömbben találtunk, vitatott (nem a léte, hanem a keletzése). Lényegesnek tartjuk még megemlíteni, hogy kelet felé, a budai (korábban nyilván esztergomi) út mentén a 10. századtól kezdve folyamatosan lakott külváros részleteit tártuk fel a legutóbbi időben (2005). 13. századi periódusában olyan nagyméretű raktárhelyiségekkel és a felszámolt háztartások hulladékát (sok ép edényt is) tartalmazó nagy vermekkel, amelyek kereskedelmi mennyiségű áru (termény) tárolására voltak alkalmasak. A feltűnően sok és értékes import kerámia, üveg és egyéb lelet alapján újra felvethetjük, hogy a győri hospesek (akikről a kiváltságlevél említést tesz) valószínűleg innen (avagy innen is) költöztek be a szabadalmazott városba.

LÁSZLÓ CSABA

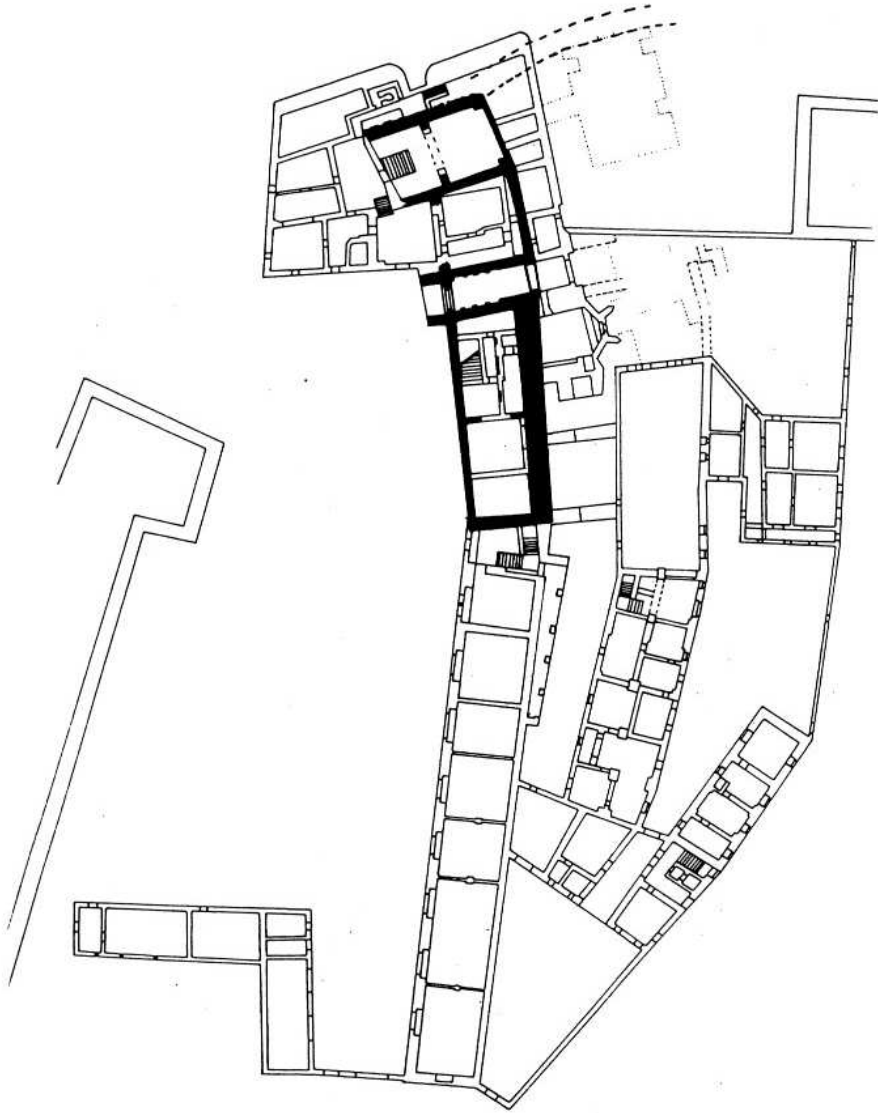
A GYŐRI PÜSPÖKVÁR

A Duna és a Rába összefolyásánál emelkedő domb északnyugati sarkában áll a győri püspök rezidenciája. A hosszan elnyúló, kétemeletes L alakú épület rejtje magába az ország szinte egyetlen, középkori eredetű, folyamatosan lakott püspöki palotáját. Az épület a 16–17. században a mindenkori győri várkapitány székhelye volt, csak a 18. század közepén költözhetett vissza Zichy Ferenc püspök elődjei rezidenciájába. Attól kezdve napjainkig ismét a mindenkori győri megyéspüspök székhelye.

Az épületben, amelynek több középkori részlete több mint évszázada ismert, az 1980-as évek elején megkezdett felújítás során nyílt mód kisebb kutatásokra, ásatásra. A műemlékes kutatók által végzett vizsgálatok alapján felvázolható a ház építéstörténete.

A palota legkorábbinak tekinthető részéből csupán néhány alapfal maradt meg az ülfülkés kapualj szintje alatt. A mai épület falaiban emelet magasságban állnak annak a kétszintes, L alaprajzú épületnek a falai, amelynek csuklópontjában volt a ház ülfülkés kapualja. A kapualjtól északra lévő nagyterem kökeretes ablakai keletre néztek, a palota és a székesegyház közötti utcára, térre. A kapualjtól délre húzódó palotaszárnyban még legalább kettő további helyiség volt. A ház emeleti szintjét a kapualjtól északra lévő külső lépcsőn át lehetett megközelíteni.

Kevéssel a palota felépülte után az addig szinte városi lakóházként funkcionáló épületet szárazárokkaal választják le a Káptalandomb, a kutatásokkal igazolhatóan legkésőbb a 14. század derekától kőfállal övezett castrum, a győri vár többi részétől. A mintegy 14 méter széles, legalább 6 méter mély, belső támpillérekkel erősített szárazárok építéskor a korábbi kapualj elé, immáron az árokba négyszintes kaputoronyt emeltek. A szárazárkon átvélő híd felvonóhidas kapuhoz érkezett. Ugyanekkor a vártól ily módon elkülönült belső vár északi, folyó felőli fala elé, azt köpenyezve folyópartra levezető me nekülő folyosót építettek. Ezt a folyosót tekintette a korábbi kutatás tévesen lakótorony lépcsőjének – noha lakótoronyra semmi maradvány nem utal a püspöki palotában. Ezt a

A győri püspökvár helyszínrajza a 14. századi épületekkel

nagyléptékű erősítést, a kaputorony homlokzatán a kutatások során feltárt Anjou címer Kálmán püspök, Nagy Lajos király testvére korára, az 1370-es évekre határozza meg.

A püspöki palota képében a 15. század vége hozott jelentősebb változást. Nagylucsei Orbán püspöksége idején jelentős építkezések folytak a székesegyházon és a püspöki palotán is. A palota kaputornyának déli oldalára sokszögzáródású, csillagboltozattal fedett kápolnát emeltek, a munka befejeztét az egyik támpilléren lévő írásszalag 1487-re datálja. A kápolnát boltozott alépítménye miatt sokáig kettős, kétszintes kápolnaként ismerték a szakirodalomban, ennek azonban ellene mond, hogy az alépítményben egy felvonóhidas gyalogkaput tárt fel a kutatás. A színes mázas cserepekkel fedett kápolna építésekor egy

szinttel megemelték a kaputornyot is, és egyúttal színes kvádermustrával festették ki a kaputorony melletti homlokzatokat. A püspöki palota Dunára tekintő északi homlokzata elé lábakon álló, nagyméretű későgótikus ablakokkal áttört zárterkély illesztettek, újabb, immáron második emeletet húztak az épületre.

A 16. század derekán meginduló, egész városra kiterjedő erősítési munkák során boltozzák a szárazárkot, felépítik 1575-re – egyebek között – a Kastély-bástyát, ezáltal a középkori északi és nyugati várfal feltöltés mögé kerül. Felépítik a boltozott éléstár-házat, vagyis a mai egyházmegyei hivatal földszintjét. A 16. századi építkezések során lényegében a palota tömege változatlan marad, csupán ablakait alakítják át és felszámolják a kapualj melletti külső lépcsőt. A palota déli szárnyát mai méretére a 17. század első harmadában hosszabbítják meg.

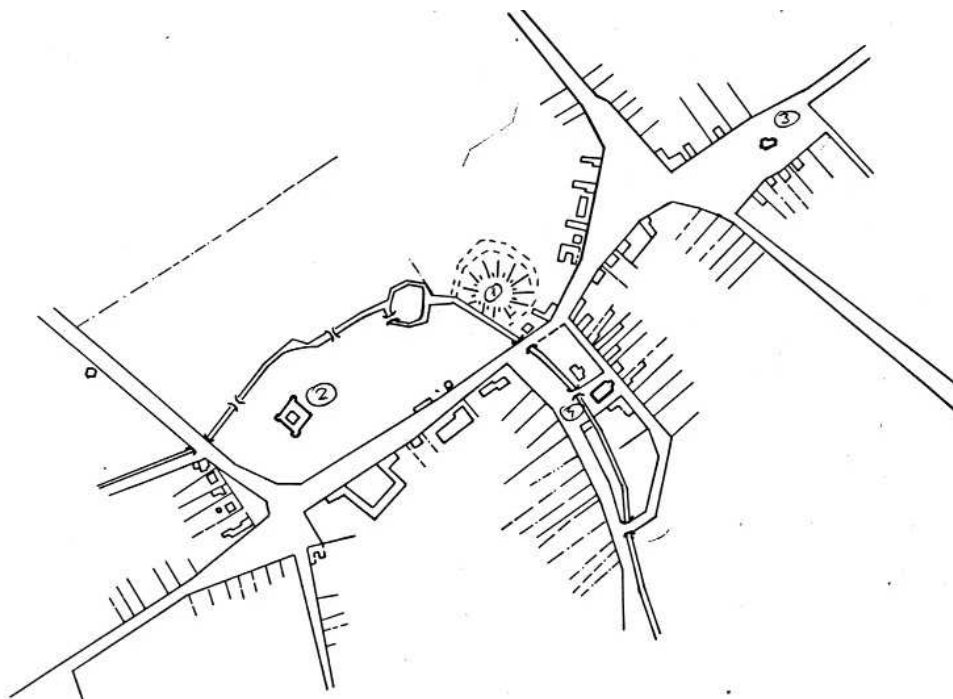
A 18. század derekán költözhet vissza a mintegy 40 esztendőn át kormányzó Zichy Ferenc püspök ősei palotájába. A korszak szokásától kissé eltérő módon Zichy nem kezd radikális átépítésbe, átalakítása jobbára belső munkálatokra szorítkoznak. Csupán a torony magasítása ad jelentős változást a palota képében. Az akkor kialakított barokk sisak az 1860-as évekig díszítette a tornyot, amelyet Simor János püspök idejében alakították át csonka toronnyá. Még a barokk kiépítéshez tartozik a palota keleti homlokzata előtti nyitott – mára befalazott – háromszintes folyosó és tárházra épített emelet.

LÁSZLÓ CSABA

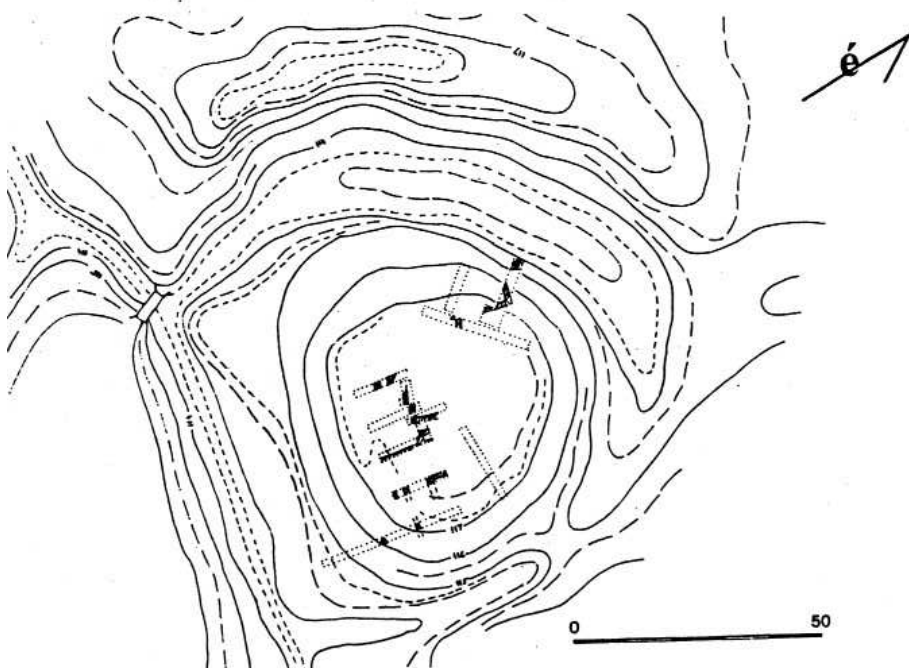
HÉDERVÁR VÁRA ÉS KASTÉLYA

A 12. század derekán érkezett magyar földre Héder és testvére, Wolfer. A történeti forrásokban 1146-tól szerepelő Héder a mai Szigetköz alsó részét kapta adományul. A vár első említése 1314. A vár még a 16. század elején is szerepelt oklevelekben. A 14-15. században a Héderváry nemzetség tagjai jelentős állásokat, pozíciókat töltöttek be. A 16. század elején, az ún. nádori ág sarja, Ferenc, nándorfehérvári bán leköti zálogba rokonánál, Istvánnál a szigetközi birtokait. Mivel a nándorfehérvári vár feladása miatt a király elkobozta Ferenc minden birtokát, nem tudta visszaváltani hédervári részeit sem. Időközben Lajos király Bakics Pálnak adományozta az elkobozott Ferenc-féle birtokokat, közöttük a hédervári oppidum területén lévőket is. A Ferdinánd király hűségén lévő Bakics az ismételt királyi megerősítés birtokában elfoglalja a szigetközi földeket, közöttük Hédervár várát, sőt elfogja az időközben Szapolyai oldalára állt Héderváry Istvánt és egyik fiát is. Megpróbálta kivallatni őket, hová rejtették „az arany forintokat”. Mivel nem sikerült a faggatás, a hédervári várát és a szigeti castellumot 1534-ben leromboltatta és köveit közeli birtokára, Ráróra szállíttatván ott tornyot építtetett. Ezzel ért véget a hédervári vár történetet. A vár a mai kastélytól keletre, árokka körbevett kis dombon emelkedett. Több szondázó ásátás során többperiódusú kőépületeket, és gazdasági rendeltetésű helyiségeket tártak fel. A fallal övezett várat azonban a bontás során alaposan szétszedték, több helyen csupán az alapozási árok maradt meg. Ma a felszínen semmiféle falmaradvány nem utal az egykori erősségre.

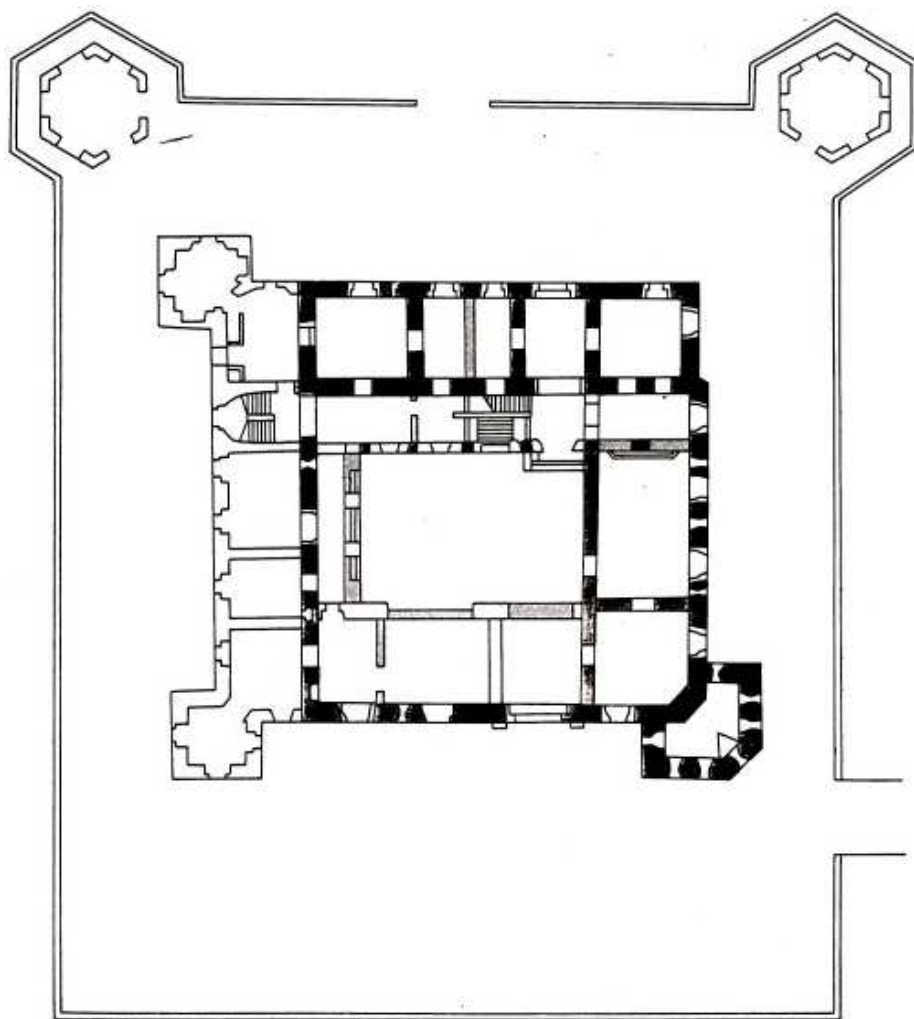
A mai hédervári kastély alatt ásátással tárták fel a szigeti castellum falmaradványait. A közel négyzet alakú fallal övezet udvar oldalához tapadtak a többszintes lakószárnyak. Az árokka védett castellum felvonóhidas kapuja a mai kapu helyén nyílt. Az 1534-

1. Hédervár helyszínrajza (1: vár, 2: kastély)

2. A hédervári vár ásatási alaprajza

3. A hédervári kastély alaprajza az építési periódusokkal

es lerombolás után kevéssel visszatérő Héderváryak a romokat elegyengetve építették fel reneszánsz palotájukat. A több fázisban végrehajtott építkezés során alakultak ki a többszintes, nyitott tornácos lakószárnyak. A külső, lőrésekkel és reneszánsz kökeretes ablakokkal áttört falat pártázat koronázta és festett kvádermustra díszítette. A védelmet a kapu melletti sokszögű torony és palánkkal kerített árok fokozta.

A 17. században kihalt a Héderváry család, a birtokot leányágon a Viczayak örökölték. A 18. század közepén megkezdték a barokk kastéllyá történő átépítést. Az árkot feltöltve a kastély nyugati feléhez újabb, sarkain tornyokkal ékes, díszesen kifestett kápolnát magába foglaló szárnyat emeltek, felépítették a kapualj feletti szárnyat. A korábbi egyemeletes északi reneszánsz palotára újabb emeletet húzta, befalazták a nyitott loggiát. Ide építették meg a barokk lépcsőt, amelynek földszinti előtere mellé Sala terrena került, megteremtve az új északi kijáráttal együtt a kapcsolatot a kert és a kastély között.

A barokk kastélyhoz francia kert majd a későbbi, részben máig megmaradt tájképi kert tartozott. Kisebb átalakítást végeztek a 19. század elején, ekkor készült a mai kőkeretes főkapu és több kerti elem, szfinksz és szobor.

A 19. század utolsó harmadában a Viczay család is kihalt, ezért ismét leányági rokonság kezére jutott az uradalom. Az új birtokos Khuen-Héderváry Károly lett, aki a 20. század elején végeztetett kisebb belső átalakítást, felújítást a kastélyban. A belső terek színvonalas asztalosmunkái a Möller István irányította felújítás tanúi.

A háborút szinte sértetlenül átvészelt kastélyban később iskola, majd alkotóház működött, napjainkban szállodaként hasznosítják az értékes műemléket.

Irodalom

LÁSZLÓ CSABA: A hédervári vár. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 184–189.

LÁSZLÓ CSABA: A hédervári kastély műemléki felújítása. *Arrabona*, 40. (2002) 91–118.

ASZT ÁGNES

CASTRUMOK MOSONMAGYARÓVÁR TERÜLETÉN

A mai Mosonmagyaróvár területén az elmúlt évezredek során három castrum jött létre. Jellemük, funkciójuk alapvető eltéréseket mutat, terminológiájuk eltérő. Jelen összefoglaló címében a castrum általános kifejezésként szerepel, olyan hadászati épület-együttest fed, amely a mellette kialakult település védelmét látta el.

Az alábbiakban a „castrumot” településével (vicus, suburbium, civitas) együtt tárgyaljuk, hiszen a települések melletti (feletti) hatalom megtestesítői voltak, azoktól elválaszthatatlanok.

1. Castrum Ad Flexum

Ad Flexum „A kanyarulatnál” római tábort 1623-ban Philippus Cluverius lokalizálta elsőként Magyaróvárra. S bár a régészeti kutatások a 20. század harmincas éveiben megindultak (Paulovits I., Kováts I.), mindmáig nem tudjuk a városon belül elhelyezkedését, mint ahogyan nem ismert a vicus kiterjedése sem.

Felmerült, hogy a tábor a ma is álló vár területén feküdhetett, ezt látszott alátámasztani a várkapuba másodlagosan beépített, a XIV. Legióra utaló felirattöredék, valamint a várárokbán 1974-ben feltárt (Tomka P.–Pusztai R.) II. századi kerámiával keltezett „fossa” részlet. A feltárt jelenség interpretációja azonban nem egyértelmű, a talált kis mennyiségű kerámia szórványnak tekintendő.

A vicus területéről először 1885-ben csónakázó tanulók vittek be terra sigillata töredékeket Sötér Ágostnak, aki ezt követően több ásatást is végzett a Malom-ági Lajta csatornától D-re, illetve a Manninger téglagyár területén. Ásatásai során fabéltűt kutakat tárt fel, illetve késő-római (IV. századi pecsétes téglákkal keltezett) sírokat.

Számos szondakutatást követően, amelyek során 2-4. századi településrétegek, járószintek kerültek elő 2003-ban nyílt lehetőségünk Ad Flexum vicusában az első kőalapozású épületrészlet megfigyelésére.

Ad Flexum régészeti kutatása

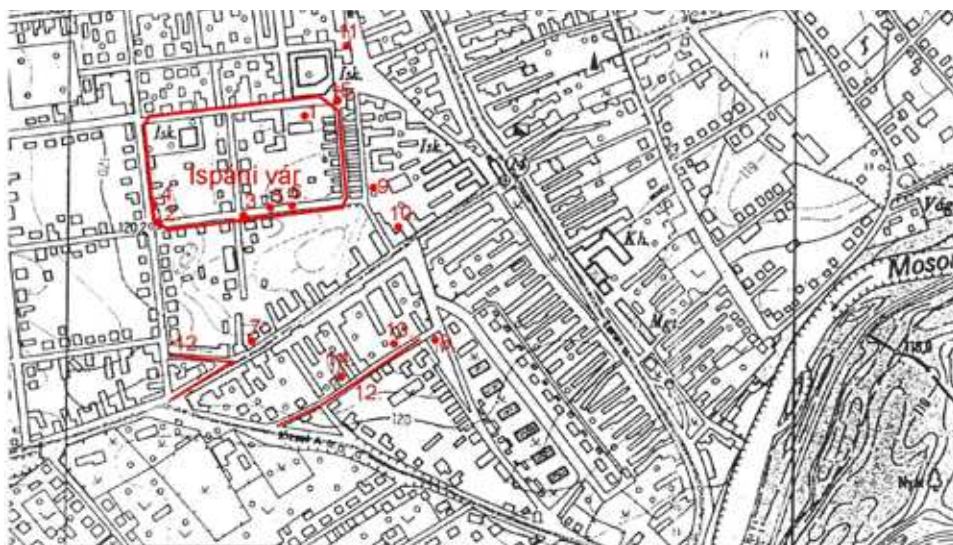
(1. Sőtér 1886., 2. Manninger téglagyár agyaggödrei, 3. 1955–1956., 4. Pusztai 1963., 5. Pusztai 1979–1980, 6. Figler 1986., 7. Aszt, 2003)

A vicus kronológiai horizontjai nagyobb történeti eseményekkel is párhuzamba állíthatók. Az első komoly átépítés Hadrianus (117–138) császár látogatásához köthető. A következő átépítésre a 2. század utolsó harmadában a markomann-quad háborúk következményeként kerülhetett sor. A 4. században még folyamatosan lakott települést a V. század első harmadára hagyták fel, amikor Pannonia Prima 434–435 folyamán a hunok uralma alá került.

A kutatás jelen helyzetében a castrumot a Linhardt u.–Magyar u.–Marx u.–Csaba u. területére lokalizálhatjuk, a vicus ettől D-re feküldhetett, illetve egy része talán ÉK-re. A temető a vicus K-i sávjában lehetett, s a 4. században már részben lefedte a korábbi vicus területét.

2. Castrum Musun

A mosoni ispánság központja a Kisalföldön, a Győri-medencében, a Szigetköz és a Hanság találkozásánál, a Mosoni síkság közepén kialakult szárazulaton, a Királydombon épült ki. Az É–D-i irányban elnyúló téglalap alakú kb. 400x350 m alapú dombot az évszázadokon keresztül mederrombolóan kanyargó Duna kavicsos hordaléka alakította ki, amire sárga agyag rakódott, majd a szél homokot hordott. Legnagyobb tengerszint feletti magassága 120,4 m (EOV koord.: 517.09-280.73). Környezetéből 1–1,2 m-rel emelkedik ki.

A mosoni ispáni központ régészeti kutatása

(1. Gödörásás 1880 k., 2. Pusztai 1958., 3. Tomka 1971., 4. Tomka-Pusztai 1972., 5. Pusztai 1980., 6. Pusztai 1981., 7. Pusztai, 1963., 8. Figler 1986., 9. Aszt 2001., 10. Aszt 2002/1., 11. Aszt 2002/2., 12. Aszt 2003–2004., 13. Aszt 2004., 14. Aszt 2005., 15. Aszt 2003.)

A 4,5 ha alapterületű lekerekített sarkú téglalap alakú vár a domb közepén épült ki, tengelye Ny–K irányú. A vár É–D-i irányú sáncai 150 m, a Ny–K irányúak 300 m hosszúak. A vár sáncszerkezetét Tomka P. és Pusztai R. kutatásaiból ismerjük. Kutatásaik a vár D-i, DNy-i részére terjedtek ki.

A suburbium kiterjedését nem ismerjük. A vártól fekvő legtávolabbi Árpád-kori településnyomok D-re a Kis utcából, DK-re a Hajós utcából, ÉK-re az Erzsébet térről kerültek elő. A vártól Ny-ra eső területeken suburbiumi nyomok eddig nem kerültek napvilágra. A váralja településhez ezek alapján eddig kb. 5,5 ha köthető, ám teljes kiterjedése ezt lényegesen meghaladhatja, mintegy duplája lehetett.

A várnak római előzményei nincsenek, Ad Flexum az ispáni központtól légvonalban 2–2,5 km-re ÉK-re található. A terület topográfiai súlypontváltozását a szeszélyesen kanyargó Duna gyakori mederváltásai indokolták. A mocsaras területen kiemelkedő vár természetes védelmet élvezve ellenőrizte a Bécs-Győr-Buda fő kereskedelmi utat, valamint a szintén Ny-ra vezető Hegyeshalom–Zurány–Káta–Bruck útvonalat – valóban a királyság kapuja volt: Porta Regni.

Az István uralkodása alatt kiépült vár a pogánylázadások idején refugiumként szolgált I. Péter, majd I. András számára. Itt törte át a gyepűt, majd bukása után ide menekült Salamon király is. A várat és suburbiumát többször kifosztották a felvonuló kereszties hadak. A tatárjárás idején magyar kézen maradt, de 1271-ben II. Ottokár elfoglalta. A cseh király hazairt levelében a vár teljes elpusztításáról ír, ám újabb kutatások nem támasztják ezt alá. Tény azonban, a katonailag elavult vár szerepét a korszerű kővár, Óvár vette át a 13. század utolsó harmadában.

A Királydomb ma sűrűn beépített, kutatása csak mozaikszerűen lehetséges, lakóházak építését megelőző feltárásokkal, illetve nyomvonalas közművesítés munkálat

kísérően. Az utóbbi év kutatásai elsősorban a suburbium területére terjedtek ki, kiegészedett az eddig ismert kronológiai horizont, és valamivel többet vélünk tudni Moson korai templomairól is.

3. Castrum Altenburch – Castrum Ouar

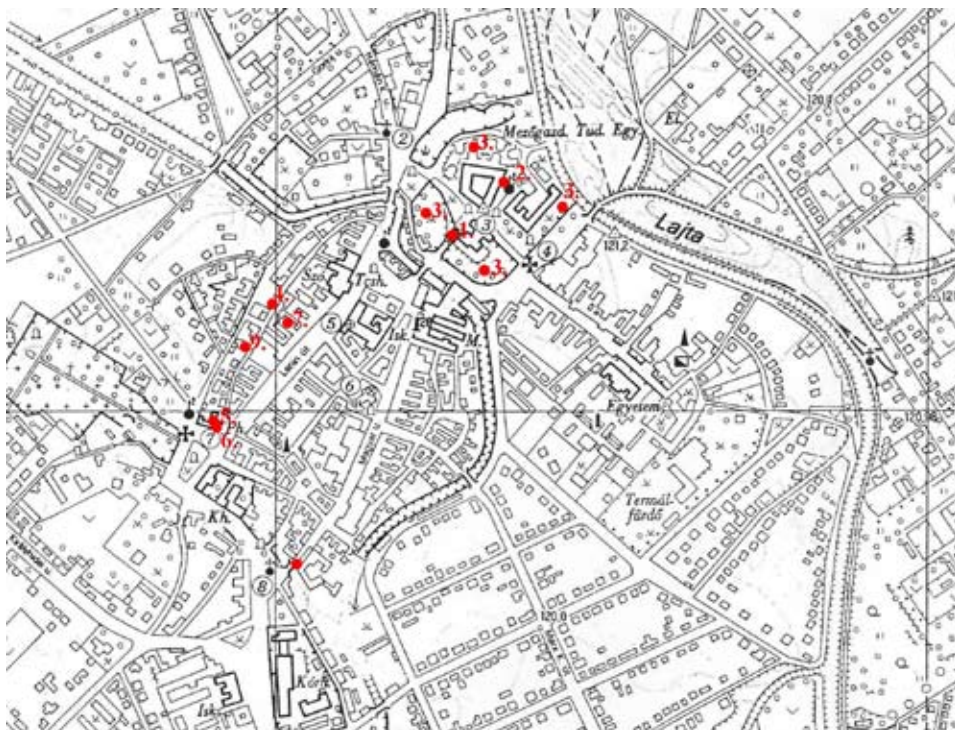
Ma is álló épületegyüttes a város ÉNy-i részén. EOV koord.: 517.3-283.3 (térképlap: 72-223) Napjainkban Nyugat-magyarországi Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszer-tudományi Kar (az 1818-ban alapított Magyaróvári Gazdasági Magántanintézet utóda) működik benne.

Szabálytalan ovális alapú külsőtornyos várfalon belül ötszög alapú négysaroktornyos várkastély (benne középkori nyílászárók keretei, az ÉNy-i részen 15. századi árnyékszék-fülke). A várkastély jelen állapota 19. századi, első emelete 1602-ben már állt, a pártázata az eredeti védőfolyosó része lehetett, a második emeletet 1810-ben építették. Első említése 1415. A későközépkorra 6 nagy olaszbástya (városfal), 2 kisebb (belső várnál) épült ki. Széles és mély várárok, sánc, a sáncban később épített kazamaták. A várkapu jelen állapotában 16. századi, vegyesfalazású (kő-tégla), téglából épített dongaboltozatában a Szentgyörgyiek címere kőfaragványon. A várkapu-folyosón 7 db gótikus ülőfülke és egy 1,4 m magas ajtókeret. A várudvarhoz csatlakozó szárnyakban 1-1 ajtó- és ablaknyílás látható kökerettel. Az öt nyílású, 38 m hosszú híd 18. századi. Az elsőként 1415-ben említett Szt. Katalin kápolna poligonális szentélyzáródású.

A bizonytalan római-kori előzmények után a 13. század első felében már biztosan lakott volt a vár területe, egy védművek nélküli Árpád-kori település nyomait kutatta meg 1973-ban Tomka P. és Pusztai R. a kaputorony ásátásakor. 1250 körül épülhetett a kaputorony É-i része alatt tompaszögben megtörő falszakasz, amely Pusztai R. szerint Óvári Konrád hatszögletű lakótornyának alapja volt. A 14–15. század fordulóján épült meg, és 1415-ben először említik a „várban álló várat” és a Szt. Katalin tiszteletére szentelt várkápolnát. 15. századi az első kaputorony (a mai kaputól É-ra), a sánc, a vízesárok, az első híd, míg a 16. századhoz kapcsolódik a második (ma is álló) kaputorony, a farkasverem (Tomka P. – Pusztai R. feltárása, 1977–1978) és az olaszbástyák.

A mosoni ispánoknak is helyet adó vár a 13. században rövid időre idegen kézre került (II. Ottokar, Albert hg.). 1360-tól királynéi vár lesz, a 15. században zálogjogon a vereskői Wolfurt családé lesz. A török foglalás után szerepe kiemelkedő lesz, főképp Győr eleste után, amikor 1595–1598 között a főkapitányság központja Magyaróvár lesz, az utolsó végvár Bécs, illetve Pozsony előtt. Katonai szerepe a Rákóczi szabadságharcot követően szűnik meg, 1712-ben hadifelszerelését Pozsonyba küldik, kulcsát a kapitány átadja a városnak.

A vártól Ny-ra épült ki a vízesárokrendszerrel és olaszbástyás védőövvvel körbefogott város, ami 1354-ben nyeri el Erzsébet királynétól a budai jogoknak megfelelő privilégiumait. A város szabadságjogait az 1357. júl. 4-i átiratban fennmaradt oklevélből ismerjük. Eszerint Owar polgárai és hospesei szabad bíró-, esküdt- és plébános-választással biztosíthatták önkormányzatukat és egyházukat, a bírói testületük pallosjoggal is bírt. A polgárok mentesültek mindenféle adó és beszállásolás alóli teherrel, kivéve természetesen az évente kétszer fizetendő királyi collecta-t. Országos vámmentességet élveztek szárazföldön és vízen egyaránt.

Magyaróvár várának és városának régészeti kutatása

(1. Tomka 1973., 2. Szt. Katalin kápolna, 3. Németh felszíni gyűjtései 1975–1990., 4. Sőtér 1887., 5. Kovács 1932., 6. Pusztai 1961., 7. Pusztai–Tomka 1976–1977., 8. Figler 1988., Aszt 2001.)

A középkori városból régészetileg megkutatta: városkapu (1988), Cselley-ház (1976–1977), későközépkori palisádfal-részlet (2001), Szt. Gotthard templom (1932, 1961).

Irodalom

Castrum Ad Flexum

ASZT ÁGNES: Mosonmagyaróvár – Frankel L. u. (Téglaföldi-dűlő). Az Ad Flexum kutatások története és újabb eredményei. – Mosonmagyaróvár, Frankel Leó Street (Téglaföldi-dűlő). History and recent results of the Ad Flexum investigations. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003. Budapest, 2004. 5–15.

ASZT ÁGNES: Mosonmagyaróvár területének története a középkor végéig. *Moson Megyei Műhely*, 2004/2. 12–30. (benne Ad Flexumról: 13–17.)

ASZT ÁGNES (szerk.): A római kőtár – kiállításvezető. Mosonmagyaróvár, 2004.

HALLER JÁNOS: Moson vármegye történelmi földrajza (1941.). Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek. IX. Mosonmagyaróvár, 1998.

IVÁNYI EDE: A régészet bece, fejlődése általában és alkalmazása Mosony vármegyében. Magyar-Óvár, 1883.

- LŐRINCZ BARNABÁS: A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum bélyeges téglái. In: Alba Regia 1980. 265–290.
- MAJOR PÁL: Mosonmegye monographiája. II. füzet. Magyar-Óvár, 1886.
- MÓCSY ANDRÁS–FITZ JENŐ (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
- PUSZTAI REZSŐ: Mosonmagyaróvár múltja. Kézirat a Hansági Múzeum Adattárában. Adattári jelzet: 658.93.
- PUSZTAI REZSŐ: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. In: GECSÉNYI LAJOS (szerk.): Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Győr, 1979. 4–19. (Ad Flexum: 5–12.)
- PUSZTAI REZSŐ: Római-kori épületmaradványok a máriakálnoki kavicsbányában. *A Hansági Múzeum Évkönyve*, 3. (2001-2002). Mosonmagyaróvár, 2003. 45–55.
- RIU I. = BARKÓCZI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS: Die römischen Inschriften Ungarns. I. Budapest, 1972. (Mosonmagyaróvár: 194–195.)
- RLU = PUSZTAI REZSŐ: Ad Flexum. In: Der römische Limes in Ungarn. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1976. 15.
- SÖTÉR ÁGOST: Mosonmegyei római leletekről. *Archaeológiai Értesítő*, 1888. 149–151.
- SÖTÉR ÁGOST: A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve 1882–1898. A Honfoglalás ezredéves ünnepélyének emlékére. Magyar-Óvár, 1898.
- SZÖNYI ESZTER: Római lapidarium. In: Aszt Ágnes (szerk.) 2004. 14–29.
- VISY ZSOLT: Der pannonische limes in dem Raum von Mosonmagyaróvár. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. Tomus XXX. 1994. Debrecen, 1995. 19–30.; 129–132.
- VISY ZSOLT: A pannoniai limes Mosonmagyaróvár térségében. *Moson Megyei Műhely*, 1998/1. 75–89.

Castrum Musun

- ASZT ÁGNES: Régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. Egy fél évszázad régészet-tudományának tanulságai. *Moson Megyei Műhely*, 2002/1. 25–37.
- ASZT ÁGNES: Mosonmagyaróvár területének története a középkor végéig. *Moson Megyei Műhely*, Évfordulós Különszám, 1354–2004. 2004/2. 12–30. (Moson: 18–22.)
- ASZT ÁGNES: „Markalf hazája...” Újabb régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. *Arrabona*, 44/1. (leadott kézirat)
- BÉL MÁTYÁS: Az újabbkori Magyarország földrajzi-történeti ismertetése. Moson vármegye. Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek. IV. Mosonmagyaróvár, 1985.
- BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897.
- GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest, 1998.
- HALLER JÁNOS: Moson vármegye történeti földrajza (1941). Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek. IX. Mosonmagyaróvár, 1998.
- KOVÁCS BÉLA: A vörös sáncok keletkezése. *Soproni Szemle*, 1987/2. 156–159.
- KOVÁTS ISTVÁN: Moson és Óvár településének kezdete. Kézirat a Hansági Múzeum Adattárában. É. n. 20–71.
- MAJOR PÁL: Mosonmegye monographiája. I–II. Magyar-Óvár, 1886.

- MAKK FERENC: Salamon és a hercegek. In: A magyar történelem vitatott személyiségei. 1. Budapest, 2002. 39–60.
- NÉMETH PÉTER: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Budapest, 1985. 105–114.
- NOVÁKI GYULA: A magyarországi földvárkutatás helyzete. RF Ser. II./12. Budapest, 1963.
- NOVÁKI GYULA: Zur Frage der sogennanten „Brandwälle” in Ungarn. *AAH* 16. (1964.) 99–149.
- PUSZTAI REZSŐ: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 4–19. (Moson: 13–15.)
- SZENDE LÁSZLÓ: Magyarországi várak Rogerius korában. *Limes* 2001/1-2. 107–120.
- THULLNER ISTVÁN: Mosony vármegye. Helytörténeti olvasókönyv. Győr–Mosonmagyaróvár, 1993.
- TOMKA, PÉTER: Erforschung der Gespanschaftsburgen in Komitat Győr-Sopron. *AAH* 28. (1976) 391–410.
- TOMKA PÉTER: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvárak történetéhez. *Soproni Szemle*, 1987/2. 147–155.
- TOMKA PÉTER: Moson 1. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 468–469.
- TOMKA PÉTER: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk. Horváth József. Győr, 2000. 9–20.
- TOMKA PÉTER: Államalapítás, ispáni vár, megye. In: Kalauz az ezredévi kiállításához. Szerk. Tomka Péter. *Artificium et historia*. 5. Győr, 2000. 1–23.
- WEISZ JÁNOS: Adatok Mosonmagyaróvár II., azaz Moson régi (árpádkori) templomáról az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és néhány más forrás alapján. Várgesztes, 1972. Kézirat a Hansági Múzeum Adattárában, 336–73.

Castrum Altenburch – Castrum Ouar

- ASZT ÁGNES: A mosonmagyaróvári Bástyá utcában végzett régészeti feltárás történeti tanulságai. *Moson Megyei Műhely*, 2001/2. 29–32.
- ASZT ÁGNES: Egy középkori karrierista – Óvári Konrád. Magister Corradus filius Stephani de genere Jeur. *Moson Megyei Műhely*, 2003/2. 16–29.
- ASZT ÁGNES: Mosonmagyaróvár területének története a középkor végéig. *Moson Megyei Műhely*, Évfordulós Különszám, 1354–2004. 2004/2. 12–30.
- BORSA KÁROLY: Die kurze Geschichte der Burg. Mosonmagyaróvár, é.n.
- GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955. (Óvár: 292–293.)
- PUSZTAI REZSŐ: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 4–19.
- WINKLER GUSZTÁV: Erődítések felderítése és rekonstrukciója térinformatikai eszközökkel (XV–XVI. század) In: Magyar erődépítészet. Szerk. Winkler Gusztáv. Budapest, 2003. 27–46.

GÖMÖRI JÁNOS

A KAPUI VÁR

Kapuvár Árpád-kori vára az egyelőre még nem azonosított korai központok, illetve határvárak közé tartozik. 1952-ben a Hanság szélén, a Kapuvártól É-ra a Földvárdombon Nováki Gyula végzett kisebb kutatást: a 170×80 m-es kiterjedésű ovális várban és a – helyenként mintegy 3 m szélességben vörösre égett – sáncok közelében akkor csak őskori kerámiatöredékek kerültek elő. Egyelőre nem tudjuk, hogy szerepet játszott-e az Árpád-kori gyeplővonalban is ez az erődítmény.

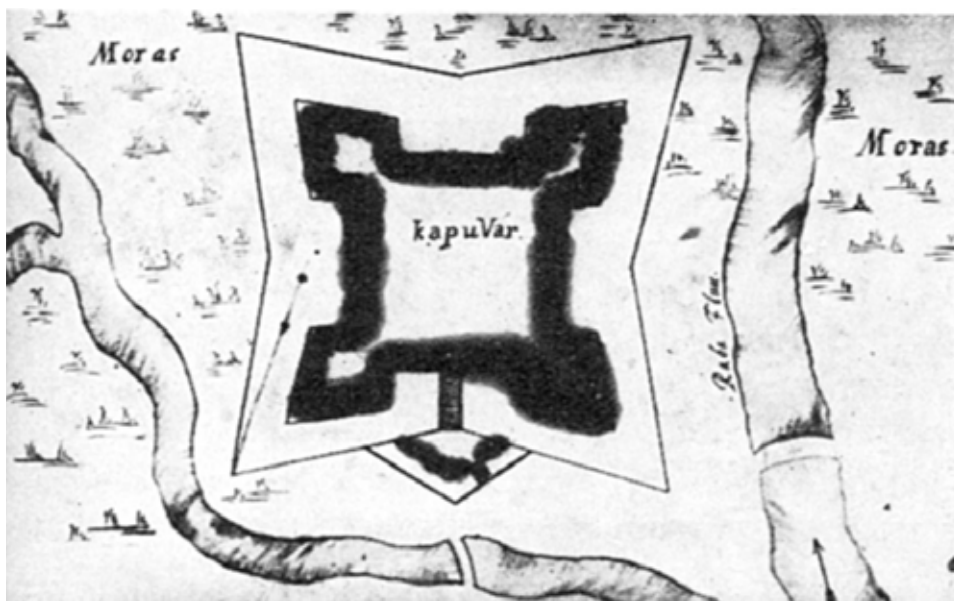
A középkori Kapui Vár a délebbre fekvő Babót határához tartozott. A közeli babóti földvárrel együtt játszott fontos szerepet az ország határainak védelmi rendszerében. A két település DNY-i határában több folyó és patak kanyarog. Az egyik krónikás adat szerint – Péter király megsegítésére – III. Henrik császár 1044-ben „gyors menetben a magyar határra támadt és Supruniumnál benyomult, amikor azonban Bobuthnál (Babót) át akart kelni a Rabchán (Rábca), nem tudott, mivel a Rabcha folyó az áradás, a nagyon sűrű bozót és a bugyogó mocsarak miatt áthatolhatatlan volt...” Az átkelőhelyek elárasztságát elősegítő mesterséges gátak (a hosszanti sáncok), az eszterók akkora valószínűleg már megépültek. A 14. századi Képes Krónika (124. fejezete), I. Géza (1074–1077) megkoronázásának événél említi, hogy Géza és László hercegek a Moson várába bezárkóztattak Salamon csapataival szemben „*Castrum Portaet, Bubuthot, Albát* és más várakat erős őrséggel biztosították”. Kiss Gábor egy 51×44 m átmérőjű, ovális alaprajzú, Árpád-kori várat tételez fel ezen a helyen. 2 méter vastag téglafal kerítette erődítményt. Középen feltehetően torony állott, mint a hasonló alaprajzú szombathelyi várban. Szerinte a babóti Feketevárat a 13. században még használták. Egyelőre nem rendelkezünk olyan 11. századi régészeti leletekkel, amelyek alapján biztonsággal állíthatnánk, hogy a krónikákban említett, I. Géza király (1074–1077) korában már álló babóti erősség a Feketevárral lenne azonos.

A kapuvári várkastély

Kapuváron, a Kis-Rábát átszelő forgalmi út mellett állt a 16–17. századi várkastély. 1998-ban három kutatóárral megvizsgáltuk a gázvezeték fektetéssel bolygatott északi várfalszakaszt és a téglából épült ÉNy-i bástyát. A 17. századi falak közelében nem találunk Árpád-kori maradványokat. A korai vár mégis a későközépkori várkastély területén lehetett, mert 1961-ben, az egykori É-i várárokból, 4 méter mélyen egy bordásnyakú, 10. századi fazekat találtak. Kapuvártól 4–5 kilométernyire K-re, a veszkényi határban 10. századi temető ismert.

Egy donációs oklevél 1162-ben említi a kapui várát („*castrum, quod vulgariter Capuu dicitur*”). 1291-ben szerepel: *castellanus de Kapu*.

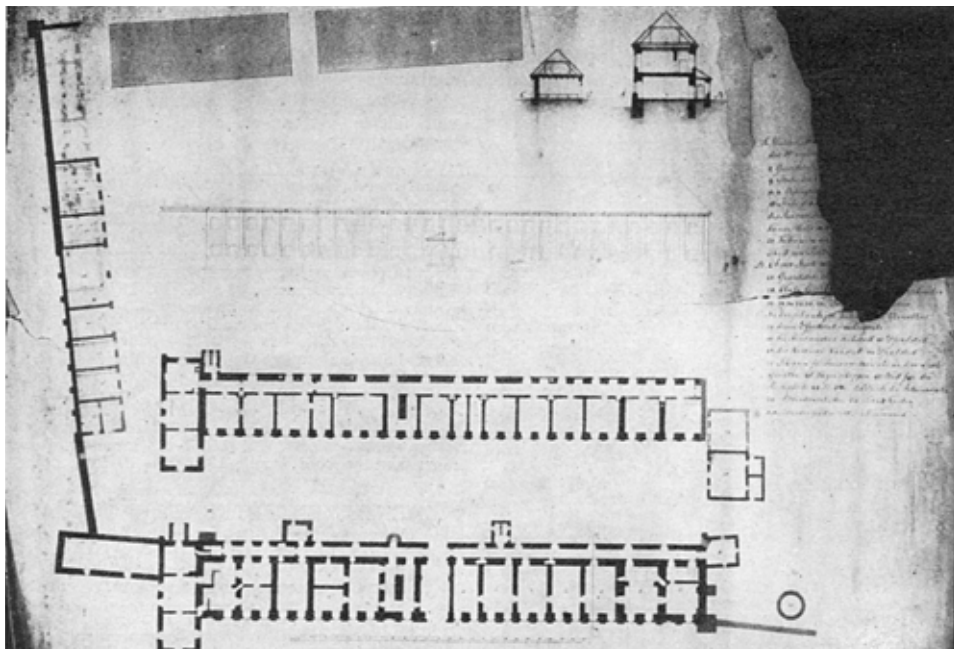
1387-ig volt királyi vár, ekkor Zsigmond király a Kanizsai családnak ajándékozta. 1536-ban Kanizsai Orsolya kezével Nádasdy Tamás birtokába került a vár. A törökök betörései után Nádasdy Tamás várainak „fundáló pallérját” Sennyei Ferencet nevezte ki kapui várnagynak. A kanizsai, egerszegi és sárvári várak erődítési munkáit is irányító Sennyei 16 évig volt kapuvári várnagy, akinek leveleiből kiderül, hogy a kapui vár építésén olasz mesterek is dolgoztak.

A kapuvári kastély alaprajza a 17. század végéről (MOL, Csatkai 1956 nyomán)

Kapuvár 1680 körül. Meggyesi Miklós rajza Matthias Greischer metszete után (Faragó 1962 nyomán)

A kapuvári kastély 18. századi alaprajza (MOL, Csatkai 1956 után)

Az 1559: XXX. törvénycikk Sárvár és Egerszeg mellett Kapu megerősítéséről is intézkedett. Kapuvár a török időkben a rábaköziek mentsvára is volt, a környék lakossága az egyik vártoronyba hordta össze a féltettebb holmiját. A várban több nemes ifjú tanult ezekben az években (pl. Bánffy János, 1550-ben). 1587-ben, a vár lakórészén, a „Palotán” kívül voltak pincék, gabonás-ház, lisztes-ház, káposztás-ház, sáfár-ház, ecetes-ház, számtartó-ház, kulcsár-ház, tömlőc-ház, sütő-ház, konyha. 1594-ben a török, Győr eleste után a kapuvári várat is elfoglalta és négy évig megszállva tartotta. A visszafoglalás után, 1608-ban említik a „külső kapuköz”-t és „belső kapuköz”-t, valamint a „belső kapu fölötti kis házat”. 1608-ban: kovácműhely, bognár-ház is volt a várban. A vár tövében akkor Kapu mezőváros 44 lakóháza állt.

Nádasdy Ferenc 1668 körül – egy tűzvész követően – nagyobb átépítést végeztetett a váron. Ebből az évből származnak a nagy számban talált CFDNIC 1668 bélyegű téglák: C(omes) F(ranciscus) D(e) N(ádasd) I(n) C(apu). A ma látható, hosszú, egyemeletes, többször átalakított a barokk épület akkor épülhetett. (Az épület két végén a rizalitok a korábbi bástyák helyén állnak).

Nádasdy Ferenc lefejezése után a kincstár kezébe került birtokot a várral együtt Eszterházy Pál szerezte meg 1681-ben. A nádor udvari grafikus (Greischer Mátyás) metszeten ábrázolta a négy sarkán olaszbástyákkal megerősített várat. A Rába vizével feltöltött árkon keresztül bástyával erősített híd vezetett a főkapuhoz.

1705-ben Vak Botyán kurucai ostrommal vették be Kapuvárt a császáriaktól. A Rákóczi- szabadságharc idején többször gazdát cserélt a vár, végül 1709-ben Eszterházy Antal leromboltatta. Csak a 18. század közepén, kastély jelleggel építették újjá a ma is látható épületszárnyat, az Eszterházy-uradalom gazdasági hivatalai számára. A II. világhá-

ború után a – többek között gépállomásnak is használt – kastély műemléki helyreállítása 1960-ban fejeződött be. A felújítási munkáknál megtalálták a várfalak cölöpalapozásait. Az újjáépített kastély 58 szobájában tanácsi (önkormányzati) hivatalok, könyvtár és múzeum kaptak helyet.

A 87 m széles várárok helyén ma park látható, az árkon keresztül hozzávetőlegesen a régi híd vonalában épült a földtöltés, amely a vár régi főkapujának irányába, a félköríves új kapuhoz vezet.

Irodalom

CSATKAI ENDRE: Sopron és környéke műemlékei. Budapest, 1956. 540.

FARAGÓ SÁNDOR: A kapui vár. *Arrabona*, 4. (1962) 85–95.

GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron 2002. 42–44. (további irodalmi hivatkozásokkal)

GÖMÖRI JÁNOS

FERTŐRÁKOS

A település az 1002 óta fennálló győri püspökség birtoka volt. 1199-ben *Rakus* néven említi egy oklevél. Az egyutcas település Árpád-kori Szent-Miklós templomának alapjait feltártuk a mai plébániatemplom alatt.

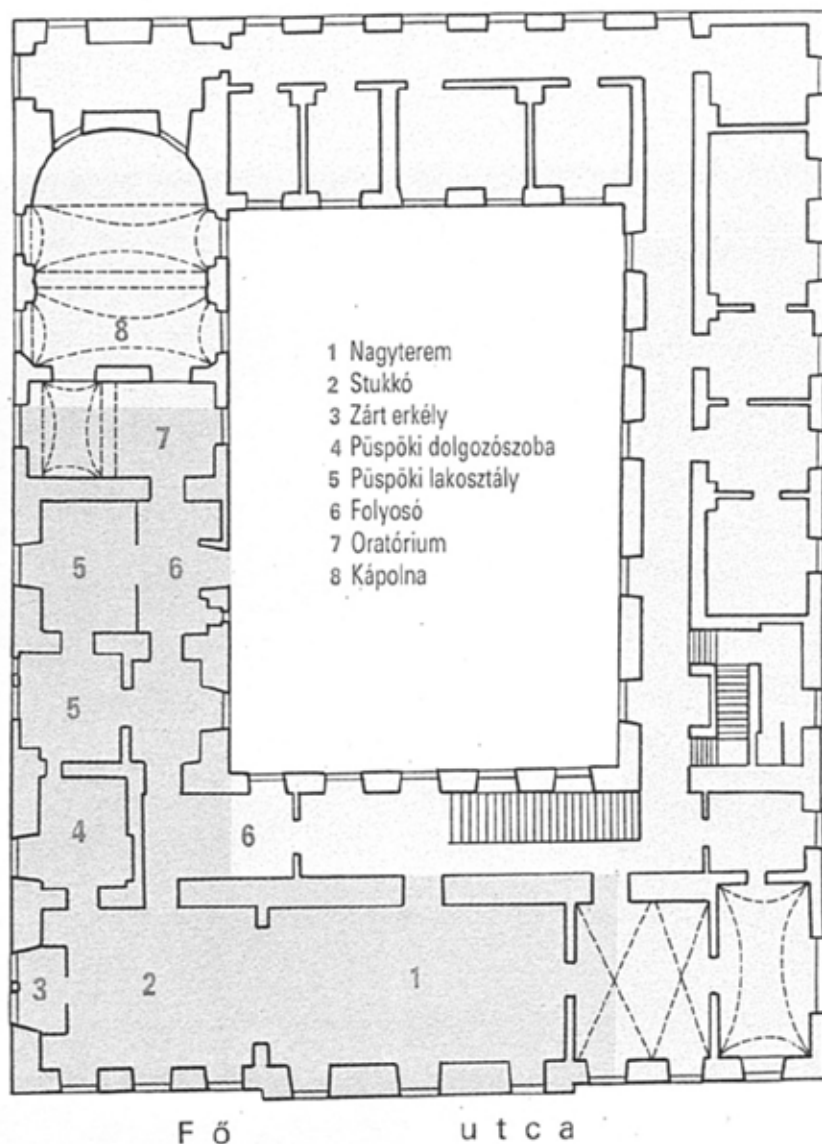
A plébániatemplomtól a püspöki kastélyig terjedt a település középkori központja, amelyet a ma 16. századi formájában látható városfalak erősítettek (Fő út 86–88, 53–55. között, a Béke u. 4–10 között és a 159. számnál). A 14. században már említenek rákosi várnagyot.

A templom és körülötte a temető külön kőfallal volt megerősítve (1641, Canonica visitatio). A püspöki lakot, a castellumot is külön erődítés védte. Az 1582-ben meglévő várfalak a települést nem vették teljesen körbe, nyugatról meredek domboldal és a Rák patak mély medre, keletről lápos, mocsaras terület biztosította a védelmet.

A kastély

Az 1311-ben már álló püspöki kastélyt a soproni polgárok lerombolták birtokviszály miatt. 1964–1966-ban műemléki kutatás bizonyította, hogy a korai kastély sokkal kisebb volt az I. Draskovich György püspök által emeltetett épületnél, amelyet a mai kastély É-i szárnya foglal magába. „Az utcai fronton a festett sarkarmírozás és két piros-fehér... festésű emeleti ablakkeret” jelzi a 16. századi építési periódust.

Az újabb nagy átalakítás 1610–1620 között történt. Ennek jelzései a kék-fehér díszítésű ablakkeretek. Ma látható formáját a 17. sz. utolsó harmada és a 18. sz. közepén nyerte el a kastély. A főhomlokzatot (a középrizalit kivételével) az itt sokat tartózkodó Széchenyi György püspök (1658–1685) építtette. A Bécs elleni török hadi felvonulás során a kastély elpusztult. A teljes újjáépítés 1754 körül fejeződik be. Ekkor készül a két toszkán oszlopos, kosárirves kapu, a kőballuszeres erkéllyel. A rizalit három ablaka felett a három nagy építető püspök címereit láthatjuk. (Jobbra Széchenyi György, középen Keresztély Ágost, balra Zichy Ferenc címere).

A kastély építési periódusai/Bauperioden des Palastes

	XVI. század 16. Jahrhundert		XVIII. század közepe Mitte des 18. Jahrhunderts
	XVII. század vége, XVIII. század eleje Ende des 17. Jahrhunderts, Anfang des 18. Jahrhunderts		

A fertőrákosi kastély alaprajza az építési periódusokkal

A díszterem mennyezetét Caietano di Rosa osztrák festő festménye díszíti (a hét szabad művészet hódol az Istenszem előtt, 1745). A déli szárny végében található a két szintet betöltő kápolna, melynek bejárata a földszintről nyílik.

Irodalom

ASKERCZ ÉVA: A fertőrákosi kastély építéstörténete. é.n.

CSATKAI ENDRE: Sopron és környéke műemlékei. Budapest, 1956. 515–517.

GÖMÖRI JÁNOS: Fertőrákos Árpád-kori temploma. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, 1996. 27–42.

HÁRS JÓZSEF: Fertőrákos. „Száz magyar falu könyvesháza” sorozat. Budapest, 1996.

NEMES ANDRÁS: Fertőrákos. TKM 445. Budapest, 1992.

GÖMÖRI JÁNOS

A SOPRONI VÁR

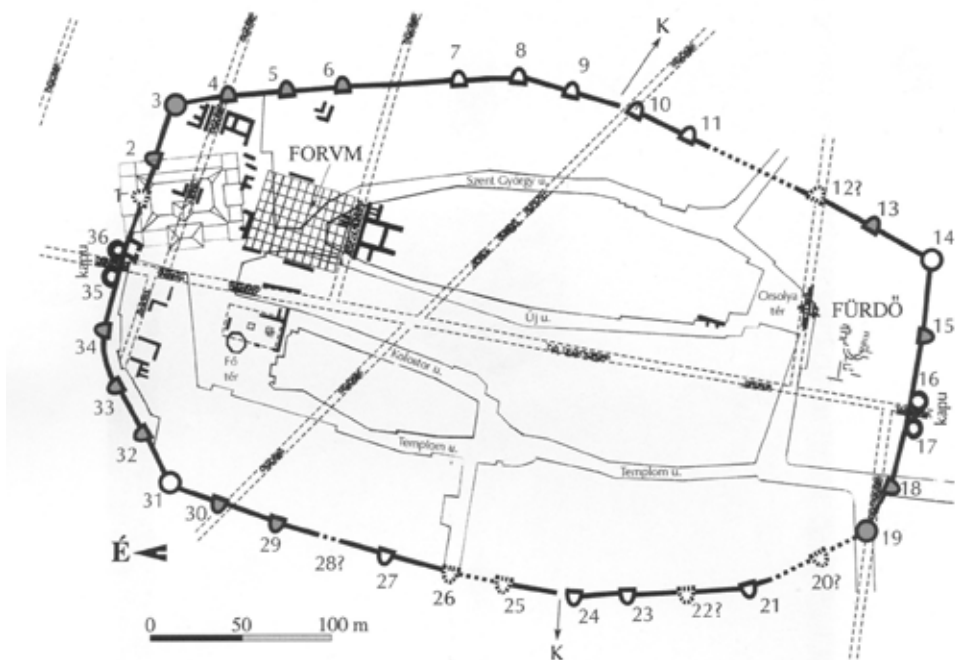
A soproni vár fő építési korszakait, Scarbantia városfalait (I.), az Árpád-kori ispáni vár fa-föld sáncát (II.) és a középkori hármassá várfalövet (III.) részleteikben ismertették az ásatók. A belváros középkori várfalainak 16-17. századi rondellákkal és egy ólosz rendszerű bástyával való „török-kori” megerősítéséről (IV.) elsősorban az írott adatok és a városfal-ábrázolások alapján szerezhetünk ismereteket. A külváros 1610-es években épített védőfalainak (V.) rendszeres kutatása és a megmaradt falszakaszok műemléki konzerválása a közeljövő feladata lesz.

I. Scarbantia

A római kori Scarbantia központi része a mai soproni belváros alatt található. A flaviusi municipiumi ranggal rendelkező kisváros a 3. század végéig nyílt település volt, magját – ellipszis alaprajzi formában – csak a 4. század elején erősítették meg városfalakkal. A 31–32. század vasalóalakú bástyával és a négy sarkon egy-egy kerek falitoronnyal megerősített városfal Scarbantia stratégiaiilag fontos épülettömbjeit, az északi fórum-insulától a déli fürdőépületig foglalta magában. Az 1958. évi Fabricius-házi (Fő tér 6.) ásatás eredményeként ismertté vált, hogy ez a 400 m hosszú, 250 m széles területet körülölelő későrómai erődítmény határozza meg mindmáig a soproni Belváros kiterjedését.

A város két, kocsik közlekedésére is alkalmas kapuja D-en a Savariából, illetve É-on a Carnuntum és Vindobona felől befutó főút fölé épült. Az É-i kapu, amelynek egyik kaputornyára a soproni középkori tűztorony alapjai ráépültek, ma is látható a várostorony melletti védőépületben. K és Ny felé, nagyjából a városfalak hosszanti oldalainak középső szakaszán, a 11. és a 24. számú bástya É-i oldalai mellett nyitottak gyalogos forgalomra alkalmas, keskenyebb kapukat.

A kiskapuk még a római kor előtti, a Kisalföld és a Bécsi medence közötti összeköttetést biztosító őskori közlekedési főút irányába nyíltak. A K-i kapu Árpád-kori utódja lett a kissé délebbi falszakaszon megnyitott középkori Hátsó-kapu.

Scarbantia városfalai és feltárt antik építményei (Gömöri 2002 nyomán)

Feltételezhetjük, hogy Scarbantia, Savaria városának az előterében, olyan úterőd (Strassenfestung) szerepét töltötte be, mint a későrómai császári rezidenciaként szolgáló Trier előtt Beda, illetve Sirmium. közelében Bassianae. Scarbantia alaprajza, a városfal védelmi rendszere, a bástyák formája az említettekhez hasonló, ezért egységes birodalmi tervek szerint kivitelezett erődökre gondolhatunk.

Scarbantia lakói 568-ban, az avar honfoglalás évében a longobárdokkal együtt elhagyták a várost. A 3,5 m széles, kváderkő-burkolatú városfalak azonban még mintegy három és fél évszázadig dacoltak az idő vasfogával, amíg a magyarok 900-ban birtokba nem vették az elhagyott romvárat. A népvándorlás kor és korai középkor közbülső időszakában joggal nevezhették volna a környéken élő avarok „Pusztavár”-nak, vagy a karoling kori falvak lakói „Öden Burg”-nak, a néptelen, elhagyott erődítményt.

II. Castrum Supron, az ispáni vár égett sánca

A nyugati gyepű sávjában, soproni végeken (*in confinio Supruniensi*) Sopron határvár és ispánsági központ volt

1894 és 2005 között Sopronban több mint 20 helyen dokumentálták a régészek az Árpád-kori ispáni vár, az ún. „vörös sánc” részleteit. Nováki Gyula az 1960-as években elsősorban a soproni belváros különböző pontjain szerzett ásatásai tapasztalatai alapján összegezte először a kiégett fa-föld szerkezetű égett sáncok kutatásának eredményeit. Nagy összehasonlító anyag ismeretében a soproni ispáni vár sáncát az államalapítás időszakára keltezte. Bóna István az Árpádok korai várairól írva megállapíthatta, hogy

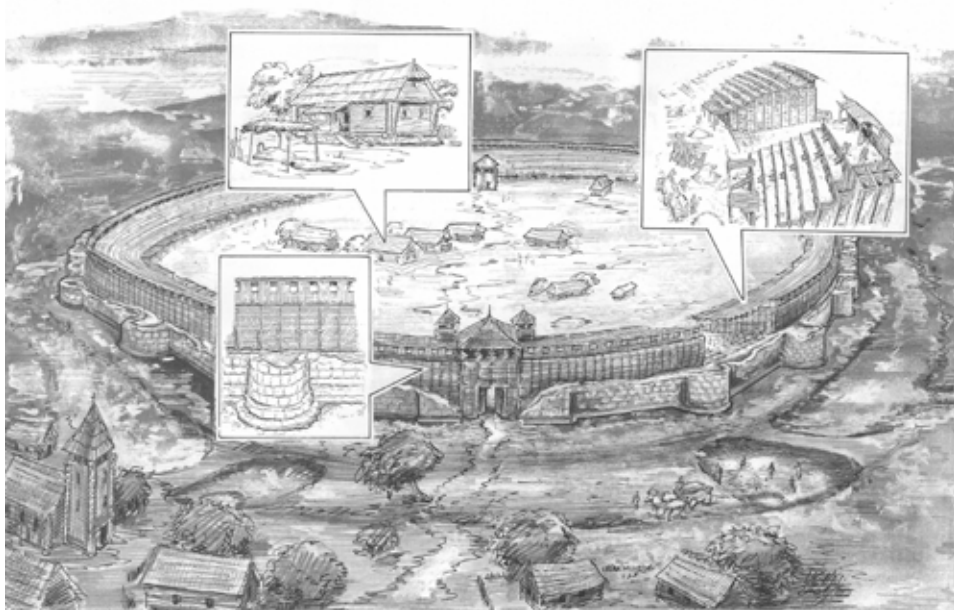

A késő római Scarbantia rekonstrukciós nézete (Gömöri 2002 nyomán)

Sopron „számos helyen gondosan felderített és rekonstruált fa-föld fala az Árpád-monarchia összes többi vára várfalának bizonyítási alapja.”

A Sopron belvárosát körülvevő égett sánc Scarbantia ovális alaprajzú késő-római városfalának vonalát követi. Átmérője 404 és 250 méter, 8,7 ha területet foglal körbe. 20 méter széles, és napjainkig 5–6 méter magasságig maradt meg a gerendaváz lenyomatait őrző, vörösre égett földtömeg. Nováki Gyula és Sándorfi György számításai szerint az erődítmény építésekor mintegy 16527 m³ fát és 53529 m³ földet halmozta fel. A fenti anyagmennyiség szállítása és beépítése 100 embernek 761 napot, több mint két évi munkát jelenthetett. Feltehetően több munkás dolgozott a nagy művön, így rövidebb ideig tarthatott a mintegy 1051–1130 m hosszú ovális sánc felépítése. A 20–30 cm-es átmérőjű 0,7–3 m hosszú bárdolatlan (csak legallyazott) fatörzsekből csapolás nélkül összeállított gerendavázat és földsáncot. római városfal belső oldalához építették. Az antik falak fölé emelkedő kazettás faszerkezet külső síkja feltehetően meredek volt, ezért ott nyilván összecsapolták a gerendákat.

A sánc építéséhez használt fa zömmel a környéken őshonos tölgy (*quercus rubur*) lehetett, de nyilván minden alkalmas faanyagot beépítettek a töltésbe. A fakazetták, vagy -kamrák méretei változatosak: 0,7–1×1–1,4 m és 2,3–2,5×2,5–3 m területet fogtak közre, közvetlenül egymás fölé illesztett, a sánc belsejében általában nem csapolt, nem összeácsoló végű, téglalap alakú szerkezetek. A 20 méter széles sáncban átlag 2 méteres átmérőjű fakamrákat számítottunk – így 10 kazettasort rekonstruáltunk. Tomka P. 3,50–3,70 m-es gerendákat, sőt egy 5 m hosszú fatörzset is megfigyelt. Tény, hogy a gerendaszerkezet közeit nem mérték ki szabályosan, a konstrukció szélei felé azonban viszonylag egyenes ácsolatot állíthattak össze. A soproni sánc földanyaga igen változatos összetételű, a tiszta tömény agyagtól a települési hulladékokkal kevert laza földig, vagy a köv ekkal teli épülettörmeléktől a lelet nélküli homokig, sóderrétegig a legváltozatosabb anyagfajták

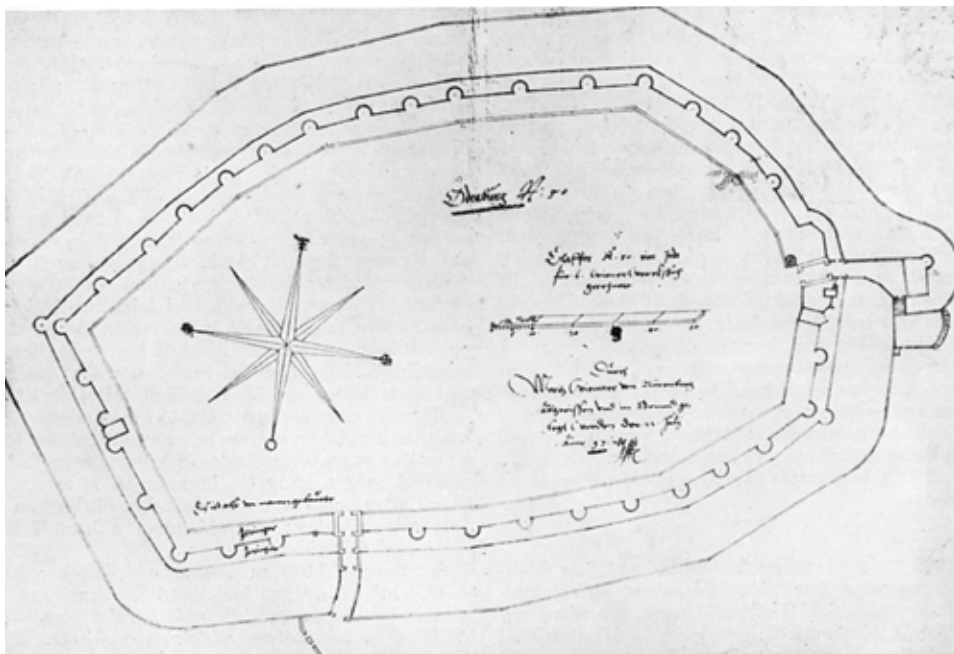
A 11. század eleji soproni ispáni vár rekonstrukciós nézete (Gömöri 2002 nyomán)

fordulnak elő. A kiégés hevessége- és az anyagszerkezet függvényében változhatott tehát az egyes sáncrészek szilárdsága és színe. A magától omló vörös rétegek mellett, olyan szilárd tömbök is találhatók, amelyek még csákányozással is nehezen bonthatók.

A rekonstrukciós ábra építés közben mutatja a sáncot, amelynek töltéséhez a földet nem csak belülről és nem csak háton hordhatták, hanem kívülről is építhettek olyan feljárókat, amelyeken akár állati igaerővel húzott kordékban, is felszállíthatták a földet.

A soproni vár keltezésében egyetért a kutatás, eszerint a soproni „széles talpú sáncvár” a 10–11. sz. fordulóján, vagy a 11. század elején, már Szent István király uralkodása alatt épült, nagyjából egyidőben Pozsony és Moson hasonló típusú sáncerődjeivel. A monumentális sáncmű felépítésére legkésőbb a 11. század első évtizedében sor kerülhetett, azzal a technikával, amely Európa-szerte inkább a 11. századra jellemző. Sopron, mint egyik határvármegye központja országos jelentőségű erősség volt. Az 1010-es években a Kiev–Esztergom–Regensburg útvonal egyik stratégiai fontosságú állomásának tekinthették Sopront. István király a német–lengyel–cseh konfliktus miatt számíthatott Hungáriai nyugati határvidékének megtámadására is. A nyugati és északi határvidék várai között több un. „széles talpú”, kazettás faszerkezetű sáncot találunk E korszak várai egységes terv szerint, de a körülményeknek és a lehetőségeknek megfelelő kisebb eltérésekkel épültek fel.

A kijeji Russz 10–12. századi földvárainak sáncszerkezete a magyar államalapítás kori határvárakéhoz hasonlít. Az egyik feltételezés szerint a nyugat-magyarországi ispáni várak kazettás (kamrás) fakonstrukcióit keleti szláv mintára állították össze, az Imre herceg felügyelete alá tartozó, russz–varég katonai kíséret várépítészetéhez értő druzsinafőnökeinek a tervezésben való közreműködésével (Tomka 1977). A soproni vár sáncának

A soproni belváros háromszoros falöve, 1597 (Wien, Kriegsarchiv)

gerendaszerkezete nem szabályosan kimért, összeácsolt konstrukció. Egyes részeit meg-
lehetősen sietősen, hevenyészve állították össze. Éppen emiatt tételezi fel e sorok írója az
1010-es éveket a sánc építés időszakának.

Az ispáni várnak két kapuja volt. Az *északi kapu* (a Várostoronytól 5 méterre Nyra), pontosan a római kori főbejárat helyére épült (mai Előkapu). Tóth Sándor 1969. évi leletmentő ásatásából tudjuk, hogy az északi „kapu bizonyára kétszárnyú volt, és befelé nyílóan hosszú falközt zárt le, amelynek beljebb eső részét mindvégig gerendák határolták”. Itt a kapuszárny vasalásának elrozsdásodott vaslemezei és a szegekkel átvért kovácsoltvas merevítő pántok is napvilágra kerültek.

A *keleti kapu*, amely a Hátsókapu előzményének tekinthető a 10. századra megváltozott helyzetnek megfelelően az ország belseje felé nyílt. Helyén a római korban nem volt kapu, csak tőle É-ra, a 11. bástya melletti zugban, *K-i* irányba nyílt egy 2,2 méter magas és 1,25 m széles gyalogkapu amely a 4. századi városfalépítéskor eltorlaszolt távolsági út gyalogos forgalmát biztosította a késő római korban. A várfalöv *Ny-i* szakaszán, a 24. bástya É-i szögletében is volt egy hasonló római kitörőkapu, a Színház u. 29. és a Templom u. 14. között. A kapu magassága: 2,25 méter, szélessége: 1,25 m, lényegében a keleti kapuval megegyező méretű.

A faszervezetű védművek égésekor, a hatalmas hőtől leomlott törmelékanyag az Árpád-kori Sopron várának minden kapuját eltorlaszolta. A sánc felső részéből származó négy minta 700 °C-nál magasabb hőmérsékleten égett ki, viszont a sánc alsó részéből vett. minták 450° C-nál magasabb hőmérsékleten bizonyosan nem voltak. A főkapukat is olyan károsodás érte, hogy csak eredeti helyüktől néhány méternyire, vagy a régi helyen bár, de hosszabb idő elteltével épülhettek újjá. A kitörőkapuk közül pedig – úgy tűnik – csak a keleti maradt használatban.

Az Árpád-kori várakozásokhoz viszonyítva szélességét 20 méternek határozhatjuk meg, állandóan víz állt benne, amit a konzerválódott fakéreg darabok és bőrleletek is bizonyítanak.

Miután a feltételezhető első ispán, Suprun befejezte a határvár felépítését, illetve azal párhuzamosan megteremtette az ispáni központ „infrastruktúráját”, két és fél évszázadnyi új fejezet kezdődött településünk történetében.

1243-tól néhány évig – a korábbi váradi főesperes, majd későbbi zágrábi kananok – Rogerius töltötte be a soproni főesperesi tiszteletet. Rogerius soproni tartózkodása idején személyesen győződhetett meg a vár állapotáról, így az általa leírtak hitelesnek tekinthetők: A tatárok elől menekülő IV. Béla király és rokona, Harkas Frigyes osztrák herceg között kikényszerített egyezség jött létre, hogy a magyar király Moson, Sopron és Vas vármegyéket elzalogosítsa az osztrák hercegnek. „*A herceg a vármegyéket azon nyomban birtokba vette és váraikat saját pénzén helyreállította a tatárok ellen*” – írta Rogerius. A soproni vár cca. egy évig lehetett osztrák megszállás alatt, a tatárok nem tudták elfoglalni. IV. Béla 1242. nyarán foglalta vissza az osztrákoktól.

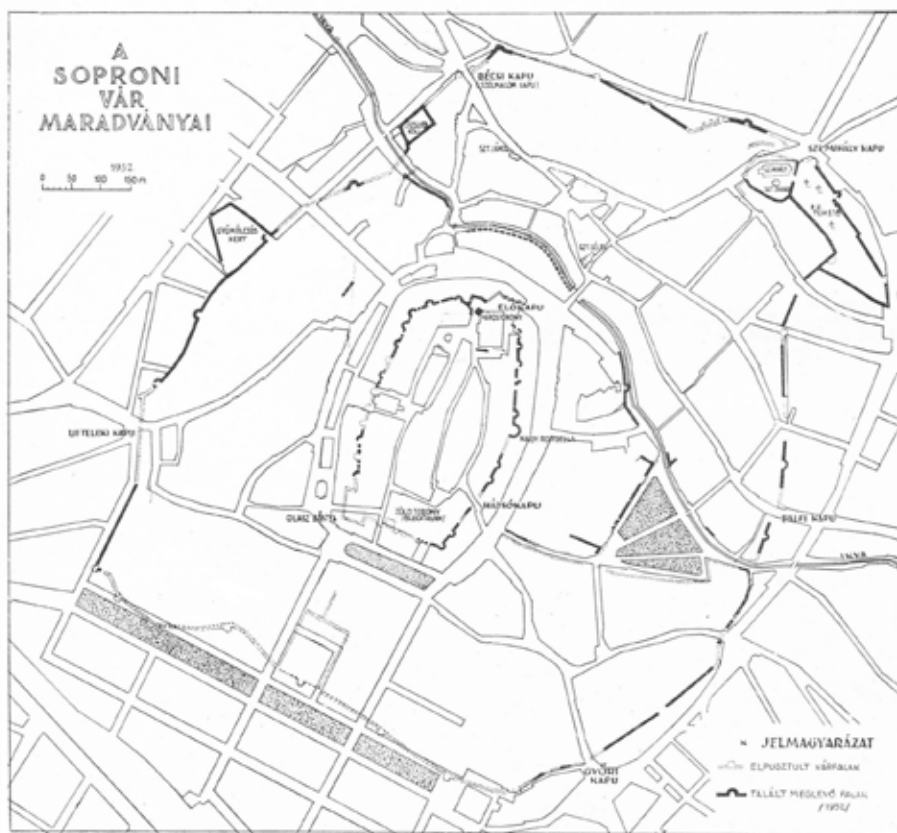
A fa-föld szerkezetű sánc rekonstruált részlete, városunk egyetlen korai Árpád-kori műemléke a Városház utcában, a Scarbantia Régészeti Park részeként látható.

III. A hármas várfalöv, 1340

Sopronban 1277-től a *libertas civium = libertas hospitum* a „közsabadok”, a leendő város lakó polgárok (*burgenses*) közössége – királyi adományok eredményeképpen – az ispáni vár birtokbavételével és a *sagittarius*-ok, vagyis az íjászok (Lövők, Lővérek) hozzájuk csatolásával átvesszi a soproni határvédelem fő feladatait. Rövidesen további királyi adományokat kap a város, abból a célból, hogy az elhanyagolt ispáni várat, immáron szabad királyi várossá, kőfalú erődítménnyé építsék ki az osztrák támadások elhárítására. IV. Béla, V. István és III. Endre a dézsmahuszádot és a fertői vám fél jövedelmét a soproni polgároknak juttatták, hogy a „védelmük régi elhasználódását és töréseit” kijavíthassák. A várfalak javításán a régi római falak foltoztatását értette III. Endre 1297. évi oklevele is. A király maga is látta „a város falainak romlását nagy öregsége és a mű vénsége miatt.” 1297 és 1340 között épült ki Sopron hármas védőfala, amelynek belső falöve az égett sánc tetején áll. Középső falöve a római városfal külső szélén áll, lényegében a 4. századi falak javítása és magosítása. A középkori bástyák minden esetben a római kori bástyák fölött állnak, azok megújításai a külső falsík köpenyezésével. A tűzi-fegyverek elterjedése után a középkori vár képe csak annyiban változott, hogy a középső fal pártázatának nyílásaiba lőréseket építettek be. Újabb bástyákat csak az oszmán hódítás veszélye miatt, a 16–17. században építettek.

IV. Török kori erődítések a belváros védőfalain

Az 1532-ben lebontott „várakozások menti Boldogasszony templom” köveiből a belváros ÉK-i sarkán, a külső falövön építettek egy kis rondellát. Nováki Gyula határozta meg a belső városfal DK-i sarkához épített „*pastein beim hintern dor*”, a Hátsó-kapu melletti másik rondella építési korát a 1614-re. A Nagy-rondellát, vagy más néven Szent György bástyát 1631-ben építették. Holl Imre szerint a DNy-i, u.n. „Hideg saroknál” ábrázolt kisebb rondellát 1613-ban emelték, „amelynek utódja lett 1643-ban a valamivel korszerűbb

Sopron városfalai a 17. századi külső fallal (Csatkai 1956 nyomán)

ötszögletes nagy bástya. Amíg a D-i oldal rondellái a legbelső városfalhoz csatlakoztak, a Szt. György rondella már a középső falövhöz és a külső falat is megszakítva; így ágyúinak szélesebb löteret biztosított”.

V. A külváros törökkori városfalai

Miután Bocskay István hajdúi 1605-ben megostromolták a császári kézen lévő Sopront, majd az 1619–1622 közötti években, a Bethlen Gábor és II. Ferdinánd közötti harcok idején, a Bethlen hadai előtt kaput nyitó város sorsa vált bizonytalanná. A külváros falainak felépítése mindinkább elkerülhetetlenné vált. Lackner Kristóf polgármestersége alatt, 1617 és 1627 között épültek ki a külső városfalak a kerttulajdonos polgárok költségén, a házak végéhez csatlakozó kertekben álló gazdasági köépületek és majorságok már álló falait is felhasználva. 80–100 méterenként kis rondellákat építettek az átlag 70 cm vastag, lörésekkel sűrűn ellátott kőfalba, amely 3 méternyi magasságával csak arra volt alkalmas, hogy a hirtelen támadásokat időlegesen feltartóztassa. A külváros korábbi középkori kapuit is megerősítették a 17. században. A Pozsony felé nyíló Szent Mihály

kapu elé mellvédet (Brustwehr) 1639-ben építtetett a város. Ennek maradványait az elkerülő út építése alkalmával feltártuk és a helyszínen, utcaszínben bemutattuk.

A 17. századi külvárosi védőfalak a rondellákkal ma láthatók a Patak utcában és a Piac mellett. A kapuk maradványaiból a Magyar kapu (1494: Ugerthor) egyik kapuoszlopa és a Bécsi kapu (Szélmalom kapu, 1523: Wintmyll-tor) egy feliratos kőtáblája látható eredeti helyén. 19. századi festmények ábrázolják a Bécsi kaput és a Szent Mihály kaput. A külvárosi kapuk pontos helyét jelöli az 1700. évi városkép és az 1851. évi várostérkép.

Válogatott irodalom

- GERŐ LÁSZLÓ: A soproni vár. In: CSATKAI ENDRE: Sopron és környéke műemlékei. Budapest, 1956. 165–174.
- GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron, 2002.
- HOLL IMRE–NOVÁKI GYULA–PÓCZY KLÁRA: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. *Archaeológiai Értesítő* (a továbbiakban: *ArchÉrt*), 89. (1962) 47–67.
- HOLL IMRE: Sopron középkori városfalai. I. *ArchÉrt*, 94. (1967) 155–183.; II. *ArchÉrt*, 95. (1968) 188–204.; III. *ArchÉrt*, 98. (1971) 24–42.; IV. *ArchÉrt*, 100. (1973) 203–206.
- HOLL, IMRE: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie. *ActaArchHung*, 31. (1979) 105–145.
- HOLL, IMRE: Feuerwaffen und Stadtmauern. *ActaArchHung*, 33. (1981) 201–243.
- HOLL IMRE: Scarbantia–Sopron városfalai. *Soproni Szemle*, 51. (1997) 289–306.
- NOVÁKI GYULA: Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. *Soproni Szemle*, 16. (1962) 57–61.
- NOVÁKI, GYULA: Zur Frage der sogenannten Brandwälle in Ungarn, *ActaArchHung*, 16. (1964) 99–149.
- NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. *Soproni Szemle*, 41. (1987) 38–43.
- PÓCZY KLÁRA: Scarbantia városfalának korhatározása. *ArchÉrt*, 94. (1967) 137–154.
- TOMKA PÉTER: A soproni vörös sánc kutatása. Magyar Műemlékvédelem, 1973–1974. Budapest, 1977. 65–86.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SÓFALVI ANDRÁS	Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem	5
FELD ISTVÁN	Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt	27
PRAJDA KATALIN	A Scolari család várai Ozorai Pipó idején: Palagio di Tizzano és Castello di Vicchiomaggio. Kutatási beszámoló	47
HORVÁTH RICHÁRD	<i>Castrum Teremhegy</i> . Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez	59
NEUMANN TIBOR	Éleskő várának felújítása 1536-ban	73
SZŐCS PÉTER	Szatmár kora újkori erődje	81

KUTATÁSI JELENTÉS

FÜLÖP ANDRÁS	Jelentés a somlói vár 2005. évi régészeti feltárásáról	91
LÁSZLÓ CSABA – BARTOS GYÖRGY	Jelentés a pápai Esterházy-kastélyban 2005-ben végzett kutatásokról	92
LÁSZLÓ CSABA – RÁCZ MIKLÓS	A cseszneki vár 2005. évi kutatása	94
MIKLÓS ZSUZSA	Szondázó ásatás Nak-4. táblán	95
RÁCZ MIKLÓS	Sámsonháza-Fejérkö vára 2005. évi kutatása	97
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Előzetes beszámoló Cserépvár 2004-2005. évi feltárásáról ...	98
VIRÁGOS GÁBOR	A nyírbátori Báthori rezidencia műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében	102
FELD ISTVÁN	Salgótarján-Salgóvár 2005. évi kutatása	105
FELD ISTVÁN – VICZE MAGDOLNA	Jelentés a solymári vár 2005. évi ásatásáról	106
FELD ISTVÁN	A várgesztesi „Kisvár” 2005. évi ásatása	110

TÚRAVEZETŐ
Várak Győr-Sopron-Moson megyében

TOMKA PÉTER	A győri ispáni vár	113
LÁSZLÓ CSABA	A győri püspökvár	116
LÁSZLÓ CSABA	Hédervár vára és kastélya	118
ASZT ÁGNES	Castrumok Mosonmagyaróvár területén	121
GÖMÖRI JÁNOS	A kapui vár	128
GÖMÖRI JÁNOS	Fertőrákos	131
GÖMÖRI JÁNOS	A soproni vár	133